

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2024 | 2. SZÁM
LXVI. ÉVFOLYAM

Csermelyi József
Gosztonyi János püspök hamis oklevele?

Fóti Miklós
A budai vilájet dunai kapudánsága a 16. században

Sz. Simon Éva
Egy határvidéki szandzsák születése – Szigetvár

Gebei Sándor
A *Pragmatica Sanctio* törvényerőre emelése
az Erdélyi Fejedelemségben

Ana Biočić
Egyház és állam a 19. századi Horvátországban

Erős Vilmos
Mályusz Elemér szellemtörténeti 19. százada

Neuspiller Ferenc
Földgáz vagy szankciók?
Az olasz–szovjet kapcsolatok a kis hidegháború idején

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, † OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2024-es évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISSN 0040-9634

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2024 | 2.
LXVI. ÉVFOLYAM | SZÁM

.....

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

Nyomdai előkészítés:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

Tudományos Információs Osztály

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Prime Rate Kft.

TARTALOMJEGYZÉK

LXVI. évfolyam, 2024. 2. szám

TANULMÁNYOK

- Csermelyi József** Gosztonyi János püspök hamis oklevele? 189
- Fóti Miklós** A budai vilájet dunai kapudánsága a 16. században 201
- Sz. Simon Éva** Egy határvidéki szandzsák születése – Szigetvár.
Az oszmán polgári és katonai igazgatás kiépülésének logikája
a szigetvári szandzsák birtokadományozásainak példáján keresztül 221
- Gebei Sándor** A *Pragmatica Sanctio* törvényerőre emelése
az Erdélyi Fejedelemségben 243
- Ana Biočić** Egyház és állam a 19. századi Horvátországban 261
- Erős Vilmos** Történelem és filozófia. Mályusz Elemér szellem-
történeti 19. százada. Forrásközlés és interpretáció 273
- Neuspiller Ferenc** Földgáz vagy szankciók? Az olasz–szovjet
kapcsolatok a kis hidegháború idején 293

MEGEMLEKEZÉS

- Kaposi Zoltán** Orosz István (1935–2024) 315

TANULMÁNYOK

GOSZTONYI JÁNOS PÜSPÖK HAMIS OKLEVELE?

CSERMELYI JÓZSEF

THE FALSE CHARTER OF BISHOP JÁNOS GOSZTONYI?

The present study examines an episode in the history of the Somlyó castle in Veszprém county in 1518. The trial of the unsuccessful claimant, János Gosztonyi, bishop of Győr, took several unexpected turns within a short period of time, among which two controversial protests of the Pannonhalma convent concerning the document they had transcribed, which the bishop wanted to use as evidence, should be highlighted. The first objection is peculiar in that it prohibits the use of an authenticated document in court proceedings, but the allegations in the explanatory memorandum seemed to implicate Gosztonyi in the forgery of a document. In this context, I will briefly review the significance of the charge of charter forgery, examine the legal strategy subsequently pursued by the Bishop of Győr and his opponent, Cardinal Tamás Bakóc, and also seek to answer the question whether the charter transcribed for Gosztonyi was in fact an attempt to support a non-existent legal claim.

Keywords: property rights, charter forgery, convent of Pannonhalma, Somlyó castle [Veszprém county]

Nehezen lehet megmondani, hogy a középkorban hol húzódtak a jogos önhatalmú birtokvédelem határai. A hatalmaskodásokat tárgyaló, nemrég megjelent monográfia idézi a *Hármaskönyv* azon kitételét, hogy az erőszakos birtokfoglalókat egy éven belül a jogos birtokos hasonló erőszakkal kivetheti a birtokból, hozzátéve, hogy ezt az okleveleinkben ritkán említett, mégis a szokásjog részének tekinthető egyéves határidőt a 15. század első felében is alkalmazták.¹ Az erőszak jogos alkalmazásának hátterében az húzódott, hogy a birtokvédelem ebben a korszakban inkább volt kötelesség, mint jog: ha valaki nem volt képes megvédeni ingó és ingatlan jószágait, az egyet jelentett azzal, hogy igazából nem

Csermelyi József, levéltáros, Evangélikus Országos Levéltár. A tanulmány elkészítését a Kulturális és Innovációs Minisztérium Új Nemzeti Kiválóság Programja (ÚNKP-22-2-II-ELTE-448) és az NKFI K 134690. számú pályázata (A magyar királyi udvar személyi összetétele a Mátyás- és a Jagelló-korban. Életrajzi lexikon) támogatta. A szerző köszönettel tartozik Dr. Stephan Erdődynek, hogy engedélyt adott a magántulajdonban lévő bécsi Erdődy-levéltárban való kutatásra, Horváth Richárdnak, Lakatos Bálintnak, Neumann Tibornak, Orsós Juliánának és Tuhári Attilának pedig, hogy észrevételeikkel segítették a tanulmány elkészítését.

- 1 Tringli István: *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon*. Bp., 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 66–67. A hivatkozott fejezetet lásd Stephen Werbőczy: *The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary in Three Parts (1517)*. Ed., trans. János M. Bak – Péter Banyó – Martyn Rady. Idyllwild-Bp., 2005. (The Law of Hungary I/5) (= *Tripartitum*) I. 68. A törvényes önhatalom fogalmára: Tringli: *Hatalmaskodások*, 10–11.

is érezte azokat sajátjának.² Természetesen voltak alkalmak, amikor a felek közti erőviszonyok annyira nem kedveztek annak a félnek, akit az aktuális jogtalanság ért, hogy még pert sem tudott indítani, de még ilyen esetben is megvolt arra a lehetősége, hogy egy hiteleshelyen, egy nagybíró előtt, vagy pedig a megyei hatóságnál tiltakozzon az őt ért sérelem ellen, ezzel akár 32 évre megakadályozva az eset elévülését.³ Az egyéves határidő miatt gyakran nem válogattak az eszközökben. A szokásjog ebben is megengedő volt, a jogos önhatalom fogalmába beletartozott az erőszakkal való fenyegetéstől kezdve az elkövetők eszközeinek, állatainak elkobzásán, tönkretételén, adott esetben ruháik elvételén keresztül a konkrét testi fenyegetésig minden. A birtokot védő birtokos alattvalóinak az eszköztára az elkövetők alapos elverésére is kiterjedt, sőt, volt arra is nem egy példa, hogy gyilkossági ügyet sem nyilvánvaló gonoszítottként tárgyaltak, hanem hatalmaskodásként, azaz fennállt a lehetősége annak, hogy a vádlott sikerrel bizonyítani tudta, hogy az emberölés a jogos birtokvédelem következményeként történt. A nemesi jog éles különbséget tett a bűntettek és a hatalmas tettek között, utóbbiakat törvényesen is el lehetett volna követni (a panaszokban szereplő 'hatalmas' jelző tulajdonképpen azt fejezte ki, hogy a panaszos szerint adott esetben mégsem törvényesen tették). A birtok védelme állt mindenek felett, és ha valaki botor módon ennek útjában állt, akkor csak saját magát okolhatta, ha valamilyen komolyabb baj történt. Ugyanakkor azt is tudni lehet, hogy az oklevelekben szereplő vádak időnként túlzók is lehettek, a panaszos egy keményebb szóvalást is előadhatott úgy, mintha ellenfelei végezni akartak volna vele.⁴

A fenti bevezetéssel azt kívántam hangsúlyozni, mennyire fontos volt a középkori birtokosok számára, hogy birtokjogaikat minden körülmények között megvédjék, akkor is, ha a királytól származó iktatóparanccsal vagy ítéletlevéllel felszerelve, hiteleshelyi tanúbizonyság kíséretében jött az ellenérdekelt fél.⁵ Szó sem volt tehát a királyok és az országos nagybírák által kibocsátott oklevelek feltétel nélküli tiszteletéről, amennyiben az a panaszos vélt vagy valós birtokjogait sértette. Igen ám, de mi történt olyan esetben, amikor valakinek azzal kellett szembenéznie, hogy a másik fél oklevelekkel rendelkezik igaza bizonyítására? Abban az esetben, ha neki is voltak bizonyítékai, akkor azokat előadva meg lehetett győzni az uralkodót az ellenfélnek adott oklevelek érvénytelenítéséről.⁶ Előfordulhatott azonban olyan helyzet, amikor nem álltak rendelkezésre az írásos bizonyítékok. Az okleveleket kétségtelenül számos veszély fenyegette, és még igen gondos őrizet mellett is előfordulhatott, hogy megrongálódtak, megsemmisültek vagy idegen kézre jutottak. Az ilyesfajta problémákra megoldást jelenthetett, ha az adott jogbiztosító

2 Tringli: *Hatalmaskodások*, 68.

3 Uo. 351–352.

4 Uo. 68., 160–163., 268–285.

5 Erre példa, amikor a Vas megyei Vörösvárról szóló, Bakóc Tamásnak kedvező ítéletlevelet az ellenérdekelt fél familiárisai nemes egyszerűséggel összetaposták, illetve azzal fenyegették meg a káptalani embert, hogy megegetik vele. Csermelyi József: *Örökségvadászat. Bakóc Tamás, az Erdődiek és a Stubenbergiek*. In: *Micae mediaevalis. 9. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Kovács Enikő et al. Bp., 2020. (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Tanulmányok – Konferenciák 15) 72.

6 Pl. Szentpétery Imre – Borsa Iván: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke/Regesta regum stirpis Arpadinae critico-diplomatica*. I–II. Bp., 1923–1987. (= RA) 1963., 2610., 3364., 3821. sz.

iratról készítették egy átírást, ha még megvolt az eredeti irat (ezt megtehetette egy hiteleshely is, azonban ha valaki nem sajnálta a költségeket, akkor a királyhoz fordult, aki egyben meg is erősítette az oklevél érvényességét).⁷ Ha az oklevél már nem volt meg, akkor nehezebb volt az illető dolga, de ügye nem volt eleve reménytelen. Ha hiteleshely kiadványról volt szó, kérhette, hogy a hiteleshely protokollumában szereplő bejegyzés alapján állítson ki neki a hiteleshely egy másolatot, ha pedig királyi oklevél volt és bejegyezték a királyi könyvekbe, akkor annak alapján lehetett másolathoz jutni. Arra is volt mód, hogy magántulajdonban lévő másodpéldányról állítsák ki a szükséges másolatot, de ez nyilván körülményesebb eljárás volt.⁸ Végző esetben arra is volt lehetőség, hogy az uralkodótól új adománylevelet kérjen régi jogai biztosítására.⁹

Egy jogos birtokos még veszni látszó helyzetben sem adhatta fel az igényeit, adott esetben még az is felmerülhetett benne, hogy a lappangó, de egykor egész biztosan meglévő, és az ő igazát támogató oklevelet esetleg reprodukálni lehetne a cél érdekében. Fent láttuk, a birtok védelme nagyon sok, ma büntetőjogi kategóriába tartozó esetet képes volt legitimálni a kortársak számára. Vajon mi a helyzet az oklevél-hamisítással? Hiszen egy oklevelet nem az tesz hamissá, hogy a benne szereplő állítások nem felelnek meg a valóságnak, hanem már az is, hogy a kiállítás nem akkor és nem úgy történt, mint ahogy azt a dokumentum saját magáról állítja. Amikor egy létező birtokadományról kivakarták a megadományozott nevét, hogy aztán másét írnak be, azzal a kedvezményezett nevének koholt volta ugyan hamissá tette az oklevelet, de utólagosan nem jelenthető ki, hogy az adott birtok eladományozása sem történt meg, azaz hamis oklevélnek is lehet igazságtartalma.

Mielőtt rátérünk írásunk szűkebben vett tárgyára, a győri püspökség és a Bakóc ronszág között Somlyó vár és uradalma ügyében folytatott perben felmerült oklevél-hamisítási gyanúra, meg kell említeni egy korábbi példát. Ottó kolozsmonostori apát 1370 táján került meglehetősen kellemetlen helyzetbe. Bírta ugyan a király jóindulatát, de az erdélyi püspökkel és másokkal szembeni határvitáiban szüksége volt a konvent igazát alátámasztó oklevelekre, azok azonban állítása szerint 1315–1316 táján elpusztultak, ezért megbízta a konvent egyik jegyzőjét, hogy néhány megmaradt hiteles oklevél és a rendtagok emlékezete alapján készítse el a szükséges okleveleket. Jakó Zsigmond rámutatott,

- 7 1387. július 26-án Mária királynő egy rossz állapotban lévő régi oklevél hitelességének megvizsgálására utasította a váradi káptalant. Süttő Szilárd: Okmányi kalászat a bécsi Erdődy-levéltárból. Késő Anjou-kori és egyéb oklevelek, 1244–1400. *Gesta* 7 (2007) 34. 1550-ben Erdődi Péter átíratta a zágrábi káptalan egy régi, és a nem megfelelő tárolás miatt megrongálódott oklevelét. Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Sonderbestände. Familienarchiv Erdődy [Magántulajdon.] (= ÖStA HHStA Erdődy) D 1452.
- 8 1398-ban Losonci Zsigmond arra kérte Bebek Detre nádort, hogy a Bezdéd és Henye birtokok ügyében folytatott perében parancsolja meg ellenfelének, Cigándi Lászlónak, hogy átírás céljából mutassa be azt az egyezséglevelet, amelyet még az apja kötött Cigándival a birtokokról, mivel a saját példánya elveszett. ÖStA HHStA Erdődy D 334.
- 9 B. Halász Éva – Piti Ferenc: *Az Erdődy család bécsi levéltárának középkori oklevélregesztái 1001–1387*. Bp.–Szeged, 2019. 125–126. 241. sz. Az ehhez kötődő vizsgálatot lásd uo. 118–119. 230–231. sz.; *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XV. Szerk. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2022. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 55, 59, 61) (= ZsO) I. 5912. sz.; *A Perényi család levéltára 1222–1526*. Közzéteszi Tringli István. Bp., 2008. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 44) 405. sz. További példák: I. Lajos király 1379. január 1-i oklevele. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (=MNL OL) Diplomatikai Levéltár (=DL) 42112.; I. Mátyás 1464. december 26-i oklevele. MNL OL DL 35647.

hogyan az effajta hamisításoknál sem a jogcím nem lehetett teljesen légből kapott, sem a benne szereplő kedvezmény mértéke, mivel azzal a gyors lebukást kockáztatta volna a hamisító.¹⁰

Habere eripitur, habuisse numquam – a győri püspökség somlyói igényei

Miután Gosztonyi Jánost kinevezték győri püspökké, mindenekelőtt arról kellett gondoskodni, hogy a püspöki javakat átadják neki.¹¹ Noha 1510. január 6-án a király már elismerte, hogy az átmeneti időszakban a püspöki javakat kormányzó Bakóc Tamás bíboros átadta azokat, a tényleges átadás csak később következett be, hiszen Gosztonyi még Prágában volt a király mellett, és csak aznap nevezte ki a győri püspök Várdai Pál kincstartó egyik volt familiárisát, Tamás deákot a javak tényleges átvételére.¹² A valódi átadás minden bizonnyal inkább február 13. környékén történt meg.¹³ Ezzel lezárult egy hosszú korszak, hiszen 1487 óta az erdődi Bakóc család kezében volt a győri püspöki szék, a bíboros maga 1487–1492 között volt hivatalosan győri püspök, de még egri püspökké történt kinevezése után is sokáig úgy szerepel forrásainkban, mint győri püspök és egri várományos/választott püspök. Közvetlen utóda Győrben testvéröccse, Szatmári Ferenc lett. Az ő 1508 őszi bekövetkezett halála után II. Ulászló ismét az egyik legbefolyásosabb emberéhez fordult Győrt illetően, az üresedésben lévő püspöki javakat ötezer forintért egy évre elzálogosította Bakócnak, illetve megbízta őt a királyi kegyúri jog alá eső ottani javadalmak betöltésével.¹⁴

- 10 Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori apátság hamis oklevelei. *Levéltári Közlemények* 55 (1984) 134–135., 137–138. Nemzetközi kitékintésben említhetjük még Robert d'Artois grófot, aki – miután információt szerzett egy olyan oklevél létezéséről, amely bizonyította igényét az Artois-i Grófságra, és az ügyben felállított királyi vizsgálóbizottság által kikérdezett tanúk megerősítették ezt az állítást – 1330-ban egy hamis oklevélről állította azt, hogy a nagyapja végrendelete. Dana L. Sample: Philip VI's Mortal Enemy. Robert of Artois and the Beginning of the Hundred Years War. In: *The Hundred Years War. I–II*. Ed. L. J. Andrew Villalon – Donald J. Kagay. Leiden–Boston, 2005–2008. (History of Warfare 25, 51) II. (Different Vistas) 264–266.
- 11 Ez még a püspökszentelésnél is fontosabb volt, utóbbi csak 1512-ben történt meg. Köblös József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával*. Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12) 294.
- 12 ÖStA HHStA Erdődy D 1121–1122. Ezt alátámasztja, hogy ugyanezen a napon egy másik királyi oklevélben még Bakóc kezén lévőként említették a püspöki javakat, illetve a király Csehországból való visszaérkezéséig továbbra is ő gyakorolhatta az egyházmegyén belül a királyi kegyúri jogot. Horváth Richárd: *Győr megye hatóságának oklevelei (1328–1525)*. Győr, 2005. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 1) 33–34.
- 13 Aznap a király újabb elismervényt adott a bíborosnak és a győri püspöki javakat kezelő embereinek az átadásról, de még mindig Prágából. ÖStA HHStA Erdődy D 10246.
- 14 C. Tóth Norbert: *Magyarország késő-középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig*. Győr, 2017. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27) 71–73. A Bakóc és Szatmári kötötti átmeneti időszakról (1492–1495) lásd Neumann Tibor: Győr és Eger között. Egy püspöki áthelyezés története. In: *„Erősségénél fogva várépítésre való”*. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk. Juan Cabello – C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. (A Jóna András Múzeum Kiadványai 68) 357–362. A zálogosításról szóló oklevél eredetije jelenleg lappang, sem a bécsi Erdődy-levéltárban, sem a Szlovák Nemzeti Levéltár Monasterium-on elérhető Erdődy-

Somlyó (vagy Somló) vára Veszprém megye nyugati részén, a Somló-hegy tetején épült fel legkésőbb a 14. század első felében, 1389-ben került a Garaiak birtokába, akik viszonylag békésen birtokolták egészen az Albert király halálát követő beháborúig. 1440-ben I. Ulászló elfoglalta a várat, majd a Rozgonyiak tartották megszállva 1446-ig, amikor visszaadták Garai Lászlónak. Garai később úgy döntött, hogy be fogja váltani apja, Miklós fogadalmát, aki évekig használta a győri püspökség javait, cserébe pedig ígéretet tett az egyház anyagi kárpótlására, ideértve a székesegyház továbbépítését is, azonban meghalt, mielőtt ígéretét valóra válthatta volna.¹⁵ Garai László ezért 1457. szeptember 14-én felkereste a pannonthalmi (korabeli nevén szentmártoni) konventet és ott úgy rendelkezett, hogy a fenti ígéret ellentételezéséként a somlyói várat és uradalmat a győri püspökségre hagyja halála után, azzal a kitéttel, hogy amennyiben Jób nevű fia túlélne őt, akkor ő még a haláláig haszonélvezeti joggal birtokában tarthatja, azonban tovább már nem örökítheti.¹⁶

A fenti bevallás értelmében Somlyónak 1481-ben, Garai Jób halálával a püspökségre kellett volna szállnia, Jób azonban nem értett egyet apja rendelkezésével, ezért 1461-ben elcserélte Somlyót tapsonyi Antimus Jánossal Szigetvárért. Antimustól azonban 1464-ben hatalmaskodásai miatt Mátyás király elkobozta a várat és Kanizsai Lászlónak adományozta. Tőle Garai Jób pénzért váltotta vissza Somlyót, 1470-ben pedig az Antimus ellen Szigetvár és Somlyó cseréjének megsemmisítése ügyében indított pere eredményeképp ismét őt iktatták birtokba. Garai birtokossága 1479-ig tartott, amikor a várat eladta Mátyás királynak, aki még abban az évben Kinizsi Pálnak adományozta. Az ő beiktatására 1480-ban

---

oklevelei között nem találtam rá, így jelenleg csak Iványi Béla egyik regesztájából ismerjük. MNL OL Q 283. Másolatgyűjtemény. 11. d. 11/4. 205. p. [Régi jelzete: Lad. 4. Fasc. 7. Nr. 24.] A pozsonyi oklevelek közül azonban előkerült egy keltezetlen, 1508. november 25. körül – 1509. május 11. közé datálható dokumentum, amelyben II. Ulászló a végvárok szükségleteire és fia cseh királlyá koronázására valóban felvett ötezer forintot a bíborostól és cserébe egy évre elzálogosította neki, valamint Erdődi Péternek, Pálnak, Jánosnak és Bálintnak a Szatmári Ferenc halála után üresedésben lévő püspökség várait: Győrt, Várkesztőt és Szombathelyt. Ebben az oklevélben is felruházták a bíborost az egyházmegye azon javadalmainak betöltésével, amelyek a királyi kegyúri joghoz tartoztak. Slovenský národný archív. Ústredný archív rodu Erdődy. Nová sign. 69. (<https://www.monasterium.net/mom/SK-SNA/Lerd/69/charter>). Legutóbbi megtekintés: 2023. augusztus 22.)

- 15 Garai Miklós nádort és Kanizsai János esztergomi érseket 1411-ben Zsigmond király kinevezte az ország vikáriusává, amíg ő külföldön tartózkodik. Egyik feladatuk a megüresedő egyházi javadalmak lefoglalása és kezelése volt a király nevében. A győri püspökség 1415-ben üresedett meg. Ekkor Garai is távol volt, de 1417-es hazatérése után rövid ideig valóban ellátta vikáriusi feladatait Győr esetében is. C. Tóth Norbert: A győri püspöki szék üresedése 1415–1417 között. In: *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*. Szerk. Arató György – Nemes Gábor – Vajk Ádám. Győr, 2016. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 25) 56–59.
- 16 A somlyói vár történetét nemrégiben Koppány Tibor foglalta össze, ebből a tárgyalt időszakra vonatkozó részt lásd Koppány Tibor: A Veszprém megyei Somlyó vára története. *Magyar Műemlékvédelem* 14 (2007) 12–15. Az 1461–1479 közötti eseményekhez lásd Horváth Richárd: Pápától a pápáig. Garai-Szapolyai vár-birtok változások Veszprém megyében a Mátyás-korban. In: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Szerk. Hermann István – Karlinszky Balázs. Veszprém, 2010. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 22) 347–356. A Garai-birtokba történő visszakapcsolás időpontjához lásd Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Bp., 1996. (Historia Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5) I. 414–415. Garai bevallását lásd Dreska Gábor: *A pannonthalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára*. I–IV. Győr, 2007–2013. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 6, 8, 10, 19) III. 86–87.

került sor és a Polányiakkal folytatott pereskedést leszámítva egészen 1491-ig békésen birtokolta a várat. 1492-ben Somlyó Szapolyai István zálogbirtokába került, majd Kinizsi halála (1494) után királyi adományt is nyert rá. A nádor még saját birtokba iktatását sem várva meg (arra csak 1495. augusztus 17-én került sor) már június 23-án eladta az uradalmat Bakóc Tamás egri püspöknek. A sietséget az indokolta, hogy Bakóc segített elsimítani a Szapolyai és II. Ulászló közötti ellentéteket, amit a nádor Somlyó várával és uradalmával hálált meg. A beiktatás még az év vége előtt megtörtént, 1496-ban Bakóc nyolcévi adómentességet járt ki a királynál az uradalom újratelepítése érdekében. 1502-ben az akkor már esztergomi érseki címet viselő főpap anyagilag még inkább érdekeltté vált, miután pénzt kölcsönzött tallóci Bánfi Gábornak Garai Hedvig Somlyót is érintő leánynegyedének kifizetéséhez, cserébe Bánfi lemondott az uradalomhoz kapcsolódó igényeiről.¹⁷

Az Erdődiek birtokjogát sokáig nem kérdőjelezte meg senki, 1516-ban azonban Gosztonyi János panaszt tett a király előtt, hogy Bakóc a püspöki javak átadása előtt elszállította azokat a somlyói uradalomra vonatkozó oklevel(ek)et, amelyeket korábban a győri püspökök tárnoki házában tartottak, és nem akarja visszaadni. II. Lajos tehát parancsot adott a bíborosnak a dokumentumok visszaszolgáltatására, amelyet Bakóc természetesen megtagadott, ezért 1516. július 24-én perbe idézték Gosztonyi ellen.¹⁸ A bíboros eljárásán nem kell csodálkoznunk, anyagilag érdekelt volt a vár megtartásában, sok pénzt költött rá, a győri püspök pedig egy olyan jogigényt akart érvényesíteni, amely 1481 óta függőben volt, de addig nem foglalkoztak vele, ráadásul ellenfelének valójában nem voltak írásos bizonyítékai, máskülönben nem ragaszkodott volna a dokumentumok kiszolgáltatásához. A győri püspök idővel megtudta, hogy mit kell keresni, mivel 1517. május 28-án

- 17 Koppány: A Veszprém megyei Somlyó vára, 15–17. Vö. Horváth Richárd: *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. Debrecen, 2002. [Doktori disszertáció, kézirat] 69–72. A Szapolyainak történet elzálogosítás időpontjára lásd Neumann Tibor: A gróf és a herceg magánháborúja. Szapolyai István és Corvin János harca a lipitói hercegségért. *Századok* 148 (2014) 406. Somlyó eladására Mátyás királynak lásd ÖStA HHStA Erdődy D 10152. Mátyás adományát Kinizsinek lásd uo. D 10151. Szapolyai beiktatására uo. D 10174. Somlyó eladására a Bakóc rokonságnak lásd *A Szapolyai család oklevéltára*. I. Közread. Neumann Tibor. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) 220–221. A Bakóc rokonság beiktatására lásd ÖStA HHStA Erdődy D 10169. Mentésítésére a királyi adók alól lásd uo. D 10164. Kölcsönre Bánfinak lásd uo. D 10211. Garai Hedvig vonatkozó jogai még azelőtt keletkeztek, mielőtt Garai Jób eladta az uradalmat a királynak.
- 18 ÖStA HHStA Erdődy D 10267a. A Koppány Tibor által említett 1510. évi tiltakozással (Koppány: A Veszprém megyei Somlyó vára, 17–18.) kapcsolatban az alábbi kétségeink vannak: 1. Az általa hivatkozott szakirodalom említ tiltakozást, de évszám nélkül (pl. Békefi Remig: *A Balaton környékének egyházi és várai a középkorban*. Bp., 1907. 266.). 2. A Békefi által hivatkozott helyen 1517. május 28-án feltüntetett szerepel (lásd Knauz Nándor: A budai káptalan regestái 1148–1649. *Magyar Történelmi Tár* 1/12 [1862] 144.). 3. A Knauz által kivonatolt szöveget az eredeti protokollummal összevetve az 1517. május 28-i keltezés helyesnek bizonyult (MNL OL DL 106083. 409–410. p. 615. sz.). 4. Ugyanott az 1510. évi feljegyzések között nem található Somlyó várával kapcsolatos tiltakozást (uo. 1–7. p.). 6. A tiltakozásra kiküldött Patyi Mihály csak 1515-től mutatható ki a győri kanonokok között (Köblös: *Az egyházi közélet*, 415.), de 1512 előtt semmiképp (Bedy Vince: *A győri székeskáptalan története*. Győr, 1938. [Győregyházmegye Multjából 3] 343.). Az 1517. évi eltiltásról Koppány is beszámolt, azonban nem Knauzra és a káptalani protokollumra, hanem Iványi Bélának az Erdődy-levéltár okleveleiről készített regesztáira hivatkozva. Koppány: A Veszprém megyei Somlyó vára, 18., 25. A hivatkozott regesztacédulán valójában 53-as ladulatszám szerepel. Vö. MNL OL Q 283. 11. d. 11/4. 307. p.

már hivatkozott a Garai László-féle örökvallásra Bakóc Tamás és Erdődi Péter eltiltásakor.¹⁹ Ezt a tiltakozást minden bizonnyal az váltotta ki a püspökből, hogy II. Lajos május 25-én megerősítette Bakóc végrendeletét, amellyel Erdődi Péterre hagyta Somlyó várát.²⁰ Ezt követően Gosztonyi némileg kétségbeesett lépésre szánhatta el magát, amikor II. Lajos elé járulva beszámolt neki a Garai László-féle örökvallásról és kérte, hogy annak alapján vezessék őt be a somlyói uradalom birtokába. Bakóc Tamásról és Erdődi Péterről természetesen egy szót sem szólt. A királyi kancellária 1517. május 30-án kiadta a fehérvári keresztes konventhez címzett szokásos parancslevelet, minden bizonnyal azért őket kérve fel tanúbizonyság állítására, mert országos hatáskörű hiteleshely voltak, az uradalom birtokai pedig részben Veszprém, részben Vas megyében terültek el. A végrehajtásra június 15–16-án került sor, június 15-én Kisjenőre hívták össze a szomszédokat, ám oda ők nem mentek el, mivel a győri püspök birtokáról volt szó (ebből látszik, hogy Gosztonyi emberei taktikusan próbáltak eljágni). Másnap már Somlyó várához mentek, amit zárva találtak. Némi tanácskozás után előbb az egyik, majd a másik várnagy is kiment hozzájuk, megkérdezve, hogy mi járatban vannak. Miután közölték velük, hogy a győri püspököt szeretnék birtokba iktatni, a várnagyok tették a dolgukat, azaz megakadályozták az iktatás végrehajtását, a szóváltás során pedig ennek nyomatékot adva csöglei Jakab Miklós várnagy a buzogányával jól fejbe is kólintotta Kisgyimóti Albert királyi embert, ami miatt a várnagyok és Kisgyimóti között külön pereskedés kezdődött.²¹

Gosztonyi tehát hasonló helyzetbe került, mint másfél évszázaddal korábban Ottó apát. Tudta, hogy a püspökségnek vannak jogai a somlyói uradalomra, csak éppen a szükséges oklevelek hiányoztak, viszont a sikertelen beiktatás miatt égetően szüksége volt írásos bizonyítékokra. Jó okkal sejtette, hogy a szükséges dokumentum a bíborosnál van, hiszen Garai László 1457. évi bevallásának eredeti példánya jelenleg is a bécsi Erdődy-levéltárban található.²² Utóbb, amikor kiderítette, hogy Garai bevallása a pannonhalmi konvent előtt történt, Gosztonyinak már nem volt más dolga, mint egy királyi parancssal felszerelve arra kérni a konventet, hogy írják át számára az oklevelet.

19 Knauz: A budai káptalan regestái, 144. Horváth Richárd egy 1498. évi leltár alapján rámutatott, hogy Somlyó a 15–16. század fordulóján fegyverzetét tekintve semmivel sem volt rosszabbul ellátva, mint Visegrád királyi vára vagy a törökök által fenyegetett Pétervárád. Horváth: *Várak és politika*, 71–72.

20 Eredeti példány: ÖStA HHStA Erdődy D 1187.

21 Koppány: A Veszprém megyei Somlyó vára, 18.; Horváth: *Várak és politika*, 73. Mindkét helyen az olvasható, hogy Gosztonyi megnyerte a Somlyóval kapcsolatos pert, és ezért adták ki az iktatóparancsot. Ha azonban megvizsgáljuk a szóban forgó eredeti dokumentumot (ÖStA HHStA Erdődy D 10272., átírása: Horváth: *Várak és politika*, 118–119.), akkor láthatjuk, hogy az nem tartalmaz ítéletet, II. Lajos oklevelében elő sem kerül Bakóc és Erdődi neve, márpedig ha valóban hoztak volna ellenük ítéletet, akkor bekerült volna a parancsba, hogy a végrehajtás során az ő nevükben benyújtott ellentmondás nem áll meg. Vö. Tringli: *Hatálmaskodások*, 503. Ítéletlélvél hiányában Gosztonyi úgy tudta elérni, hogy kiadják számára az iktatóparancsot egy olyan várra, amelyről a király környezetében jól tudhatták, hogy Bakóchoz tartozik, hogy az iktatóparancsok kiállításakor nem mérlegelték a kedvezményezett jogait.

22 ÖStA HHStA Erdődy D 10117.

A pannonhalmi konvent tiltakozásai

Elhez képest 1518. április 23-án különös dolog történt. A fehérvári keresztes konvent előtt megjelent két pannonhalmi rendtag, Nagyszombati Márton és Tatai Máté, hogy tiltakozzanak Gosztonyi János püspök ellen, majd előadtak egy történetet arról, hogy a konvent levéltárába valaki(k) titokban becsempésztek egy Somlyó váráról szóló koholt feljegyzést és azt elhelyezték a hiteleshelyi protokollumok között. Ezt követően Gosztonyi püspök parancsot kért az uralkodótól az inkriminált feljegyzés átíratására, majd – történetesen épp akkor, amikor sem Máté apát, sem az idősebb, tapasztaltabb rendtagok nem tartózkodtak az apátságban – a püspök embere megjelent ezzel a paranccsal, a jelen lévő fiatalabb rendtagok pedig, miután a feljegyzést nem találták gyanúsnak, kiadták a kért átíratot. Most viszont, miután megállapították, hogy a feljegyzés hamis, azt szeretnék érvénytelennek nyilvánítani, felszólítják a püspököt, hogy azt ne használja, a hazai bíróságok pedig ne adjanak hitelt annak. A tiltakozó szerzetesek azt ugyan nem állították, hogy a püspök felelős a hamis bejegyzés becsempészéséért, de még azt sem, hogy tudomása lett volna arról, hogy egy koholmányt írat át, de két tényező is nagyon gyanússá teszi az esetet. Először is, kinek állt volna érdekében, hogy a győri püspök számára kedvező iratot csempésszen a pannonhalmi levéltárba, ha nem épp az egyik győri püspöknek (aki persze Csupor Demeter, Nagylucsei Orbán és Bakóc Tamás is lehetett volna, ha feltételezzük, hogy a hamisítvány több mint húsz évig észrevétlen maradt)? Másrészt felettébb különös, hogy Gosztonyi püspök embere épp akkor kérte ki az átírást, amikor a hamisítást könnyebben leleplező szerzetesek házon kívül voltak és csak tapasztalatlanabb társaik voltak jelen. Elképzelhető persze, hogy mindez a véletlenek összjátéka, de összességében ez a tiltakozás az oklevelek hitelességén túl Gosztonyi püspök jó hírnevének megkérdőjelezésére is alkalmas volt. Nem is csoda, hogy ez a tiltakozó oklevél egy Bakóc Tamás számára május 14-én kiadott átírásban maradt fenn.²³

23 „Quomodo reverendissimus in Christo pater dominus Iohannes Gozthon, episcopus ecclesie Iauriensis, nescitur quo spiritu ductus, hiis proxime transactis temporibus quoddam registrum sive minutam de et super facto castri Somlyo vocati in comitatu Wesprimiensi habiti fictam, furtim in conventum ipsorum protestantium, consequenterque conservatorium, ubi scilicet prothocolla ipsorum servare solent, introduci, ibique ipsis protestantibus omnino insciis, deponi et proici subordinasset, in preiudicium et dampnum eorundem protestantium valde ingens. Quo facto tandem idem dominus episcopus a regia maiestate, domino nostro graciousissimo quosdam litteras requisitorias, ipsis protestantibus preceptorias in eo sonantes, ut ipsum registrum requirere tenoremque eiusdem ipsi domino episcopo extradare et emanari facere deberet, obtinisset. Quas quidem litteras requisitorias adinventas iuxta suam voluntatem temporis opportunitate, cum videlicet prefatus dominus Mattheus abbas et seniores dicti conventus in expeditione certorum negotiorum prefati monasterii extra dictum conventum ipsorum fuissent, quibusdam fratribus iunioribus protunc domi residentibus exhiberi et presentari fecisset. Qui fratres iuniores volentes huiusmodi litteratorio mandato prefate regie maiestatis, prout tenebantur, obtemperare, prescriptum registrum modo premissis fictum et dolosum requirentes, adinvenientes, tenorem eiusdem tanquam huiusmodi negotii inexperti prefato domino episcopo extradeditissent. Nunc vero predicti dominus abbas et totus conventus protestantium, intelligentes et animo advertentes prefatum registrum fictum et falsum, necnon fraudulenter et dolose illic in dicto conservatorio ipsorum depositum et proiectum fore, proinde iidem fratres Martinus et Mattheus, in ipsorum propriis, ut premittitur, et aliorum, quorum supra, personis litteras eorum super predicto registro, ut dicitur, falso et doloso ad dictum litteratorium mandatum prefate

Létezik azonban egy másik dokumentum is, amely más színben tünteti fel a történeteket. 1518. május 29-én Budafelrhévízi Pál és Pesti János bencés atyák megjelentek az óbudai káptalan előtt, és Máté apát, valamint a pannonhalmi konvent nevében tiltakoztak amiatt, hogy rendtársaik, Nagyszombati Márton és Tatai Máté nem az utasításoknak megfelelően jártak el Fehérváron, ezért azt a tiltakozást visszavonják, mindazonáltal továbbra is óvják a püspököt attól, hogy a számára kiadott átírást felhasználja, mivel – bár azt a kiadáskor megvizsgálták és nem találták gyanúsnak – most már kételkednek annak hitelességében, és nem szeretnék, hogy emiatt a konvent hitelessége csorbuljon.²⁴

A két tiltakozó oklevél tehát kétféle történeti rekonstrukciót tesz lehetővé. Amennyiben elfogadjuk a 1518. május 29-i bevallásban foglaltakat, akkor Gosztonyi János püspök teljesen tisztázódik az oklevél-hamisítás vádja alól, és egész eljárása jóhiszeművé válik, hiszen a királytól kért átírást elrendelő parancs immár nem arra irányult, hogy egy nyilvánvalóan hamis bejegyzésről szerezzen bizonyítékként felhasználható oklevelet, és a királyi parancs bemutatásának időzítésével sem volt semmi baj, hiszen az átírás kiadását alapos vizsgálat előzte meg. Lehetséges ugyan, hogy az oklevél mégis hamisítványon alapul, ezért nem tanácsos felhasználni, de a püspök egyébként ártatlan.²⁵

Vajon ennek alapján az 1518. április 23-án kelt bevallást légből kapottnak kell tekintenünk az oklevél gyanúságára vonatkozó állítást leszámítva? Ezzel kapcsolatban kétségek merülnek fel. Elsőként megfigyelhető, hogy az óbudai káptalan előtt tett tiltakozásban nem vádolták meg Nagyszombatiékat azzal, hogy valótlanságot állítottak Fehérváron, csupán annyit mondtak, hogy nem a konventtől átvett információk alapján tiltakoztak, hanem „extra eandem”, ami jelenthette azt is, hogy olyan részleteket közöltek a bevallásban, amelyek előadására nem kaptak felhatalmazást. Érdekes továbbá, hogy a szabálytalan tiltakozást mintha nem siettek volna kijavítani. Április 23. és május 29. között egy hónap telt el, miközben feltételezhetjük, hogy a pannonhalmiakhoz már néhány nap múlva visszaérkezett az oklevél, tehát észrevehették volna, hogy annak tartalma nem megfelelő. A hibásan eljáró Nagyszombati Mártont ráadásul április 29-én kolozsmonostori apáttá választották, ami nem arra utal, hogy elégedetlenek voltak vele, és bár csak rövid ideig, de ténylegesen betöltötte az apáti tisztséget.²⁶ Nagyszombati ráadásul egyáltalán nem volt tapasztalatlan, korábban is viselt fontos rendi tisztségeket (pannonhalmi perjel, tatai apát), emellett egy egyetemet járt, humanista műveltségű és irodalmi érdek-

regie maiestatis annotato domino episcopo tanquam false et dolose per ipsum extractas, extradas, revocarunt, cassarunt et viribus suis carituras reliquerunt.” ÖStA HHStA Erdődy D 10275.

24 Dreska: *A pannonhalmi konvent*, IV. 333–334.

25 Ezt az álláspontot tette magáévá – a 1518. május 29-i oklevélre hivatkozva – a püspök életrajzírója, Sörös Pongrác. Sörös Pongrác: *Adatok Felsőzelestei Gosztonyi János püspök életéhez*. II. *Religio* 68 (1909) 612. Koppány Tibor Iványi Béla regesztájából ismerte az április 23-i bevallást is, de csak azt említi, hogy a szerzetesek a hamis oklevél téves kiadmányozása miatt tiltakoztak. Koppány: *A Veszprém megyei Somlyó vára*, 18. Vö. MNL OL Q 283. 11. d. 11/4. 319. p. [Régi jelzete: Lad. 53. Fasc. 5. Nr. 24.]

26 A választásra lásd *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. A Magyar kereszténység, királyság és Bencés-Rend főnnállásának kilencszázados emlékére*. I–XII. Szerk. Erdélyi László. Bp., 1902–1916. III. 699–700. Erdélyi működésére lásd uo. 354.

lődésű személy volt.²⁷ Illetve az is kérdés: miért az óbudai káptalan előtt módosították a bevallást, amikor Fehérvár sokkal közelebb volt Pannonhalmához, és eleve ott tiltakoztak először?

Oklevél-hamisító püspök?

A válaszokat minden bizonnyal a per időközben történt eseményeiben kell keresnünk. Mint szó volt róla, Bakóc legkésőbb 1518. május 10-én tudomást szerzett a dolgról és királyi parancsot kért, hogy ő is megkaphassa a Gosztonyinak kiadott gyanús oklevelet Pannonhalmától. Legkésőbb másnap már azt is tudta, hogy Pannonhalmán is port kavart az átírás kiadmányozása, tehát újabb parancsot kért, hogy hozzájusson az április 23-i tiltakozó oklevélhez.²⁸

Bakóc tájékozottságát, információs hálózatának hatékonyságát aligha lehet alábecsülni. A tiltakozások ugyanis nem voltak nyilvános iratok (azt az egy esetet leszámítva, amikor a panaszos a megyei törvényszéket kérte meg arra, hogy a helyszínen végezze el a tiltakozást), nem az oklevél-kiállítónak kellett arról gondoskodnia, hogy az eltiltott személy értesüljön az eljárása ellen benyújtott tiltakozásról, hanem a panaszosnak.²⁹ Tehát a Nagyszombati Mártonnak és Tatai Máténak kiadott oklevélről mindössze ők, illetve a pannonhalmi konvent tagjai tudhattak, valamint a fehérvári keresztetek közül néhányan, esetleg még Gosztonyi püspök, ha Pannonhalma jelezte neki a problémát. Honnan tudhatott róla Bakóc Tamás? Bátran kijelenthetjük, hogy egészen biztosan nem János püspöktől, akinek egyáltalán nem állt érdekében, hogy kitudódjon a dolog. Az sem tűnik valószínűnek, hogy a pannonhalmiak szivárogtatták ki az információt, hiszen ez számukra is kínos ügy volt, emiatt pedig legnagyobb eséllyel a fehérvári keresztetek között kell keresni a bíboros informátorát. Rajtuk kívül szóba jöhet még informátorként Nagyszombati is, ha kolozsmonostori kinevezése összekapcsolható a bíboros személyével, de ehhez nem találtam forrásokat. Máskülönb az is elképzelhető, hogy János püspököt a pannonhalmiak nem értesítették idejében, és az ügyvédje bemutatva az oklevelet, amelyről így Bakóc ügyvédje hírt adhatott urának.

Igazság szerint ez a jólértesültség még azt a lehetőséget is felvethetné, hogy a Gosztonyi részére kiállított oklevéllel voltaképp semmi baj nem volt, és csupán a bíboros (vagy ügyvédje) fogta rá, hogy hamisítvány lehet. Ezt azonban egyértelműen cáfolja, hogy

27 *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*, III. 353–354.; Haraszti Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László: *Magyarországi diákok a prágai és krakkói egyetemeken. 1348–1525. I–II. Bp., 2017. (Magyarországi Diákok a Középkori Egyetemeken 2) II. 408–409. 4075. sz.*

28 Dreska: *A pannonhalmi konvent*, IV. 169–170.; ÖStA HHStA Erdődy D 10275.

29 Tringli: *Hatalmaskodások*, 352. Ebben a korban az oklevélnyerő szerepe sokkal nagyobb volt ügyei előregördítésében, mint manapság, a hivatali automatizmusok korában. Ha azt akarta, hogy bevezessék a neki adományozott birtokokba, neki kellett iktatóparancsot szereznie, a szükséges adatokat megadni, és lehetséges királyi vagy nádori emberekről gondoskodni. Amennyiben ügyében egyszerű vizsgálatot rendeltek el, neki kellett azt megszerveznie, az arról szóló jelentést kikérnie a megyétől vagy a hiteleshelytől, illetve azt eljuttatnia az ügyet tárgyaló bíróságra. Lásd uo. 365., 369–372.

a Fehérváron történt tiltakozás több mint két héttel megelőzte II. Lajos 1518. május 10-én kelt oklevelét, amelyben közölte a pannonthalmi konventtel Bakóc gyanúját.

Bárhogy is történt, Gosztonyi püspökre így az oklevél-hamisítás árnyéka vetült. Az oklevél-hamisítással kapcsolatban az volt a probléma, hogy annak elkövetését semmiféle körülmény nem tette jogossá, még a saját birtok védelme sem. Ennek okai eléggé nyilvánvalók, senkinek sem volt jogában egy másik személy nevében kelt dokumentumot hitelesként előadni, amennyiben az oklevél névleges kibocsátója arról nem tudott, és nem járult hozzá. Az Erdődy család bécsi levéltárában több olyan Bakóc Tamásnak szóló birtokadományozó oklevél ismert, amelyre külön hitelesítési záradékot vezettek rá, abból a célból, nehogy utólag Bakóc által írt hamisítványoknak tartásák azokat, hiszen királyi fő- és titkos kancellárként ő őrizte a királyi pecséteket (a gyűrűs- és bírói pecsét kivételével), illetve részt vett a király nevében kelt kancelláriai oklevelek elkészítésében is.³⁰

Az oklevél-hamisítást az 1462. évi 2. törvénycikk a hűtlenség esetei közé sorolta, lehetőséget adva a királynak, hogy a bűnösök birtokait elvegye és másoknak adományozza. Ezt a rendelkezést ismételte meg az 1498. évi 4. törvénycikk³¹ Önmagában az a tény, hogy János püspököt nem érte el ez a büntetés, nem segít eldönteni a kérdést, hogy elkövetett-e oklevél-hamisítást, mivel a középkori perek jelentős része a makacsabb fél kiegyezésre való rászorításáról szólt, nem pedig a mindenáron való ítélethozatalról. Az ítélet végrehajtását szabályozó 1351. évi 9. törvénycikkben, amelyet 1486-ban (55. törvénycikk) és 1492-ben (74. törvénycikk) is megújítottak, az szerepel, hogy a főbenjáró bűnben elmarasztaltakat előbb három napig tartó fogságba kell vetni, lehetőséget biztosítva a pernyertes féllel való kiegyezésre, ha pedig ez nem történik meg, akkor lehet őket átadni a másik félnek az ítélet végrehajtására.³² A hűtlenné nyilvánítás és a birtokelkobzás tehát nem olyasvalami, aminek „hivatalból” meg kellett történnie, de kétségtelen, hogy az oklevél-hamisítás gyanúja miatt Gosztonyi hirtelen kiszolgáltatott helyzetbe került Bakóccal szemben.³³ Minden bizonnyal ennek tudható be, hogy sürgősen szüksége volt Pannon-

30 ÖStA HHStA Erdődy D 954., 963., 1044a, 10206. A királyi oklevelek kiállításának gyakorlatára a korszakban lásd Neumann Tibor: Királyi aláírás és pecséthasználat a Jagelló-kor elején. *Turul* 83 (2010) 2. sz. 33–34. Neumann a Bakóc részére kiállított oklevelek hitelesítésének módját is részletesebben vizsgálta más oklevelek alapján. Uo. 36–37. Abból látszott, hogy a záradékra „a jövőben” lesz szüksége Bakócnak, hogy több esetben kimutatható, hogy ő „szerezte be” utólag a király által aláírt oklevélre a záradékoló méltóságviselő pecsétjét, láthatóan nem okozott neki gondot, hogy ilyen esetekben meggyőzze a záradékolót arról, hogy az oklevélen valóban a királyi aláírás szerepel, tehát hiteles.

31 *Decreta Regni Hungariae/Gesetze und Verordnungen Ungarns*. I–II. Ed. Franciscus Döry et al. Bp., 1976–1989. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 11, 19) II. (1458–1490) (= DRH 1458–1490) 125.; *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae/The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. I–IV. Ed. János M. Bak et al. Salt Lake City – Los Angeles – Idyllwild, 1989–2012. IV. (1490–1526) (= DRMH 1490–1526) 56.

32 1486. évi 55. tc. DRH 1458–1490, 297–298. Vö. Tringli: *Hatalmaskodások*, 65–66., 486–487.

33 Kisebb rangú oklevél-hamisítókát minden további nélkül kivégeztethettek, például Ottó kolozsmonostori apát segítőjét, István deákot. Ottó apát sorsa nem ismert, de a lebukást követően eltűnt a forrásokból, vagy meghalt, vagy félreállították. Jakó: A kolozsmonostori apátság, 135–137. A legismertebb magyar oklevél-hamisítókknak, az „átkos emlékü” János deáknak és a Zsigmond király kézírását kitűnően utánozó Zömlényi Gábornak is halálbüntetés lett a sorsa. E. Kovács Péter: *Hétköznapi élet Mátyás király korában*. Bp., 2008. (Mindennapi Történelem) 133.; Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. [Szerk. Mezey Barna.] Bp., 2000. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) 337.; Tripartitum II. 14. 51. §. A korábban említett Robert d'Artois esetleg megúszhatta volna enyhébb büntetéssel – annak ellenére, hogy a hamisításban

halma segítségére, hogy a tudatos hamisítás vádjával szemben tudjon valamire hivatkozni. A konvent második tiltakozása egyértelműen a püspök kiségitésére irányult. Ők ugyanis a május 10-én kelt királyi parancslevelet kézhez véve fel tudták volna mutatni az április 23-i tiltakozásukat, és hivatkozhattak arra, hogy bár részükről is hiba történt, de azt felismerve egy országos hatáskörű hiteleshely előtt megtették, ami tőlük telhető, annak érdekében, hogy a hamis okleveleket ne használhassák fel, ezzel pedig elkerülhették az oklevél-hamisító hiteleshelyi emberekre kirótt valóban kemény büntetést.³⁴ Gosztonyi megsegítése magyarázatot ad arra, miért az óbudai káptalan előtt történt meg a május 29-i kiigazító tiltakozás, arról ugyanis minél előbb értesíteni kellett Gosztonyit, de legalábbis az őt képviselő ügyvédet.

Végül úgy illik, hogy arra a kérdésre is választ próbáljunk adni, hogy az egész ügy fényében hitelesnek tekinthető-e Garai László nádor 1457. szeptember 14-én kelt bevallása, ez volt ugyanis az az oklevél, amelyet kétes hitelűként Bakócnak átírtak, tehát – az átírást elrendelő királyi parancs miatt – azonosnak kellett lennie Gosztonyi példányával, amely nem maradt ránk. Sajnos az is nehezíti a helyzetet, hogy nem sikerült azonosítani a főapátsági levéltár jelenlegi állományából az 1457. évi bevallásnak azt a példányát, amelyről egyértelműen megállapítható, hogy arról másolták a Bakóc részére átírt szöveget. A bevallásnak jelenleg Pannonhalmán őrzött másolata lényegét tekintve megegyezik az 1518. évi átírással, de a szövegben sok apróbb eltérés van, ami miatt sejthető, hogy nem erről készítettek 1518-ban átírásokat. A kérdésre mindazonáltal egyértelmű igennel felelhetünk. Az Erdődyek birtokában ugyanis fennmaradt a Garai által tett bevallás eredeti példánya is, azzal összehasonlítva az 1518. évi átírást, minimális eltérések figyelhetők csak meg, tehát minden bizonnyal volt egy azzal csaknem teljesen megegyező szöveg is a konvent birtokában, amely az átírás alapjául szolgált, azonban valószínűleg e szöveg külső formai jegyei gyanút kelthettek Máté apátban és az idősebb szerzetesekben, ezért – vagy épp Bakóc kérésére – küldték el Márton és Máté testvéreket a fehérvári keresztesekhez, hogy érvénytelenítsék a Gosztonyi János püspöknek kiadmányozott átírást.³⁵ Ennek ellenére a későbbiekben János püspök már valószínűleg nem erőltette a somlyói uradalom ügyét, mivel 1518 után nem tudunk arról, hogy a pereskedés folytatódott volna.³⁶

részt vevőket addigra már lefoglák és ők a gróf ellen vallottak, miszerint végig tudta, hogy a bemutatott dokumentum hamis –, csak azután fordult ellene a király haragja, miután nem volt hajlandó felelni a vádakra, ezért 1332-ben száműzetésre ítélte és elkobozta birtokait. Sample: Philip VI's Mortal Enemy, 266–267.

34 Tüzes vassal kellett megbélyegezni azoknak az arcát és homlokát, akik hiteleshelyen hamis oklevelet pecsételnek meg, vagy a kiállításban közreműködnek. 1498. évi 14. tc. DRMH 1490–1526, 94., 96.

35 ÖStA HHStA Erdődy D 10117. Az eredetiről készített szövegkiadás (lásd 16. j.) beosztása szerint a következő eltéréseket találtam: 86/16: az átírásban: *in presenciam*, 86/24: az átírásban: *constructuris*, 86/37: az átírásban *conqueri* helyett *confoveri*, 86/39: az átírásban: *mortale*, 87/1: az átírásban: *episcopum ecclesie eiusdem*, 87/2: az átírásban Jób neve elől hiányzik az *ipsum*, 87/5: az átírásban: *derivari*. A jelenleg Pannonhalmán őrzött másolat kiadását lásd Dreska: *A pannonhalmi konvent*, III. 87.

36 Koppány: *A Veszprém megyei Somlyó vára*, 18.

A BUDAI VILÁJET DUNAI KAPUDÁNSÁGA A 16. SZÁZADBAN

FÓTI MIKLÓS

.....
THE DANUBE CAPTAINCY OF THE VILAYET OF BUDA IN THE 16TH CENTURY

After the conquest of the territories of the Hungarian Kingdom the Ottomans immediately organized their fleets on the river Danube and its tributaries and established captaincies (*kapudanlıks*). The first and most prominent was based in Buda – the seat of the *vilayet* –, patrolling initially the entire Hungarian stretch of the Danube. Subsequently, its administration and prestige has changed. The study follows the formation and development of the Danube fleet based in Buda, and analyzes the archontological data (appointments, family ties, next positions, incomes) of its commanders (*kapudans*). It can be demonstrated that for a decade after the capture of Buda (1541), the *kapudans* were mainly the sons of the pashas. Then the prestige of the captaincy drastically declined: the commanders of the fleet were no longer family or clan members of the local upper elit (such as *beylerbeyis*, *sancakbeyis*, *defterdars* etc.) but were chosen from the ordinary *zaims*, our last *kapudan* came even from the garrison of the fortresses. During the whole period covered by this study the majority of the captains later became governors of various *sancaks* of Ottoman Hungary, thus knowing the organization of the fleets helps us to follow the lives of the provincial elit and understand their carriers.

Keywords: administration of Ottoman fleets, Danube captaincy (*kapudanlık*), Ottoman Hungary, archontology
.....

A budai vilájet első és legrangosabb kapudánsága, azaz flottaparancsnoksága volt a dunai kapudánság, mely a vízi útvonal biztonságát és zavartalan hajózhatóságát volt hivatva biztosítani. Tanulmányunkban ennek a történetét tekintjük át annak a néhány főtisztviselőnek a személyén keresztül, akiket név szerint ismerünk a 16. századból. Más tartományi közepes rangú hivatalviselőkhöz hasonlóan ezek névsora nem állítható össze olyan részletességgel – napra pontosan –, mint a szandzsákbégeké. A néhány ránk maradt központi listán – ahogy a kinevezéseket tartalmazó *tevcih defteriket* nevezi a szakirodalom – a kapudánokat nem jegyezték be önálló fejezetbe,¹ szerencsés esetben azonban egy-egy

Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Turkológiai osztály. Ez a tanulmány az NKFIH – OTKA K 132475 és 132609 számú konzorcialis projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu-defter] feldolgozása. II.) keretében valósult meg.

- 1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (= BOA) Maliyeden Müdevver Defterleri (= MAD) 563. Egyáltalán nincs kapudánság fejezet. BOA Kamil Kepeci (= KK.d) 262. Bár a budai vilájet legutolsó oldalán nyitottak egy „mohácsi kapudánság” fejléces fejezetet, alá egyetlen személyt sem jegyezték be.

bég előző posztjaként kapudáni állást fedezhetünk fel. Leginkább a szandzsákbégek utáni második méltósághoz, a szandzsák katonai parancsnokaként funkcionáló aljbégekhez hasonlítható helyzetük: ők is huzamosabb ideig maradnak hivatalban, mint főnökeik, és a különböző befolyásos főtisztviselők rokonai felülreprezentáltak körükben. A kutatás célkitűzése itt nem a kinevezések hiánytalan összeállítása – ezek a javadalmazásokat naplószerűen rögzítő defterekben csak szórványosan maradtak fenn –, hanem a betekinteni a tartományi elit egy, a kutatás által eddig elhanyagolt csoportjának tevékenységébe, hátterük feltárásával, majd az adatok kiértékelésével pedig a kapudánság igazgatásának 16. századi fejleményeit felvázolni.

Nem csupán a kapudánság mint katonai alakulat kinevezett előjáróit tárgyaljuk, hanem azokat a személyeket is, akiket a hadjáratok idején a dunai flotta parancsnokaként említenek magyarországi folyószakaszon. Az ő megbízatásuk csak alkalmi volt, többnyire szandzsákbégek szemeltek ki e feladatra, mivel azonban dunai kapudánként szerepelnek a krónikákban, félreérthető lenne, miért nem tárgyalja őket a dunai flottaparancsnokokat vizsgáló tanulmány.

Szakirodalmi előzmények

Részletes tanulmány a hódoltság, valamint szélesebb környezetének folyóin fenntartott oszmán flottaparancsnokságokról nem készült, ami részben betudható a gyér forrásanyagból kinyerhető hiányos ismereteinknek. Colin Imber Szülejmán szultán flottáját bemutató írásában például Ruméliában csak három „admirálist” ismer: a budait, a mohácsit és a szávait,² ám mai tudásunk ennél jóval szélesebb. Nenad Moaćanin tanulmánya a bosnyák határvidék kapudánságait vizsgálta, azonban a címadás meglehetősen félrevezető: alapvetően a várkatonaság körébe tartozó kapudánokkal foglalkozik, akiknek semmi közük a folyami flottaparancsnokságok szervezetéhez (*kapudanlık*).³ Ennek ellenére a tanulmány elején éppen a szávai és az eszéki (valójában drávai) folyami kapudánság vezetőire hoz fel példákat. Míg az azabok agáiként feltűnő kapudánok napi zsoldban részesültek, a folyami flotta élén álló kapudánoknak ziámet-birtokaik voltak, a Duna és olykor a Tisza esetében pedig a bégi cím járt nekik megszólításként, akárcsak az aljbégeknek és a szandzsákbégeknek. A két eltérő kapudáni szervezetet jobban el kellett volna választani (Moaćanin „kisebb” és „nagyobb” kapudánok formájában különbözteti meg őket), de leginkább külön tanulmányokban vizsgálni. Hegyi Klára a hódoltsági várkatonaságot bemutató alapművében röviden, de tartalmasan összefoglalja a folyami kapudánságokra vonatkozó ismereteinket.⁴ Az általa feldolgozott zsoldlisták – érthető módon – a folyami

2 Colin H. Imber: The Navy of Suleyman the Magnificent. *Archivum Ottomanicum* 6 (1980) 275–276.

3 Nenad Moaćanin: Kapudánságok a bosnyák határvidéken a 16–18. században. *Aetas* 14 (1999) 4. sz. 51–58. A Malkocs fia Alira vonatkozó állításait cáfoltuk. Lásd Fóti Miklós: Ali szegedi szandzsákbég azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle* 65 (2023) 353–391. Az Una menti folyami kapudánság létezését tagadó megállapítása szintén téves (lásd alább).

4 Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. I–III. Bp., 2007. (História Könyvtár. Kronológiák. Adattárak 9) II. (A budai vilájet várainak adattára) 101–104.

kapudánságokról nem szolgálnak adatokkal, munkájának adattári részében a várórség soraiban felbukkanó kapudánok – néhány kivételtől eltekintve – egyszerű katonák, az azabok agái. Végh Ferenc arról a balatoni flottáról írt, amelyről viszont a török defterek – egy birtokadományozási naplóbejegyzés kivételével – hallgatnak, magyar és Habsburg források alapján viszont részletes képet lehetett nyújtani.⁵ Elmondható, hogy meglehetősen szerény a szakirodalom alapján a tudásunk, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy az oszmánok a nagyobb hajózható folyókon, a Dráván,⁶ a Száván,⁷ a Murán,⁸ az Unán,⁹ a Tiszán¹⁰ és a Dunán állandó hadiflottát tartottak fenn, élükön a kapudánnal. Ezek közül a vilájet székhelyén berendezkedő budai, más néven dunai kapudánság volt a legelőkelőbb és a legtekintélyesebb. A Duna további szakaszain meghatározott távolságonként újabb kapudánságok sorakoztak (belgrádi,¹¹ ruszcsuki, vidini, nikápolyi stb.).¹²

A dunai kapudánságra és bégjeire vonatkozó ismereteinket a krónikák szórványos adatain kívül a javadalombirtokait tartalmazó török defterek vizsgálatával bővíthetjük ki: elsősorban a birtokadományozási naplókra (*ruznamçe defteri*) és a timár-defterekre (*icmal defteri*) lehetett támaszkodni, de egy-egy birtokkal kapcsolatban nevük olykor a részletes szandzsákösszeírásokban (*mufassal tahrir defteri*) is felbukkan.

- 5 Végh Ferenc: A balatoni „hadiflotta” a török korban. *Hadtörténelmi Közlemények* 129 (2016) 27–56.
- 6 Az általam ismert korai említéseiket adom meg: 1558-ban a pozsegai Bajrám bég, élve a lehetőséggel, hogy alajbégjének, Mehmednek a Dráva kapudánsága adatott, a megüresedett tisztségre fiát, Ahmedet javasolta. BOA Timar-Zeamet Ruznamçe Defterleri (= DFE RZ.d) 11. 704. Vö. ugyanezen ügyre BOA KK.d 216A. 77. A kinevezést követő parancs szerint a szendrői béget utasítják, hogy az új kapudánt hat sajkával lássa el. BOA KK.d 216A. 78.
- 7 „Az első kapudánra való utalás Gradiškából 1540 körülről származik, amikor egy bizonyos Mahmúd bég latin nyelven írott levelet küldött az akkori horvát bánnak.” Močanin: Kapudánságok a bosnyák határvidéken, 52. A rúznámçe defterek szerint viszont csak 1553 májusában nevezték ki kapudánná Mahmúdot. „Mahmud voyvoda, kapudan-i ab-i Sava” [„Mahmúd vajda, a Száva vízének kapudánja”]. BOA DFE RZ.d 5. 857. Továbbá „Nehr-i Sava kapudanı olan Mahmud” [„a Száva folyó kapudánja Mahmúd”; 1556-ban]. BOA Mühimme Defterleri (= MD) 2. 93. No. 1320.
- 8 „Nehr-i Mura kapudanı Malkoç” [„a Mura folyó kapudánja Malkocs”; 1567-ben pécsi birtokai vannak]. BOA DFE RZ.d 25. 365. Malkocsot drávai kapudánnak nevezve haláláról adnak hírt. DFE RZ.d 25. 393. 1595-ben Díváne Szefernek, a Mura kapudánjának szintén a Dunántúlon vannak a birtokai, a szigetvári szandzsák görögglai náhijéjában. BOA BOA DFE RZ.d 168. 142. Malkocs birtoktestéről, melyen más szpáhhkkal osztott lásd Sz. Simon Éva: Egy határvidéki szandzsák születése. Szigetvár. Az oszmán polgári és katonai igazgatás kiépülésének logikája a szigetvári szandzsák birtokadományozásainak példáján keresztül a *Történelmi Szemle* jelen számában.
- 9 BOA KK.d 262. 26.; Géza Dávid: The Formation of the *Sancak* of Krka (Krka) and its First *Begs*. In: *Ottomans – Crime – Jochids. Studies in Honour of Mária Ivanics*. Ed. István Zimonyi. Bp., 2020. 81–82. „Selim nehr-i Una kapudanı” [„Szelim, az Una folyó kapudánja”; 1582-ben koppányi birtokai vannak]. BOA MAD 15283. 364.
- 10 „Asyab-i Ali bey kapudanı” [„Ali kapudán bég malma”; Lippán 1554-ben]. BOA Tapu-Tahrir Defterleri (= TT.d) 292. 9.; „Ali bey kapudan-i nehr-i Tisa” [„a Tisza folyó kapudánja Ali bég”; 1556-ban]. BOA TT.d 298. 18.
- 11 Bár dunai kapudánságnak hívták ezt is, úgy tűnik, forrásaink általában megkülönböztették a budaitól, lásd „a Duna folyó kapudánsága Belgrádban” [„kapudanlık-i nehr-i Tuna der Belgrad”]. BOA KK.d 266. 8.
- 12 Rossitsa Gradeva: Shipping along the Lower Course of the Danube (End of the 17th Century). In: *The Kapudan Pasha. His Office and His Domain. Halcyon Days in Crete IV. A Symposium Held in Rethymnon, 7–9 January 2000*. Ed. Elizabeth Zachariadou. Rethymnon, 2002. 301–324. Egy 17. század végi, Ruszéhoz kötődő dunai kapudánról lásd Svetlana Ivanova: Ali Pasha. Sketches from the Life of a Kapudan Pasha on the Danube. In: uo. 325–348.

A dunai kapudánokra vonatkozó archontológiai adatok

Már Buda elfoglalását megelőzően van jónéhány olyan adatunk, mely török kapudánok és hadiflotta jelenlétét mutatják a Dunán. 1530 júniusában, amikor a Habsburgok csapatai János király ellen jöttek, az uralkodó Nándorfehérvárra küldte emberét, hogy Mümin vajdától kérjen segítséget, aki naszádosaival idesietve Esztergomig szorította vissza a támadókat. (Érdemes felfigyelni arra, hogy a szávai flottának parancsnokoló Mahmúdot is vajdának nevezték.) Ezt követően az Erdélybe távozó János király a vizek őrzésével Mümin vajdát bízta meg.¹³ Mümin 1535-ben és 1536-ban a budai flotta parancsnokaként többször fordult Ferdinánd királyhoz, magát *capitaneus nazadistarum, praefectus navalis exercitus Caesaris Turcorum* nevezve.¹⁴ Szülejmán tehát Budán tekintélyesebb hajóhadat tartott készenlétben. Istvánffy kezdetben Mümint („Numillo hajók fejedelme”, „Numillus hajón csatázó”), majd Mümint és Kászimot – a későbbi budai pasát – együtt szerepelteti a török naszádok vezetőjeként („Kásszon és Numill fő hajósfejedelmek”),¹⁵ végül 1541-ben utóbbi jelenik meg a flotta irányítójaként, amikor „Kásszon, vízi erőnek s az törökök hajóinak fejedelme” a pusztán hagyott Pestet elfoglalta.¹⁶

Az állandó flottaparancsnokság létrehozására Buda elfoglalásával nyílt meg az út. Kászim hamarosan a mohácsi szandzsák élére kerül – 1542 márciusában már e minőségében terjeszti fel embereit –, s feltűnő, hogy ezzel egy időben jelenik meg Dervis, akit a szakirodalom az első Budán berendezkedő dunai kapudánnak tekint. Róla sokáig csak Sejjid Murád Siklós elfoglalását megörökítő művéből tudtunk,¹⁷ amire Markus Köhbach figyelt fel.¹⁸ Szerinte a tisztséget apja, Báli pasa hozhatta létre fia számára. Egy török zsoldlista alapján igazolni lehet, hogy Dervis 1542 februárja és áprilisa között „a Duna vizének kapudánja” (*kapudan-i ab-i Tuna*), illetve ennek variánsaként „a budai vilájet kapudánja” (*kapudan-i vilayet-i Budin*) tisztséget viselte. Így nevezte magát, amikor a szerémségi várak őrségében bekövetkezett változásokról küldött leveleket a Portára.¹⁹ Utóbbi cím arra enged következtetni, hogy Dervis kezdetben a Dunának a teljes, a budai vilájet alá tartozó szandzsákokon átfolyó szakaszát ellenőrizhette, vagy legalábbis a cím révén igényt formált rá. Ráadásul a Szerémség éppen a budai pasák háza volt ekkoriban.²⁰ Mint-

13 Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Bp., 1979. 248–249.

14 Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Türkei I. Karton 4. 1535–1539. Konv.1. 1535.I–VII., Konv. 4. 1536.I.; Gévay Antal: *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte. Gesandtschaft König Ferdinands I. an Sultan Suleiman I. 1536*. Pest, 1841. 35., 43., 47., 51., 89.

15 Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. 1/1–3. S. a. r., szerk. Benits Péter – Schmal Alexandra. Bp., 2001–2009. (Történelmi Források) 1/1. 286., 294., 295.

16 Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól*, 1/2. 59.

17 *Kitab-i feth-i şikloş...* [Kézirat.] Österreichische Nationalbibliothek (= ÖNB) Hs. H. O. 47. fol. 26[27]^v.

18 Markus Köhbach: *Die Eroberung von Füleuk durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa*. Wien–Köln–Weimar, 1994. 224–225.

19 ÖNB Codices Mixti (= Mxt) 567. 118., 121., 125–127., 129. (Utóbbi két bejegyzésben Dervis *kapudan-i vilayet-i Budin*), 139–140.

20 Fóti Miklós: *Török közigazgatás kiépítése a Szerémségben és a szerémi szandzsák 16. századi bégjei*. *Belvedere Meridionale* (2024) [Előkészületben].

hogy Báli pasa éppen 1542 februárjától töltötte be a budai pasa tisztét,²¹ korábban szendrői bég volt, első intézkedései közé tartozhatott, hogy fiának biztos jövőt nyújtó tisztséget hozzon létre. Ezáltal a szerémi birtokai és a vilájet központja közötti vízi útvonal ellenőrzését is a kezében tarthatta.

Dervist az 1543-as szultáni hadjárat során már szegedi bégnek nevezték,²² így a kapudáni poszt megüresedhetett. A hadi eseményeknél úgy tűnik, hogy a részt vevő szandzsákbégekre bízta a hajóhad felügyeletét, és nem a budai kapudánra. Kátib Mehmed záim beszámolója szerint: „Mikor még Uszturgun várát ágyúzták, a Tuna vizén jött, élelmet szállító hajóknak kapudánját, a Zehrimár nevű mir-i livát, a hajók védelmezése közben egy ágyúgolyó találta Uszturgunból és vértanúvá lőn; ennél fogva a kapudáni tisztség az akkori jóltevő urunkra, a boldogult Jahja-pasaoglu Ahmed bégre bízott.”²³ Utóbbi Inebahti bégjeként vett részt a hadjáraton, majd elfoglalása után Fehérvár első bégeje lett, tehát sem ő, sem pedig Zehrimár szilisztrei bég nem tekinthető állandó, budai székhelyű flottaparancsnoknak. Szinán csaus a hadjáratot leíró krónikájában Hadzsi Ali béget nevezi dunai kapudánnak, aki a Bába közelében tartózkodó fősereghez tanácskozássra érkezett.²⁴ Az Esztergomnál lezajlott összetűzésekben a hadjárat minden szóba jöhető szereplője feltűnik, ez alapján tisztázhatjuk a kapudánokra vonatkozó állításokat:

„... az összes, használatra nem alkalmas hajókat is Budinhoz küldte és Dervis bégnek azt a parancsot adta, hogy ott csináltasson hidat. Az tehát a megérkezett hajókat és a lerombolt régi hídból nyert faanyagot összeszedve hozzáfogott a híd csináltatásához. Továbbá *Ali bégnek, a ki a tunai hajók kapudánja vala*, ismét azt a parancsot küldte, hogy maradjon ott, ne jöjjön és a hajókra jól vigyázzon. Az tehát ott maradt és nem jött ide. Ellenben a *tulajdonképpen tunai kapudánnak, Szinán agának*, azt parancsolta, hogy menjen Tata felé bizonyos számú ágyús hajóval s azonkívül száznál több sajkával. Zehrimár Mohammed helyett az Ajnebakhti liva bégeje, Ahmed bég, neveztetvén ki az ágyúkat szállító hajók kapudánjává, ez is vele küldetett.”²⁵ [Kiemelések: F. M.]

A hajóhíd építése a kapudánok területe volt, így érthető, hogy a tisztség korábbi betöltőjét, Dervist bízta meg a feladattal. A tunai kapudánnak nevezett Ali azonos azzal a Hadzsi Alival, aki Bursza szandzsákbégjeként kapta az alkalmi feladatkört.²⁶ A Szinán

21 Gévay Antal: *A budai pasák*. Bécs, 1841. 5.

22 BOA KK.d 1765. 30a. Későbbi sorsára részletesen Dávid Géza: Az első szegedi bég, Dervis életpályája. *Aetas* 14 (1999) 4. sz. 5–18.

23 *Török történetírók*. I–III. Ford. Thúry József – Karácson Imre. Bp., 1893–1916. (Török–magyarkori Történelmi Emlékek. Második osztály. Írók) II. (1521–1566) 382.

24 Uo. II. 321.

25 Uo. II. 343.

26 „Az emírek mintaképeinek, Hádsi Ali bégnek, a buruszai liva emírének – ki Iznikli Ali cselebi néven ismeretes – legmagasabb fermánt küldött, melyben az élelmezés ügyét reá bízta, s azután ismét egy legfelsőbb kéziratot és berátot, mellyel a nevezettet az összes dunai hajók kapudánjává nevezte ki és megbízta, hogy az igazhívó hadsereg számára élelmiszereket gyűjtsön az istentől őrzött birodalomban és az említett anyagokat hajókon Belgrád várához szállítván várakozzék.” *Török történetírók*, II. 284. Vö. „Ali mirliva-i Brusa”. BOA KK.d 1765.

agának nevezett dunai kapudánál már felmerülhet, hogy ő volt Dervis utóda a tisztségben, csakhogy őt ugyanez a forrás előbb még főkincstárnoknak (*hazinedar başı*) nevezte,²⁷ és a hadjárat naplója is hasonló funkcióban említi.²⁸ Utóélete ismert, valószínűleg azonos Rüsztlem második vezér öccsével, aki 1550-től az Oszmán Birodalom kapudán pasája lett.²⁹ Szinán csaus egy helyen egyértelműen a budai flotta parancsnokának nevezte: „A diván utáni napon, amely vasárnap volt, a buduni kapudán, Szinán aga is megérkezett a szultáni hajóhaddal, mely összesen 107 hajóból állott.”³⁰ Szinánt ezért felvettem a listámra, de némi fenntartásom van a történetíró szavai tekintetében, mert a hadjárat naplója nem ebben a tisztségben említi.

Dervis közvetlen utódát illetően tehát van némi bizonytalanság, de úgy gondoljuk, hogy apja 1543 májusában bekövetkezett halála után – és a hadjárat befejeztével – az új budai pasa, Jahjapasaazáde Mehmed mindenképp valamelyik emberével tölthette be a tiszteket. Talán ő lehetett az a Musztafa bég, korábban kapudán, aki Gyöngyös javadalomélvezője volt, valamikor 1546 decembere előtt, mert ekkor a mezőváros szultáni házs-birtokká vált.³¹ Mindenesetre, amikor 1545-ben arról rendelkezett a Porta, hogy a szendrői bég a Budán öntendő ágyúkhöz küldje el a szükséges anyagokat, akkor a budai beglerbéget arra utasították, hogy a dunai kapudán – akárki volt is ekkor a tisztség betöltője – gondoskodjon a szállításhoz elegendő sajkáról.³²

1546-tól bő négy éven át Derja béget nevezik meg kútfőink a hajóhad parancsnokaként. A budai szandzsákban számos birtokkal rendelkezett, teljes nevét e szandzsák timár-deftere őrizte meg, amit Káldy-Nagy Gyula Derja bin Lokmannak olvasott ki.³³ Röviden ki kell térnünk az olvasattal kapcsolatos problémára. Káldy-Nagy jogosan nevezte Lokmannak az apját, mert az írnok itt valami ehhez hasonlót írt le, csakhogy más forrshelyekből az derül ki, hogy a kancelláriában tévesen írták le a számukra is szokatlan nevet, feleslegesen összekötve az első két betűt. Egy 1542-ből származó rúznámcese defterben Derja apja neve jól olvashatóan Ihtimán.³⁴ Fia ekkor még Aladzsa hiszári [Krusevác, Szerbia] záim volt, azonban vitézi érdemei világosan hódoltsági tettekkel utalnak („Esztergom előtt lezajlott csata”, „nyelvek fogásában élen járt”, „a nemicse katonák táborában vitéz-

27 Török történetírók, II. 290.

28 BOA KK.d 1765. 21.

29 Dávid Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Bp., 1982. 79.

30 Török történetírók, II. 332.

31 Fekete Lajos: *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*. Bp., 1926. (A Magyar Királyi Országos Levéltár Kiadványai) 8. No. 4. „Gyöngyös 1546. december 1-én lett szultáni tulajdon, addig a (dunai) kapudán, Musztafa bég kiutalási okmányán szerepelt.” Dávid Géza: *Pasák és bégék uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Bp., 2005. 224.

32 Dávid Géza – Fodor Pál: *„Az ország ügye mindenképp előtt való”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. Bp., 2005. (História Könyvtár. Okmánytárak 1) 6.

33 Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Bp., 1985. passim; BOA TT.d 1044. 14.

34 Egyetlen más adatom van erre a ritka névre: 1551 októberében egy erdélyi vilájet alá sorolt igény-szandzsák (Csajla és Dodos) kormányzóját Mahmúd bég veled Ihtimánnak hívták. Akár Derjá testvére is lehet, ezért hívtuk fel rá a figyelmet. BOA Bab-1 Asafı, Ruus Kalemi defterleri (= A.RSK.d) 1453. 76. A szandzsák neve Cella és Tótvárad nevét rejtheti. Feridun Emecen: *Ottoman Politics in the Reign of Sultan Süleyman*. In: *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Ed. Pál Fodor. Leiden–Boston–Bp., 2019. 17.

kedett”). Zíámetje ekkor 80 037 akcsét tett ki.³⁵ A budai szandzsák 1546-os timár-defterében 91 000 akcsés zíámet-birtokát részletezik, mely 34 birtokból állt.³⁶ Aladzsa hiszári zíámetjét cserélhette le a budai birtoktestre, az eltelt évek jövedelememeléseinek beszámításával. Az így létrejött budai zíámet ezután huzamosabb időn át a kapudánok javadalmozását szolgálta. A perzsa Derja [tenger] név igen ritkának számít, ekkor a török méltóságok között egyetlen Derjáról tudunk a hódoltságban. Felvetődik, hogy őt kereshetjük annak a perzsa klikknek egyik tagjában, akiről Istvánffy tudósított: „Az öt esztendővel azelőtt az perzsiai Tahmassus [Tahmaszp] királytól, Sophi Ismael fiától, kinek húga férnél nála vala, kigondolt véteken részes társaival: Camberrel, Deriellel, Memhethammal és Veligiánnal (kik mindenik az keresztyének fegyveritől szerencsétlenül ez világból kivégzettenek) Szulimánhoz szökött, és az perzsák ellen való hadakozásnak indítója és készítője vala.”³⁷ A csoport többi tagja mind befolyásos szandzsákbégeként ismert a hódoltságból, egyedül Deriel sorsa volt eddig ismeretlen. Az, hogy 1542-ben igen szépnek mondható 80 000 akcsés javadalommal bírt, ráadásul úgy, hogy az ehhez kapcsolódó tisztségéről hallgat a defter, erősíti gyanúnkat, hogy a perzsa sahot eláruló klikk tagjáról gondoskodott az udvar ily módon.

1550. augusztus 13-án³⁸ Derja bég, a „Duna folyó korábbi kapudánja” a frissen felállított koppányi szandzsákot kapta meg,³⁹ amit aztán további szandzsákok követtek. Dervishez hasonlóan a kapudáni tisztség ugródeszkának bizonyult a kormányzói tisztségre, bár hozzátehetjük, hogy szerény javadalommal járt a koppányi hász: mindössze 200 000 akcsét juttattak neki. Éppen Dervis volt az, aki a mohácsi szandzsákból leválasztandó új szandzsák felállítását javasolta,⁴⁰ és jó viszonyban lehetett utódjával a kapudáni tisztségben. Dervis kormányzói pályáját végigkíséri, hogy apja, Báli pasa embereit támogatta.⁴¹ Derja esetében sem fér kétség ahhoz, hogy a klán kötelékébe tartozott és Dervis állhatott előléptetése mögött.

A koppányi szandzsák felállítását elrendelő utasítás mellé jegyezték be, hogy a megüresedett kapudáni tisztségre egy pozsegai záimot, Murád bég fia Mehmedet nevezték ki,⁴² aki 1552 szeptemberéig ugyanazt a zíámetet birtokolta mind a 34 elemmel, amit előde.⁴³ Ezek túlnyomó többsége a pesti náhijében volt, láthatóan a kapudánság a budai vilájet központjához kötődött. Bár a Murád név meglehetősen elterjedtnek számított, a kérdéses időszak főméltóságai között csak a hódoltsági végvidék egyik régi harcosa, a pozsegai

35 BOA MAD 34. 699.

36 BOA TT.d 1044. 14.

37 Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól*, I/2. 60., 210.; Dávid Géza: Arcképcsarnok-törödek a török korból. A hódoltság néhány jelentősebb oszmán családja és egyénisége. In: „A magyar múltat kutatni, írni és láttatni – ez által szolgálni a hazát.” *Tisztelgő kötet J. Újváry Zsuzsanna 25. Pázmányos oktatói éve előtt*. Szerk. Bíró Bence – Miski Péter – Törtei Renáta. Bp.–Piliscsaba, 2020. 130.

38 BOA KK.d 209. 88.

39 BOA A.RSK.d 1452.74.

40 BOA KK.d 209. 88.

41 Még tizenhét évvel Báli pasa halála után is apja egykori embereinek juttatott timárokat. BOA MD 4. 170. No. 1764.

42 BOA KK.d 209. 88.

43 Österreichische Staatsarchiv (= ÖStA) Krafft 284. [303. kép.]

szandzsák 1541 ősztől hivatalban lévő vezetője Murád jöhet számításba.⁴⁴ A neves kormányzó, aki még 1545-ben elhunyt, a klisszai szandzsákhöz kötődött szorosán, *vakfot* (kegyes alapítványt) hozott létre a klisszai várban, csiflikjét pedig 1550 körül fiai, Arszlán és Mehmed – a későbbi kapudán – birtokolták.⁴⁵ Mehmed esetében kútfőink egyértelműen fogalmaznak arról, hogy megillette a bégi cím. Kitüntette magát az 1552. augusztus 9-i palásti ütközetben, melynek során Erasmus von Teuffel (a török forrásokban Ördög Mátyás) győri főkapitány serege döntő vereséget szenvedett Ali budai pasa seregétől.⁴⁶ A zarbuzának (ágyúfajta) kezelésével Mehmed budai kapudán foglalkozott a Porta igen nagy megelégedésére.⁴⁷ A palásti csatában való helytállásáért emelkedhetett szandzsákbégi rangra: 1554 novemberéig koppányi bégeként (éppen úgy, mint Derja esetében), utána szerémiként találkozunk vele.⁴⁸

Tőle egy másik Mehmed vette át a kapudáni ziámetet: a kinevezés szerint Báli pasa fia Mehmednek hívták az új parancsnokot,⁴⁹ vagyis a korábbi kapudán, Dervis egyik testvére lépett színre. Katonai karrierje csak 1542-ben kezdődött, ekkor kapott kezdő timár-birtokot a szendrői szandzsákban, ahol egyébként testvérei is ziámetet birtokoltak.⁵⁰ Ezt igen gyors karrier követhette – apjának köszönhetően –, sajnos ennek részleteit nem ismerjük.

1554. augusztus 19-én Tojgún pasa fia Ahmed kapudáni kinevezéséről értesülünk, s a forrás azt is elárulja, hogy elődje, Mehmed ugyanekkor budai defter kethüda lett.⁵¹ Ismét egy budai pasa fia tölti be a tiszteket, apja pedig ugyanúgy szendrői bég volt korábban, mint Báli pasa. Javadalma kijelölésénél némi tanácsstalanság támadt a kancelláriában: előbb Ahmednek átadták elődje már ismertetett 91 000 akcsés birtokát (valójában 80 190 akcsés részét), cserébe ő egy kösztendili [Bulgária] birtokot ad le. Nehezen követhető okból, ezután újra bejegyezték Ahmed kinevezését, de a birtok tekintetében úgy változtatták meg az eredeti elképzelést, hogy a kapudáni ziámetnek csak a felét kapja meg elődjétől, viszont a kösztendili birtokát, ami 35 131 akcsét ért, egyelőre megtarthatta.⁵² Fizetése így lénye-

44 Dávid-Fodor: *Az ország ügye*, 242.; BOA MAD 34. 678–679.

45 BOA TT.d 440. 14–15., 195. Murád szakértője lehetett a kegyes alapítványoknak, mivel amikor még a Boszniában hírnevet szerzett Hüszrev bég kethüdájaként szolgált, Hüszrev őt bízta meg alapítványai igazgatásával. Fehim Dž. Spaho – Ahmed S. Aličić: *Opširni popis kliškog sandžaka iz 1550. godine*. Sarajevo, 2007. X.

46 Korábban a szakirodalom kétnapos csatát feltételezett, augusztus 10–11-én. Ali budai pasa jelentéséből egyértelműen kiténik, hogy augusztus 9-én volt a csata, másnap pihentek, és 11-én visszavonultak. Dávid-Fodor: *Az ország ügye*, 613–617.

47 Uo. 616.

48 BOA A.RSK.d 1453. 44.

49 ÖStA Krafft 284. [303. kép.]

50 MAD 34. 628b.; Fóti Miklós: Szeged 16. századi szandzsákbégjei. *Aetas* 38 (2023) 4. sz. 7. 17. j., 13. 77. j.

51 „ziámet-i Ahmed bey bin Toygun paşa kapudán-i Tuna an tahvil-i Mehmed bey ki kethüda-i defter-i vilayet-i Budun şüid” ÖStA Krafft 284. [480. kép.]

52 1555 elején viszont a budai beglerbég írt a ruméliai kollégájának, hogy Ahmed kapudán kösztendili ziámetje megüresedett. BOA MD 1. 205. No. 1173. Ebből arra következtethetünk, hogy a kieső bulgáriai bevételt a budai szandzsákban vagy környékén pótolhatták.

gében ugyanannyi, mint a korábbi kapudánoké. Tojgún pasa fia 1559-ben budai defter kethüdá lesz, a tisztet pedig éppen az előbbi Mehmedtől veszi át.⁵³

A budai szandzsák 1559-ben elkészült timár-deftere is megerősíti,⁵⁴ hogy ekkor Báli pasa fia Mehmed ismét dunai kapudánként tevékenykedett,⁵⁵ amiből az következik, hogy Tojgún leváltásakor a szandzsákbégi kinevezésekből jól ismert rotációval kicserélték a defter kethüdái és a kapudáni poszton állókat. Az évek során záimetje átalakult, bár nem sokkal ért többet, 92 124 akcsét, kevesebb birtokból állt, és távolabbi, például kecskeméti, füleki falvakkal gazdagodott. Mehmed tehát visszatért korábbi posztjára, s e minőségében találkozunk nevével a budai szandzsák birtokosai között: „A nagy sziget és a kis szigetek a Duna folyón a Gellérthegygel szemben; 3 darab. Mivel az említett szigetek elhagyottak voltak, tapuba adásuk jogos; Mehmed bég a dunai flotta kapudánja a tapuilletéket róluk megfizette, így az új szultáni defterben azok a nevére írtak.”⁵⁶ A budai szandzsák összeíróját ekkor történetesen Dervisnek hívták, vagyis Mehmed a testvérétől első kézből tájékozódhatott, mely elhagyott birtokokra csaphat le.⁵⁷ Ezek közül egy malom tulajdonviszonyainak alakulását rögzítő bejegyzést emelnénk ki: „Balázi János malma a nevezett falu [Gyarmat falu, váci náhije] közelében, 2 kerekű. Mivel a nevezett malom kincstári, kincstárinak írássék. Mivel a nevezett [Balázi János] fellázadt és az ellenség földjére menekült, hosszú ideje üresen és elhagyottan maradt, így a kincstár számára hasznosabbnak látszott eladatása. Ezért a kegyes emírek büszkeségének, Mehmed bégnek – növekedjék dicsősége –, a Duna folyó kapudánjának, aki a jól védett Budán lakik, 1500 akcséért eladatott...”⁵⁸ Bár nem ér váratlanul, hogy a kapudánok Budán laknak, az elsődleges kútfő megerősítése mégis fontos visszaigazolás, különösen hogy a későbbiekben a javadalomnak a vilájet központjához kötődése megszűnik.

Mehmed ugyanúgy ugródeszkanak tekinthette kapudáni pozícióját a szandzsákbégesség felé, mint elődei, és a kedvező lehetőségre sem kellett sokáig várnia: 1561. március 31-én Szécsény kormányzójává nevezték ki, a szécsényi Mahmúd bégnek pedig Mohácsot utalták ki.⁵⁹ Erősen gyanítható, hogy ez a Mahmúd szintén Báli pasa fia volt,⁶⁰ vagyis test-

- 53 ÖStA Krafft 284. [905. kép.] Később ő is különböző szandzsákok élén áll. 1560–1573: Vize, Csirmen (BOA MD 4. 174. No. 1815.), Lippa, Hatvan, Csanád, Pankota (BOA MAD 563. passim).
- 54 A kezdődoldalán szereplő információk szerint 1559 decemberében osztotta ki a budai és a nógrádi javadalmakat Dervis bég, aki ekkor szegedi bég volt. A Portának történő átadás időpontjaként 1560 novemberét adták meg. BOA TT.d 329.
- 55 BOA TT.d 329. 18. Ebben a defterben egyébként záimként bukkan fel egy korábbi kapudánunk, Derjá bég fia, Kászim. BOA TT.d 329. 21.
- 56 Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Bp., 1977. (Pest Megye Múltjából 3) 41., 96., 121–122.
- 57 Különböző bevételek elszámolásánál olvashatjuk: „Dervis bég szegedi szandzsákbég és emín, budai, hatvani, szécsényi és fileki összeíró [...] Mehmed kapudántól, aki az említett emír testvére...” [„an tahvil-i Derviş bey mir liva-i Segedin muharrir-i Paşa ve Hatvan ve Siçan ve Filek emin (...) an yed-i Mehmed bey kapudan birader-i mir-i müşarileyh...”] *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550–1580. Türkischer Text*. Hrsg. Lajos Fekete – Gyula Káldy-Nagy. Bp., 1962. 575.
- 58 Káldy-Nagy: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*, 258.
- 59 „Liva-i Seçen Tuna kapudanı olan Mehmede” BOA MD 4. 200. No. 2085.
- 60 Istvánffy ugyanis Jahiogluinak – a Jahja klánhoz tartozónak – nevezte. *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól*, I/2. 321. Mahmúdot és fiát defterek is e jelzővel illették, ezt itt nem mutatjuk be, tekintettel arra, hogy külön tanulmány készül a család ezen ágáról.

vérek szándékoztak helyet cserélni. Bár elsőre úgy tűnik, hogy minden rendben van a bégcsere körül, nem túl feltűnően a két kinevezést az írnök áthúzta, a Mohács szót pedig Szekcső várára javította, majd egész halványan és nehezen olvashatóan azt vezette be a közties helyre, hogy „a budai pasa levelet küldött, miszerint az említett vár [Szekcső] független szandzsák lett, ezért Báli fia Mehmed budai kapudánnak adatott 200 000 akcséval”.⁶¹ Voltak kétségeim, hogy vajon tényleg érvénytelenítették a kérdéses kinevezéseket és Szekcsőre helyezték a pasa fiát, azonban a szegedi szandzsák 1561-es timár-deftere elosztatja kétségeinket. Szeged kormányzója ekkor éppen Dervis bég. Az ő házsait követi egy hász-rész bácsi és zombori birtokokból, melyeket Szekcső bégje Mehmed birtokolt.⁶² Dervis ismét színre lépett és egyengethette testvére útját.

1560-ban a dunai kapudán által ellenőrzött folyószakasszal kapcsolatban változás állt be. A mohácsi szandzsákbég azt javasolta a Portának, hogy

„... mivel Mohács közelében a Dunán nagy szigetek vannak, amelyeken szüntelenül mozgolódik az ellenség, s ezek Budától jelentékeny távolságra vannak, az ottani kapudán nem képes ezeket a szigeteket ellenőrizni. Ha azonban a Porta ide katonaságot helyezne, és élükre független kapudánnak neveznék ki az elhunyt Ali pasa kethüdáját, Kászimot,⁶³ aki a Mohácsi szandzsákban 31 500 akcsés ziámetet birtokol, akkor nemcsak a birodalmat védené meg az ellenségtől, de még arra is kötelezettséget vállalna, hogy az esetlegesen kárt szenvedett hajóknak kárpótlást fizessen.”⁶⁴

Bár a budai kapudánt lényegesen tehermentesítette az új parancsnokság felállítása, hatalma és befolyása egyúttal csökkent. A közigazgatási átszervezések mögött a tartományi elit egyes csoportjainak küzdelme húzódnak meg.

A nógrádi szandzsák 1562-es timár-defterének egy utólagos, 1567-es keltezésű bejegyzésében Ahmed nógrádi béget volt kapudánnak neveztek.⁶⁵ Ugyaninnen ismerjük két testvérét, Píri agát és Ferhádót. Utóbbit jegyezzük meg, később találkozunk vele. Píri agára 1580-ban „kapudán Ahmed bég testvére”-ként (*birader-i kapudan Ahmed bey*) hivatkoztak, amikor annak az Acsa falunak a haszonélvezője volt, amelyet 1546-ban éppen Derja bég bírt,⁶⁶ s úgy tűnik, hosszú időn át a kapudáni ziámet részét képezte. Ahmed valamikor

61 „Kale'-i Sekçuy: [...] Budun beylerbeyi mektub gönderüb kale-i mezkur müstakil sancak olub Budun kapudanı Balinin oğlu Mehmede [...] buyurıldı ikiyüz bin ile.”

62 BOA TT.d 333. 8. 108 000 akcse jövedelme származott a szegedi hászból, a többbit nyilván más szandzsákokból szedegethették össze.

63 Sz. Simon Éva – Fóti Miklós: Kászim kethüda, a kormányzat embere. *Korall* (2024) 29–50.

64 Dávid Géza – Fodor Pál: „Ez az ügy fölöttébb fontos”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565)*. Bp., 2009. (História Könyvtár. Okmánytárak 6) 107.; BOA MD 4. 928.

65 *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II. Ford. Lászlófalvi Velics Antal, s. a. r. Kammerer Ernő. Bp., 1886–1900. II. (1540–1639) 134. A Velics által közölt defter nem azonos a BOA tulajdonában lévő, 1562-es nógrádi idzsmállal (TT.d 345). Bár a birtokosok és javadalmaik megegyeznek, előbbiben a javadalmak birtoklásában bekövetkezett változásokat utólagos bejegyzésekben rögzítették. A defter így az 1562-es timár budai másodpéldánya (ügynevezett tartományi idzsmál) lehetett, amit a következő években naprakészen tartottak. Velics idején eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának példánya volt, későbbi sorsa ismeretlen.

66 BOA TT.d 590. 11.; Káldy-Nagy: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*, 57.

dunai kapudán lehetett, majd e birtokrészt testvéreire ruházta át. Nincs olyan tényező, ami felvetné, hogy azonos lenne Tojgún pasa fiával.

Nem csupán a nagy távolságok tették szükségessé az újabb flottaparancsnokság felállítását. 1565-ben komoly vádakkal illeltek egy dunai kapudánt: Veli janicsár hajóira a Kralbagcseszi [király kertje] nevű azonosítatlan helyen haramiák törtek. E vidéknek a védelme a dunai kapudán feladata lenne, de ezt nem látja el, csak a saját dolgaival van elfoglalva, védelmi pénzt szed jogtalanul az utazóktól és még kicsapongó életet is él – hangzott a vád. A szendrői bég, valamint a budai és pesti kádi kapta a feladatot, hogy vizsgálja ki az ügyet.⁶⁷ Utóbbiak miatt gondolhatjuk, hogy a budai, és nem a mohácsi kapudánról van szó.

1566-ban a szigetvári hadjárat előkészületeivel kapcsolatban gyakran bukkan fel szultáni parancsokban Ali dunai kapudán neve, aki Kodzsa-ili bégje volt.⁶⁸ A Márvány-tenger keleti vidékén fekvő altartomány kormányzójaként a hadművelet során a dunai flotta irányítását bízták rá.⁶⁹ A hadsereg szükségleteit alkotó gabona, fegyverek és lőszer szállítása, illetve a zimonyi híd építőanyagainak előteremtése volt a feladata. Pecsevi viszont Karli-ili (Aetolia-Acarmania) szandzsákbégjéről, a Málta ostrománál hírnevet szerzett Ali Portukról állítja, hogy a hadjáraton a dunai flotta basbúgjának (vezetőjének) nevezték ki, és a Dráván átvezető híd verését parancsolták meg neki.⁷⁰ Ali kapudán személyét tisztázza Mehmed bin Mehmed er-Rúmi 17. századi műve, a *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr*, ami a Szigetvár környékét megszálló csapatok vezetői között Kodzsa-ili szandzsákbégjét említi, aki nem más, mint Ali Portuk.⁷¹ Tevékenysége a hozzá intézett parancsok alapján leginkább Belgrádhhoz kapcsolódott, amiből világosan látszik, hogy itt nem a budai székhelyű kapudánságról, hanem a tengerparti szandzsákban gyakorlatot szerzett bég alkalmi megbízásáról lehet szó. Éppen ezért Alit nem vettem fel a listámra, az eset ugyanakkor rávilágít arra, hogy tengeri kapudánokat is alkalmazott az udvar folyókon, főleg a hadjáratok idején.

Ali Portuk az ostrom során meghalt, ezért nem nevezhető ellentmondásnak, hogy egy másik alkalmi jellegű dunai kapudán is feltűnt a szigetvári eseményekkel kapcsolatban: Ohri bégje Mehmedre bízták a dunai flottát („... Ohri bégjeként a szigetvári hadjáraton a Dunán felvonuló hajók kapudánja Mehmed bég...”)[„... Ohri beyi olub Sigetvar seferinde Tuna üzerinde müür eden gemilere kapudan olan Mehmed beyin...”].⁷² Ezt a Mehmedet 1566. december 10-én a Szerémségbe nevezték ki kormányzónak,⁷³ új posztja

67 Dávid-Fodor: *Ez az ügy*, 267–268.

68 BOA MD 5. No. 1788., 1794., 1796., 1805., 1911.

69 Imbernek is feltűnt, hogy Kodzsaili szandzsákbégjét 1565–1566 során különböző flották élére nevezték ki Egyiptomtól Szigetvárig. Colin H. Imber: *The Navy of Suleyman the Magnificent. Archivum Ottomanicum* 6 (1980) 260.

70 Peçevi İbrahim Efendi: *Peçevi Tarihi*. I–II. [Ed. Bekir Sitki Baykal.] Ankara, 1981–1999. I. 292.

71 Abdurrahman Sağırlı: *Mehmed b. Mehmed er-Rûmî(Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)*. İstanbul, 2000. [Doktori disszertáció] 250.

72 ÖNB Mxt 571. [1143. kép] – kethüdájának teszkeréjében térnek ki a bég kapudáni múltjára.

73 BOA MAD 563. 51.

jutalom lehetett a helyállásáért. Meglehetősen hosszán, három éven át állomásozott a Szerémségben, utána Zvornikba helyezték át.⁷⁴

1568-ban egy birtokrész átruházásánál értesülünk arról, hogy „Mehmed, aki Halil bég fia, korábban budai kapudán”, javadalmainak hiánya és jövedelememelései okán a vidini szandzsákban kap öt falut, egyenesen apjától, Halil bégtől.⁷⁵ Utódjának kinevezéséből ismert, hogy 1567. július 7-ig töltötte be a tisztelet, amikor is rossz szemeire hivatkozva már nem tudta ellátni feladatát, és lemondott.⁷⁶ A temesvári szandzsák timár-defterében szintén egy Mehmed bég zámetjét jegyezték be 33 606 akcse értékben, aki korábban dunai kapudán volt.⁷⁷ Ez a Mehmed azért temesvári záim, mivel apja, Halil bég többek között temesvári szandzsákbég is volt, és fiait itt juttatta javadalomhoz. A defter datálatlan, de nyilván az 1566–1567-es keltezésű temesvári szandzsákösszeírást követően készült el. (Ezenkívül Dzsáfer pasának hívják benne a tartomány beglerbégiét, akinek 1568. március 20-i kinevezését ismerjük.)⁷⁸ Adódik a kérdés, hogy azonos-e a szigetvári hadjárattal kapcsolatban előbb tárgyalt Mehmeddel. Mivel Ohri bégje kormányzói karriert futott be, tehát házai voltak, addig Halil fia Mehmed 1589-ig igazolhatóan a temesvári zámetje részeként megismert falvakat bírta,⁷⁹ így két különböző személyről van szó.

Mehmedet már volt dunai kapudánnak nevezték egy tezkereben (javadalomkiutalási feljegyzés) 1568 végén, melyben bár hiányát rendezték, új birtoka így is csak 57 014 akcséra jött ki.⁸⁰ A birtoktest tartalmazza a temesvári szandzsákban kapudánként bírt 33 606 akcsés zámetet, ugyanazon településekkel, tehát kétségkívül azonos a temesvári timár-defterben szereplő személlyel. Ehhez adtak hozzá egy vidini részt, mely éppen öt faluból áll, vagyis ezeket kaphatta apjától, Haliltól, mint fentebb említettük. Így már a teljes kapudáni zámet értékét megismertük, de az 57 014 akcsés fizetés elmarad a pasa-fiak bevételétől.

Az új dunai kapudán, Ferruh kinevezésére – mint elődje kapcsán már említettük – 1567 nyarán került sor. Ő pozsegai záim volt, így az egész zámetje a pozsegai szandzsákban, jórészt a hermani náhijében található, 34 527 akcse értékben. Ferruh jövedelememeléseit azzal indokolják, hogy a komáromi végeken egy palánk elfoglalásánál tüntette ki magát, majd a szigetvári hadjáratban és Buda védelmében vett részt. A birtoktestnek egy részét az egykori drávai kapudán fiával, Abdurrahman bin Mehmeddel közösen (*ber vechi istirak*) birtokolta.⁸¹ Kezdetben valószínűleg nem tudtak neki megfelelő zámetet kiutalni,

74 BOA MAD 563. 47.

75 BOA A.RSK.d 1459. 10.

76 BOA DFE RZ.d 25. 495.

77 BOA TT.d 552. 14.

78 BOA MAD 563. 60.

79 BOA DFE RZ.d 114. 4. Ekkor mond le temesvári zámetjéről. A gyulai szandzsákban számos malom birtokosa volt, itt a visszavonult béget Pír [öreg] Mehmed bég bin Halil bégnek nevezték. Káldy-Nagy Gyula: *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Békéscsaba, 1982. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból) 275., 291.

80 BOA DFE RZ.d 25. 689.

81 Így a birtokai között említett „Mehmed kapudán rétje”, illetve „Mehmed kapudán csiftlikje” semmilyen formában nem kapcsolódik a dunai kapudánokhoz, hanem Abdurrahmán apja, a drávai kapudán nevét viselték. 1558 elején utaltak ki egy timárt Abdurrahmának, akire már akkor is „a Dráva folyó kapudánja Mehmed fia” formában hivatkoztak. BOA DFE RZ.d 11. 630. Eszéken 1565-ben „Mehmed kapudán mecse-

ez állhatott a pozsegai birtok megtartása és javadalmának a drávai kapudán fiával való megosztása mögött.

A szegedi szandzsák 1570 tájára datálható timár-defterében Ferruh kapudánnak már a zombori náhijében van egy 35 245 akcse értékű ziámetje, vagyis birtokainak kérdését részben rendezték, de úgy, hogy az új birtok fekvése és összege is meglepő. Az alacsony bevétel miatt vagy jelentős hiánya volt (mint azt Halil bég fiánál is láttuk), vagy valamilyen egyéb jövedelemforrást juttattak neki. Ziámetjét feltűnően gondosan válogatták össze, a birtoktest minden eleme ugyanis Küllöd városa környékén található, és nem szét-szórva a szandzsák hatalmas területén. Maga Küllöd a Duna és a fontos dunántúli átkelő, a batinai [kiskőszegi] rév közvetlen közelében fekszik. Valószínű, hogy tudatosan választották ki számára a birtokot, remélve, hogy ezzel a terület biztonságát garantálhatják. 1559-ben Horvát Márk szigetvári kapitány emberei egy éjjel itt keltek át a Dunán, és ütöttek rajta Zombor elővárosán. Ekkor Ferruh vojvoda vette fel velük a harcot, aki Dervis szegedi bég embere volt.⁸² A név egyezése talán nem véletlen, korábbi hőstette helyszínén jelölték ki a kapudáni ziámetet. Érvelhetnénk amellett, hogy a Mohácsi-sziget déli csücskénél fekvő zombori birtoktest miatt Ferruh valójában mohácsi kapudán volt, ezt azonban cáfolja a drávai kapudánnal való bonyolult birtokmegosztását tárgyaló irat, amelyben budai kapudánnak hívták (*Budun kapudanı*),⁸³ de az a tény is, hogy Halil bég fiától vette át a tisztséget, akit szintén budai kapudánnak neveztek. Napra pontosan meg tudjuk mondani, meddig irányította a hajóhadat: 1571. november 4-én a szécsényi szandzsák kormányzójává nevezték ki, 240 010 akcsényi hásszal.⁸⁴

1577 májusában Buda kapudánja, Ferhád levelet küldött a Portára, melyben visszaélésekről számolt be: miközben ő embereivel minden évben felállítja a Buda és Pest közti hidat, télen a hajókat a partra vontatja, és ha szükséges, kijavíttatja, a híd emíneji azonban visszaélve hatalmukkal ilyenkor is átkelési pénzt követelnek.⁸⁵ Ez a Ferhád már ismerős számunkra a nógrádi szandzsákból, testvére, Ahmed bég szintén kapudán volt, 1562-ben pedig ő a szandzsák bégje. Az adat ismét arra világít rá, hogy a kapudáni tisztség meglehetősen szűk elit kezében cserélt gazdát. Ferhádöt 1580-ban a budai szandzsák timár-defterében Hartján, Tápiószentmárton, Szabadszállás és Bia haszonélvezőjeként

tének városnegyedét”-t írták össze, így a drávai kapudánság valószínűleg Eszékhez kötődhetett. BOA TT.d 351. 549.

82 BOA MD 3. No. 118. 1561–1562-ben Ferruhot („Feró vajda”) számos magyar levél említi mint török foglyot Kanizsán. Őze Sándor: *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562.* I–II. Bp., 1996. II. 226., 280., 295., 302., 332–334. (Itt Dervis szegedi bég kethüdájának nevezik.), 346., 350. 1546-ban és 1552-ben még a simontornyai szandzsák anyavári náhijében voltak csiftlikjei, ekkor is Dervis emberének nevezték. Dávid: *A simontornyai szandzsák*, 264., 267., 272.

83 [Abdurrahman b. Mehmed] „12 519 akcelik hissesi Budun kapudanı olan Ferruh ifrazındandır” [„12 519 akcsényi része a budai kapudán Ferruh leválasztott birtokrészeiből származik”]. BOA DFE RZ.d 25. 511. Ráadásul a mohácsi kapudán nevét is ismerjük 1570-ből, a szekcsői szandzsák timár-defteréből: „Hasan kapudanı-i Mohaç”. BOA TT.d 505. 72b.

84 BOA MAD 563. 54.

85 BOA MD 30. 245. No 576.

jegyzték be („Ferahád volt kapudán” formában) egyszerű záímet-birtokosként, még bégnek sem szólították.⁸⁶

1584 júliusában állították ki a tezkerejét egy újabb Mehmednek, aki a zborniki muharrirként (a szandzsák összeírója) tevékenykedő Iszkender bég fia volt. Azt is hozzáfűzték, hogy „kapudán lett”. Záímetje ezúttal egészen délen a szerémi szandzsákban van, a grigorofcsai [szentgergelyi], zimonyi, iloki náhijékban 42 500 akcse értékben válogattak össze birtokokat.⁸⁷ Folyami kapudánnak tekinthető, de nem a budai székhelyű dunai parancsnokságról van szó – mint azt Velics állította⁸⁸ –, hanem egy meg nem nevezett délről. Az irat szerint

„... a Duna folyóig terjedően sok hegy és derbend [őrzött hágó] van, a négy égtájra vezető utak ellenőrzésével a vidék őrzése és megóvása [...] érdekében Bosznia bégje Ferhád⁸⁹ jelentette, hogy kapudán szükséges [...] ezért a nemes parancs értelmében az említett 42 500 akcsés záímettel Boszniától a Dunáig terjedően kapudánná neveztetett ki...”

Nemcsak a boszniai bég előterjesztése és a szerémi birtoktest mutatja, hogy ennek a bégnek nincs köze a budai székhelyű parancsnoksághoz: 1586-ban szávai kapudánná neveztek ki egy Egridirlü Ali nevű záímot, javadalmát pedig a szegedi szandzsák bácsi náhijéjában jelölték ki (többségében a Duna mentén). Az irat előbbi forrásunk szóhasználatával megegyezően nevezi meg elődjét, Mehmedet, aki „Boszniának a Duna folyóig terjedően kapudánja” volt, majd szerémi alajbéggé léptették előre.⁹⁰ A forrás arra is rámutat, hogy a szávai kapudán jogköre a Duna szerémségi szakaszáig terjedt, és a ranglét-rán a következő fokozat az alajbégség volt.

Egy 1587-ben kiállított *tezkere* részletes betekintést enged a budai kapudánság igazgatásában bekövetkezett fejleményekbe, melyek az intézmény hanyatlásának előidézői voltak.⁹¹ Ekkor egy Besír nevű budai kapudán méltatlanul alacsony jövedelmét próbálták rendezni. Kalajlikoz Ali budai pasa levelében előadta, hogy azelőtt létezett egy, a budai kapudánság számára elkülönített idzsmállu záímet (azaz a timár-defterben erre a célra kiosztott záímet), amely mindig annak adatott, akit éppen kapudánná neveztek ki. Amikor viszont Ferhád – aki 72 000 akcsés záímettel bírt a szegedi és a budai szandzsákokban – utódja kineveztetett (egy bizonyos Mehmed), akkor Ferhád valahogy visszatartotta magának a záímetet. Így most Besírnek csak egy 25 000 akcsés pécsi záímetje van, ami a feladata ellátásához nem elégséges. A pasa indítványozza, hogy Besír a korábbi kapudánok záímetjét kaphassa meg. Az erre vonatkozó parancs 1583 májusában bocsátott ki – tehát ekkor Besír tölthette be a tisztet –, de csak 1587-ben teljesítették a pasa kérését a Por-

86 BOA TT.d 590. 14.

87 ÖNB Mxt 559. 139.

88 *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 733.

89 Szokollu Ferhád 1573-tól 1588-ig volt Bosznia szandzsákbégje, utána budai pasa lett.

90 BOA DFE RZ.d 107. 489–490. Vö. DFE RZ.d 93. 206. A szávai kapudánként szolgáló Iszkender bég fia Mehmedet szerémi alajbégnak nevezik ki, mivel az előző alajbég, aki Tur Ali bég fia Mehmed volt, meghalt.

91 BOA DFE RZ.d 93. 352–353.

tán, és állítottak ki tezkerét a birtokáról, ami bár 25 000 akcse értékben pécsi települések-ből állt, de jogosulttá vált 72 000 akcse értékű javadalomra. Ezt követően egy másik budai pasa, Frenk Júszuf is közbenjárt érdekében: szerinte Besír korábban a szultáni háremben szolgált, és nemcsak bátor és igyekvő, de az érintett vidék ügyeiben igen jártas személy, ennek ellenére időközben másoknak adták a kapudáni posztot. A pasa kéri Besír kapudáni kinevezésének újbóli megerősítését 1587 júliusában.⁹²

Az irat alapján értelmezhető az alábbi, Besírral időben részben ellentmondó kinevezések: 1587. február 3-án – egyértelműen fogalmazva – „a Duna folyó kapudánsága” (*kapudanlık-i nehr-i Tuna*) élére Ali pasa nagyvezír egy szerémi záimot, Haszánt nevezte ki.⁹³ A tisztségváltás oka sem marad rejtve, a korábbi kapudán Musztafa meghalt. Érthető a nagyvezír közbenjárása, hiszen a pasák jelöltje ekkor Besír volt. A kapudáni tisztség nyilván az udvari klikkek marakodásának tárgya lehetett, és mindegyik fél a saját emberét igyekezett kedvező helyzetbe hozni.

1589-ben egy magát esztergomi kapudánnak nevező Abdurrahmán aga a Portához folyamodott azzal a kéréssel, hogy a budai dunai kapudán, Haszán kethüdá saját elhatározásából lemondott (*feragat*),⁹⁴ ezért a megüresedett tisztséget adják neki (Besír létéről itt sem esik szó).⁹⁵ Bár semmit sem tudunk Abdurrahmán családi hátteréről, egy befolyásos személyiség mégis előbukkan: Medina sejkje Musztafa (*Medine-i münevverede şeyhü'l-harem olan Mustafa*) szükségét érezte, hogy levelet írjon a Portára és Abdurrahmán fia számára ezer akcsés emelést indítványozzon azzal a nyomós indokkal, hogy a nevezett személy „hasznos” ember.⁹⁶

1595-ben egy Haszán kethüdá, akit budai kapudánnak nevez a *tezkeré*, tanúskodik egy szpáhi birtokügyében.⁹⁷ Nem zárható ki, hogy azonos az előbbi Haszánnal, hiszen őt Abdurrahmán tezkeréje is kethüdának nevezte. Eszerint ismét visszatérhetett.

Mindenesetre a következő évben már nem ő töltötte be a tisztséget: Esztergom kormányzójává Ahmed pasa budai beglerbég a szandzsák korábbi kapudánját, Dávudot nevezte ki 1596. december 1-én.⁹⁸ A megfogalmazás alapján őt előbb esztergomi kapudánnak gondoltam, de utódja kinevezési irata egyértelműen budainak mondja: még november végén Mehmed bin Ali veszi át a budai kapudánságot Dávudtól. Egyszerű szécsényi timár-birtokosként annak köszönhette felemelkedését, hogy egy 41 000 akcsés javadalmat élvező záim Esztergom mindkét ostrománál távol maradt, és a Porta most szembefordulva ezzel az elterjedt gyakorlattal, kifejezetten a határvidéken vitézkedő katonáknak juttatja a szolgálat alól kibújó katonák birtokait („a Boldogságos Portáról több alkalommal nemes parancsok érkeztek, hogy a határvidéken ténylegesen jelen lévők számára adasanak”) [„bilfiil serhadd hidmetinde mevcud olanlara verilmek için der-i devletden

92 BOA DFE RZ.d 93. 353.

93 BOA RSK.d 1466. 5.

94 A lemondás intézményére lásd Fodor Pál: A Peculiar Ottoman Institution: *Feragat* (Renunciation). *Archivum Ottomanicum* 40 (2023) 13–24.

95 BOA DFE RZ.d 107. 716–717.

96 BOA DFE RZ.d 107. 717.

97 BOA MAD 15567. 215

98 BOA A.RSK.d 1474. 183.

bi'd-defaat evamir-i şerif varid olmagın”]. Az elvett birtokhoz hozzácsatoltak egy 31 000 akcsés „defteren kívüli”, azaz hódolatlan birtoktestet, mely a Vág folyó közelében volt, és azzal a feltétellel kapta meg az új kapudán, hogy népesítse be, s ezáltal virágoztassa fel ezeket.⁹⁹ Az irat utal arra, hogy elődei közül Besírnek 72 000 akcsés javadalma volt, és az újdonsült parancsnoknak is ez jár.

A 16. század kapudánjainak áttekintését egy kinevezéssel zárjuk, ami arról árulkodik, hogy a század végén már egészen más formában működött a kapudáni szervezetet. 1598. február 9-én „a nevezett kapudánság a szécsényi bég tisztségével együtt 100 000 akcse száljáné fizettséggel a budai gönüllük korábbi agájának, Musztafának adassék” – szól a bejegyzés.¹⁰⁰ Musztafa tehát a kapudánság történetében korábban is szerepet játszó szécsényi szandzsák kormányzójaként felügyelte a hadiflottát, azonban nem javadalombirtokot kapott ezért, hanem éves fizetést (*salyane*). A Porta mindenesetre jól járt, hiszen két tisztséget látott el Musztafa, szandzsákbéghez méltatlanul alacsony fizetésgért.

Következtetések a kapudánság igazgatástörténetéhez

Kezdetben a hódításoknál főszerepet játszó zsákmányszerző határbégek és leszármazottjaikat látjuk kapudáni pozícióban, egészen az 1560-as évekig. Mehmed kapudán apja, Murád bég a Boszniát hódító Hüsrev bég kíséretéhez tartozott, majd klisszai és pozsegai kormányzó lett. Derja bég szintén a hódításokban tűnt ki. Egy másik Mehmedünk apja, Halil bég azonos azzal a Csandarlizáde Halillal, aki budai defterdár volt, és a vilájet szandzsákjainak első összeírását végezte el 1546-ban, később pedig a határ menti viták esetében sokat hivatkoztak az általa készített defterekre. A kapudánság korai időszakában hárman is a budai pasák fiai közül kerültek ki (Báli két fia, illetve Tojgún fia). Nemcsak arra következtethetünk, hogy Báli pasa a fia számára kreálta a tisztséget, hanem hogy hosszabb távon olyan posztnak tekintették a budai kapudánságot, amely a mindenkori pasák fiának a jussa. Az Oszmán Birodalom történetében meghatározó a „politikai családok”, érdekszövetségek szerepe, melynek tagjai minden lehetséges eszközzel elősegítették egymást az előrelépésben, különböző tisztségek megszerzésében, és az anyagi gyarapodásban. Dervis egy ilyen érdekcsoport központi figurájaként van jelen a kapudánság korai történetében, ő mozgatta a szálakat Derja bég, és természetesen a testvére, Mehmed pozícióba juttatása érdekében, de még a későbbi kapudánok közül Ferruh is Dervis oldalán bukkant fel, annak vajdája, más szóval kethüdájaként. A kapudánság presztízse éppen Dervis eltűnését követően (1561-től hallgatnak róla forrásaink) változhatott meg: a beglerbégek leszármazottai helyett különböző szandzsákok záimjai közül kerülnek ki a kapudánok, utolsó bégünk pedig egyszerű gönüllő agaként a várórség köréből emelkedett fel.

99 ÖNB Mxt 594. [1156., 1343. kép.]

100 BOA KK.d 254. 44. Egy későbbi indítványa is ismert, melyben 1599 januárjában egy szerémi azab agát terjesztett fel. BOA DFE RZ.d 258. 147.

Ezt a hanyatlást tükrözi a javadalmazásukra kialakított birtoktest sorsa is. A kapudáni javadalom kezdetben egy gondosan kigondolt, a vilájet központja környezetében, a pesti náhijében koncentrálnak birtoktest volt, amely egy kezdő bégi fizetés (többnyire 200 000 akcse) közel felét tette ki. Még a 17. században is a 100 000 akcsés jövedelemmel rendelkező személy igen vagyonosnak számított.¹⁰¹ Az első budai kapudánok 80-90 ezer akcse körüli fizetése tehát kifejezetten jónak mondható, később azonban azt figyelhetjük meg, hogy értéke erősen lecsökkent. Dervis javadalmát nem ismerjük, annyi azonban bizonyos, hogy 1542-ben még nem tudták volna helyben biztosítani számára a javadalmát. A budai vilájet területe nincs összeírva, és hászok, ziámetek, timárok formájában felosztva. Derja lehetett az első, aki a Halil bég nevéhez köthető első hódoltsági összeírás-sorozat (1546) után megkapta a kapudáni ziámetet, amit éppen az ő korábbi jövedelme alapján alakítottak ki. Ez pedig már 1542-ben Aladzsa Hiszárban is jelentékeny volt, köszönhetően annak a bátor cselekedetnek, hogy Derja és társai a perzsa uralkodóval fordultak szembe, és álltak át Szülejmán oldalára. A javadalom nagysága lényegében állandó maradt 1561-ig, és összetételén is csak kisebb változtatásokat látunk, összefüggésben azzal, hogy a kinevezettek többnyire pasák fiai voltak, a már említett kivétellel, Murád bég fiával, aki származása révén szintén a hódításokban élenjáró zsákmányszerző bégek elitjéhez tartozott. A hatvanas években azonban éles váltás történhetett a javadalom kiadása tekintetében, párhuzamosan a kapudánság presztízsének említett hanyatlásával: Halil fia a korábbi temesvári ziámetjét birtokolja tovább, ennek értéke pedig csak harmada a budai kapudánokat korábban megillető összegnek. Az így keletkezett hiányt sem a Porta rendezte, hanem Halil oldotta meg, kösztendili birtokainak átengedésével. Az még érthető, hogy egy bégfi – még a hiány rendezése után is – harmadával kevesebbet kap, mint a pasák ivadékai, de őt követően már csak 35 000 akcse körül állandósul a fizetés – legalábbis az a része, amiről tudunk –, és megszűnik a javadalomnak a vilájet központjához kötődése (pozsegai, zombori birtokok). Valószínű, hogy nem egy szandzsákban adták ki a teljes járandóságot, vagy pedig a kapudáni szolgálattal kapcsolatos valamilyen jövedelmet (például átkelési illeték a hajóhidaknál) átengedtek részükre.

Csak Besír tezkerejéből válik világossá, hogy Ferhád, de talán már valamelyik elődje is, megtartották a kapudáni ziámetet következő tisztségükben, és a Porta 1587-ben kísérletet tesz a régi gyakorlat visszaállítására és a kapudánok anyagi hátterének rendezésére. Ennek eredményességét megkérdőjelezi 1589-ben Abdurrahman tezkereje: csak 25 540 akcsés korábbi esztergomi ziámetje megtartásával kapta meg a posztot, amihez magyarul hozzátették, hogy a lemondott elődjének nincsen meg a berátja (a javadalmáról),¹⁰² ezért „később 80 000-rel adassék” (*badehu seksen bin ile verile*). Az, hogy Abdurrahmán valaha hozzájutott-e a jogosult javadalmához, nem ismert, de felettébb kétséges.

101 I. Metin Kunt: *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*. New York, 1983. 52.; Fodor Pál: Ké legyen Pankota (1565)? Érdekcsoportok és érdekérvényesítés az oszmán hatalmi elitben a 16. század közepén. *Századok* 132 (1998) 826.

102 Az említett elődjének, Haszán kethüdának azért nem volt berátja, mert egy szabályosan kinevezett kapudánal, Besírral szemben juttatta pozícióhoz egy érdekcsoport, anélkül hogy a Porta Besírt leváltotta volna.

Érdemes a dunai kapudáni jövedelmet összehasonlítanunk a második legjelentősebb hazai folyón, a Tiszán szolgáló parancsnokokéval. Ali tiszai kapudán 1556-ban alig több, mint 23 000 akcsés ziámettel rendelkezett,¹⁰³ azonban félrevezető lenne, ha ez alapján úgy vélnénk, hogy fizetése a vele egy időben szolgáló dunai kapudánokénak nagyjából a negyede volt. Mindig érdemes források során áttekinteni egy-egy tisztviselő sorsát. 1558-ból Ali kapudán teljes birtokát ismerjük, mely 50 842 akcsét tett ki, és ennek összetevői között fedezhetjük fel az említett 23 000 akcsés temesvári részt.¹⁰⁴ Több mint egy évtized elteltével hasonló összeggel gazdálkodhatott Báli csanádi bég fia: a Mahmúd névre hallgató tiszai kapudán fizetése 48 987 akcsét tett ki.¹⁰⁵ A számok alapján a tiszai kapudánok jövedelme a budai kapudáni ziámetnek valamivel több, mint a felét tette ki, kifejezve, hogy rang tekintetében jóval az előbbi alatt állt.

A kapudánok további pályáját követve azt látjuk, hogy kezdetben egyenes út vezetett a szandzsákbégségig, esetleg egy budai defter kethüdái állás közbeiktatásával, de később sem volt elzárva az előrelépés lehetősége: heten közvetlenül kormányzóként folytatták karrierjüket, Tojgún pasa fia pedig a szokásos defter kethüdái állás után emelkedett kormányzóvá. A többiek sorsáról nincs információnk. Míg a kapudánság történetének elején új, vagy röviddel előbb felállított szandzsákokat bíztak rájuk (Koppány, illetve Szeged), később inkább a központtal szomszédos kisebb határszandzsások (Nógrád, Szécsény) bégeiként bukkannak fel az egykori kapudánok. A kapudánság presztízsének hanyatlását mutatja – a tárgyalt javadalomcsökkenés és a kapudáni állással járó ziámet eltűnése mellett –, hogy mintegy negyven éven át egyetlen pasa fia sem bukkan fel e tisztségben. Ezzel párhuzamosan a bégi cím is eltűnik nevük mellől – agával, kethüdával találkozunk –, sőt arra is látunk példát, hogy valaki szolgálati ideje után záim marad (Ferhád).

A budai kapudán által felügyelt terület meghatározásakor frissíteniünk kell a szakirodalom tudását. Uzunçarşılı még úgy vélte, hogy a magyar területek bekebelezése után a Duna ellenőrzését a törökök két részre osztották: az első szakasz Budától Vidinig terjedt, a második Vidintől a Fekete-tengerig.¹⁰⁶ A kisebb folyók kapudánjai ezek alá voltak besosztva. E racionális megállapítást nem erősítik meg a forrásaink, közös akcióban – alárendelve a budai főkapudánnak – nem látjuk folyami kapudánjainkat. A budai flottaparancsnok kezdetben az oszmán–Habsburg határvidéktől a Szerémségig, a belgrádi sajkások által ellenőrzött szakaszig, majd a mohácsi kapudánság létrejöttével a Mohácsi-szigetig tarthatta ellenőrzése alatt a folyót, ha egyáltalán voltak pontosan meghatározott határok. A helyzet ennél összetettebbnek tűnik: egy-egy folyószakasz védelmén és ellenőrzésén túl a Porta távolabb is bevetette a hódoltsági flottaparancsnokokat. A mohácsi Haszán kapudánt 1572-ben a klisszai szandzsák végvidékén találjuk: ekkor a Zadra [Zára] várából Dimon(?) várára rontó hitetlenekkel szemben tanúsított vitézségéért, valamint a trogiriakkal vívott csatáért jutalmazták;¹⁰⁷ a gradiskai, másként szávai kapudánt, Sánta Ibrahimot

103 BOA TT.d 298. 18.

104 BOA DFE RZ.d 11. 731.

105 BOA DFE RZ.d 25. 647.

106 İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. Ankara, 1984. 403.

107 ÖNB Mxt 571. [1326. kóp]; BOA DFE RZ.d 42. 381.

pedig Szegedről vezényelték a sziszeki csatába 1593-ban, ezért Szakály és mások is szege-di bégnek hitték.¹⁰⁸ Az, hogy mit kereshetett a Tisza mentén, ugyanolyan rejtély, mint a mohácsi kapudán dalmáciai küldetése. Az általunk követett módszer – az archontológiai adatok összegyűjtése, a parancsnokok családi hátterének, tevékenységüknek a feltárása – a kisebb hódoltsági folyók kapudánságai esetében is alkalmazható, s reményeink szerint hasonló vizsgálatokra fog ösztönözni.

---

108 Részletesen kifejtve Fóti: Szeged 16. századi szandzsákbégjei.

Függelék

A 16. század dunai kapudánjai

Kapudán neve	Előző posztja	Szolgálati ideje kapudánként	Következő posztja
Dervis b. Báli pasa	szendrői záim	1542–1543 elejéig?	szegedi bég
Szinán aga	főkincstárnok	1543 nyara	
Musztafa		1546 előtt?	
Derja	Aladzsa hiszári záim	1550. augusztus 13-ig	koppányi bég
Mehmed bég b. Murád bég	pozsegai záim ¹⁰⁹	1550. augusztus 13. – 1552. szeptember 9–19.	koppányi bég
Mehmed b. Báli pasa	szendrői záim	1552. szeptember 9–19. – 1554. augusztus 19.	defter kethüdá
Ahmed b. Tojgún pasa	köszvendili záim	1554. augusztus 19. – 1559. február	defter kethüdá
Mehmed b. Báli pasa	budai defter kethüdá	1559. február –1561. március 31.	szekcsői bég
Ahmed		?	nógrádi bég
Mehmed b. Halil bég	temesvári záim	– 1567. június 28– július 7.	temesvári záim
Ferruh	pozsegai záim	1567. június 28 – július 7. ¹¹⁰ – 1571. november 4.	szécsényi bég
Ferhád	nógrádi záim	1577–1580?	budai záim
Mehmed		[Ferhád után]	
Besír	pécsi záim	1583. május	
Musztafa		– 1587. február 3-ig	
Haszán kethüdá	szerémi záim	1587. február 3. –1589 eleje	
Besír	pécsi záim	1587. július (megerősítés)	
Abdurrahmán aga	Esztergom kapudánja	1589. július –	
Haszán kethüdá	budai kapudán	1595	
Dávud		– 1596. november 1–10-ig	esztergomi bég
Mehmed b. Ali	szécsényi szpáhi	1596. november 1–10. –	
Musztafa	budai gönüllü aga	1598. február 9. –	

109 Dávid–Fodor: *Az ország ügye*, 242.110 Azaz a hónap utolsó harmadát (*evahir*) adja meg az irat.

EGY HATÁRVIDÉKI SZANDZSÁK SZÜLETÉSE – SZIGETVÁR

Az oszmán polgári és katonai igazgatás kiépülésének logikája a szigetvári szandzsák birtokadományozásainak példáján keresztül

SZ. SIMON ÉVA

THE BIRTH OF A BORDER SANCAK – SZIGETVÁR
The Logic of the Development of the Ottoman Civil
and Military Administration through the Example of the Donations
of the Szigetvár *Sancak*

The creation of a new Ottoman *sancak* is usually dated from the appointment of its first *sancakbey*. The reorganisation of the already existing civil and military administration of the area and the different, often complex steps in the establishment of the new *liva* have so far been little studied, leaving many questions unanswered. How, for example, can a *sancak* whose detailed surveys and summary register on military prebends has not yet been completed have its own military? Why did the Ottoman administration continue to exist in territories re-captured by Christians in the Long Turkish War? Why did some of the *sancaks* have several names at the same time? The massive amount of resources processed during the development of the 'Collection of Ottoman Defters' database has drawn attention to the governing the functions of the *kilic*, which were the basic, indivisible units of prebendal estates serving to supply the *spahis*, whom the provincial provincial army of the Ottoman Empire relied on. The investigation of this economic-financial-military units, which has yet to be precisely defined, has made it possible to clarify our knowledge and answer some questions. In the present study, based on case studies of the military in the borderland of the *sancak* of Szigetvár we highlight the most important trends in the early organisation of the provincial army, providing a new perspective on the process of the formation of a *sanjak* in Hungary.

Keywords: *sancak* of Szigetvár, civil administration, military administration, summary register on military prebends [timar defters], daybook registers on prebends [ruznamçe defters], *kilic*, redistribution of the hunting estates

---

Sz. Simon Éva, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Ez a tanulmány az NKFIH – OTKA K 132475 és 132609 számú konzorciális projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu-defter] feldolgozása. II.) keretében valósult meg.

A Magyarország területén létrejött oszmán közigazgatási egységek (törökül *sancak*, arabul *liva*) történetét az elbeszélő források, az uralkodói rendeletek és a defterkiadások jóvoltából már többé-kevésbé ismerjük.¹ Egy-egy időmetszetből tisztában vagyunk kiterjedésükkel, a kebelükbe tartozó települések adóival és adózó népességükkel is.² Az egyes szandzsákok létrejöttének ideje, első bégejük kinevezése, vagy a területükön az első katonai kontingensek feltűnése azonban még mindig jócskán rejt magában meg nem fejtett elmentmondásokat. A szegedi vár elfoglalása előtt kinevezett első szegedi bég, Szülejmán esete,³ vagy a budai szandzsák első összeírását megelőzően a balkáni területek birtokadományozási naplójában feltűnő budai timár javadalombirtokosok⁴ bőven vetnek fel kérdéseket és további vizsgálatokat sürgetnek. Mivel az oszmán polgári és katonai igazgatás kiépítését taglaló konkrét forrásaink nincsenek, ezért szükségét érzem, hogy összefoglaljam mindazt, amit az „Oszmán összeírások gyűjteménye” című adatbázis⁵ fejlesztése során eddig a tömegesen vizsgált birtoklástörténeti forrásokból a szandzsákok szervezésére vonatkozóan megértettem.

Az ilyesfajta vizsgálatra az általam feldolgozott szigetvári szandzsák története szolgáltatja a legjobb terepet. Ez a *liva* azon ritka kivétel a magyarországi oszmán közigazgatási egységek között, amelynek forrásai segítségével nemcsak a várvédők és a könnyűlovas csapat pontos létszámát tudjuk meghatározni akár több időpontban is, hanem a szpáhi katonaság felállításának egyes szakaszait, a hadseregszervezés módszereit, a közigazgatás átszervezésének lépéseit is tanulmányozhatjuk. Ugyanakkor ezek a források betekintést engednek a területfoglalás, hódoltatás „békebeli” eszköztárába is. Mindezt annak ellenére mondhatjuk, hogy a *liva* forrásadottságai valójában rosszak. Az összeírás-

- 1 Kevésbé ismert és feltárt az 1543 körül keletkezett, első *liva*-listában szereplő odzsaklik-jellegű szandzsákok története, és a korábban Szapolyai János királyságához számított partiumi és dunántúli szandzsákok keletkezéstörténete. Ezek szervezésének kérdéseit még alig vizsgálta történetíróink. Az első listán szereplő szandzsákok nevét krónikák alapján először Káldy-Nagy Gyula publikálta, majd Dávid Géza már levéltári dokumentummal is alátámasztotta. Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Bp., 1977. (Pest Megye Múltjából 3) 7.; Dávid Géza: *A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században. Keletkutatás* (1991) 1. sz. [Tavaszi] 49–50. 4. j. Az „Erdélyi vilájet” jegyzéke [Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başbakanlığı, Osmanlı Arşivi (= BOA) Bab-ı Asafî, Ruus Kalemî Defterleri (= A.RSK.d) 1542. 71–80.] kiadásban vált ismertté. Feridun M. Emecen – İlhan Şahin: *Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957–958 (1550–1551) Tarihlî Sancak Tevcih Defteri. I. Belgeler* 19 (1998) 23. sz. 63–64.
- 2 A Magyarországra vonatkozó szandzsákösszeírásokra, az egyes források kiadására és a magyar defterológia fejlődésére lásd Sz. Simon Éva: *Tematikus segédlet a budai vilájet Magyarország területére eső szandzsákjainak 16. századi adó- és birtokösszeírásaihoz*. (https://mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_segedlet_oszman_osszeirasokhoz). (Legutóbbi megtekintés: 2023. október 24.); Sz. Simon Éva: *Hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 14–30.
- 3 Szeged elfoglalását 1543-ra teszi szakirodalmunk. A titeli vár védői közé azonban már 1542. február 11-én a szegedi bégnek titulált Szülejmán terjesztette fel kinevezésre az újoncokat. A szandzsák ekkor már hivatalosan fennállt. Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága. I–III*. Bp., 2007. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak) 421. Legújabbban lásd Fóti Miklós: *Szeged 16. századi szandzsákbégjei. Aetas* 38 (2023) 4. sz. 5–29.
- 4 A budai szandzsák első timár-birtokosainak nevét három 1542. szeptember 9-én készült rúznámcsbe bejegyzésből ismerjük. A szandzsák első timárjegyzéke – amely rögzíti a területen a magyar településekből kialakított javadalombirtokokat – csak az 1546. évi szandzsákösszeírást követően készült el. Dávid Géza: *A budai szandzsák első timár-birtokosai. Keletkutatás* (1995) 2. sz. [Ősz] 111–114.
- 5 <https://adatbazisonline.mnl.gov.hu/adatbazis/oszman>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. október 24.)

sainak csak töredéke maradt fenn: három szandzsákösszeírásából csak egy, három timár deftere közül egy teljes és egy töredékes, továbbá a várkatonaság létszámát tartalmazó egyéb forrásai is hiányosak. A meglévő defterek azonban olyan adatokat tartalmaznak, amelyek másutt nem feltárható összefüggésekre engednek rávilágítani. A magyarországi timárbirtokos szpáhik birtokcseréit őrző dokumentumok egyik korai példánya éppen a szigetvári szandzsák szervezése körüli időből, 1568-ból áll a rendelkezésünkre. Ez a timár rúznámcsének⁶ nevezett, a későbbiekben gyakran akár éveken keresztül hiánytalanul rendelkezésre álló deftertípus a birtoklástörténet és a javadalombirtokos haderő vizsgálatának nélkülözhetetlen forrása, ám a korábban alakult livák létrehozásának időszakából még szinte teljesen hiányzik.⁷ Ez a napló betekintést enged az első szigetvári timár defter elkészítése előtti állapotokba. Jelen tanulmányomban ennek a forrásnak a felhasználásával kísérlem meg bemutatni a szigetvári szandzsák szervezésének és felállításának lépéseit, és próbálok általános elveket megállapítani a polgári és katonai igazgatás működésére vonatkozóan.

Az előzmények és a következmények: a Délnyugat–Dunántúl az oszmán közigazgatásban

Nagy Szulejmán (1520–1566) utolsó hadjárata során elfoglalta a dunántúli magyar védelem kulcsát, Sziget várát. Ezzel nemcsak a Habsburg–magyar hadvezetés számára támasztott új kihívásokat, hanem az addigi oszmán közigazgatás átszervezését is szükségessé tette. A Dél-Dunántúlt ekkoriban a mohácsi szandzsák uralta. 1543-as létrehozása óta már nem először próbálkoztak az átszervezésével. Északi területeinek – Simontornya (1546) és Koppány (1550) – leválasztása után már 1552-ben történt egy kísérlet a királysági határvidékének önálló szandzsák(ok)ká szervezésére.⁸ Ekkor pénzügyi és stratégiai okokra hivatkozva a budai beglerbég javaslatára elválasztották Mohácstól Görösgal szandzsákját, amelyet alkalmasnak tartottak már arra, hogy előretolt bástyaként Szigetvár és Kaposvár, valamint Kanizsa magyar várak közé ékelődve hathatós erőt képviseljen. Központja, Görösgal vára az egykori Somogy vármegyében feküdt a Szigetvártól nyugat felé tartó ország-

6 Elnevezése a perzsa *rûz*, azaz nap, *nâme*, azaz defter jelentésű szavak és a *-çe* kicsinyítő képző összetételéből ered. Míg a szandzsákösszeírásokban regisztrált, javadalomba adható településeknek a felmérést követő javadalombirtokokba (*dirlikekbe*) osztását a timár defterek rögzítették, addig a birtokok tulajdonosváltózásait a timár rúznámcsékba jegyezték fel.

7 A kezdeti idősakra vonatkozóan ezek a források alig állnak rendelkezésünkre. A budai vilájet szandzsákjait tartalmazó eddig ismert első rúznámcsé Bécsben található. Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Orientalische Handschriften der ehemaligen Konsularakademie in Wien (= Krafft) 284. A napló 1553. április 15-től 1559. június 5-ig terjedő idősakra szolgáltat adatokat. Ezzel megközelítőleg párhuzamos bejegyzéseket őriz a BOA Timar-Zeamet Ruznamçe Defteri (= DFE RZ.d) 11. jelzetű jegyzék. Többévnyi szünet után ezt követi az 1568. június végétől 1569 májusáig tartó birtokcseréket tartalmazó, most vizsgálandó BOA DFE RZ.d 25. számú forrás. A magyarországi rúznámcsék sorozataira lásd https://mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_segedlet_oszman_osszeirasokhoz. (Legutóbbi megtekintés: 2023. október 24.)

8 Részletesen lásd Dávid Géza: A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. In: *Zalai Múzeum*. 4. Szerk. Vándor László. Zalaegerszeg, 1992. 55–56.

út mellett. Az újdonsült közigazgatási egység a tervek szerint nem a frissen meghódoltított területekből, hanem a mohácsi szandzsák már fennálló siklósi, görögali, sellyei és vaskaszentmártoni náhijéből jött volna létre 1552-ben.⁹ A már korábban is bizonyos önállóságot élvező Siklós¹⁰ területének Göröggalhoz csatolása kérdésében azonban a Porta szabad kezet hagyott az új *liva* szandzsákbégjének, így az elkészült szandzsákösszeírások szerint a mohácsi és a görögali *liva* közös határának legdélebbi pontja végül nem a siklósi náhije keleti peremén, hanem a nyugatin, Cún–Lanka–Szaporca Baranya vármegyei falvanknál érintette a Drávát¹¹ (lásd a térképet). Innen északnak indulva a Dráva, az Okor és a Fekete-víz mocsárvidéke, majd Szigetvár mellett, a várat körülölelő Almás-patak folyása mentén haladt egészen a Kapos folyóig, magába foglalva a Dráva vízgyűjtőjének lápos, vizenyős területét, amelyet a határvonal keleten gondosan elválasztott a mohácsi szandzsák fennhatósága alatt maradt baranyai és zselici dombvidéktől, északon pedig a Kaposztól északra kialakított koppányi szandzsáktól. A görögali *liva* legészakibb pontja Nagybajom volt, míg nyugaton egészen a kanizsai vár uradalmáig ért. Délen a határponttól éppen a későbbiekben stratégiai szerepet kapó Barcsig közvetlenül a Dráva partján, majd onnét északnyugatnak fordulva Szentán keresztül Kanizsának vette az irányt.¹² A nyugati határ a királyság felé nyitott volt. Itt a frissen hódoló területekből 1553 és 1555 között egyre több náhijecsírát (kanizsai, babócsai, berzencei, csákányi, vízvári) hoztak létre, majd pedig Babócsa elfoglalása után, 1555-ben egy nagyon rövid életű, önálló szandzsákot is megpróbáltak kialakítani.¹³ Az intenzív terjeszkedésnek a Szigetvár elleni 1556. évi sikertelen hadjárat vetett véget.

A görögali *liva* haderejét az egyetlen, mintegy 200 fős legénységgel ellátott Göröggal vára és az azt támogató siklósi katonaság, valamint a szűkös forrásadottságok miatt csak becsülhető, mintegy 30 fős tartományi könnyűlovas haderő jelentette.¹⁴ A leválasztás 1552-ben még elhamarkodott döntésnek bizonyult. Négy évvel később maguk a törökök pusztították el végleg a több oldalról fenyegetett, stratégiai ponton álló Göröggal erőssé-

- 9 A náhijék leválasztására a mohácsi szandzsákról 1552. február 22-én került sor. Első bégjévé a korábbi siklósi béget, Musztafát tették, majd néhány nappal később Esztergom bégjére, Derjára ruházták. Összeírása még 1552-ben elkészült. 1554 tavaszán a már felmért szandzsák frissen elfoglalt és javadalomba kiosztott határvidékét az új csákányi náhijéhez sorolták. Dávid Géza – Fodor Pál: „Az ország ügye mindenképp előtt való”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. Bp., 2005. (História Könyvtár. Okmánytárak 1) 260., 335–336.; BOA Tapu Tahrir Defteri (= TT.d) 646.; ÖStA Krafft 284. fol. 101.
- 10 BOA A.RSK.d 1452. 32. Siklós Perényi Péter birtoka volt 1541 előtt. 1552 első felében már önálló szandzsákként írnak róla a mühimme defterek. Dávid–Fodor: *Az ország ügye*, 260., 335–336., 523.
- 11 A nevezett települések közül kettő, Cún és Szaporca ma is élő, míg Lanka elnéptelenedett hely.
- 12 BOA TT.d 443., 646.; <http://vpf.vizugy.hu/reg/ddvizig/doc/H-0%20Atnezetes%20helyszinrajz.pdf>. (A leltetés ideje: 2023. október 24.)
- 13 Az 1555-ben rövid időre szandzsákközponttá tett Babócsának az első bégje a mohácsi bég öccse, Ahmed lett. A közigazgatási egység szandzsákösszeírása soha nem készült el. Dávid Géza: *Szigetvár 16. századi bégjei*. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történet-szerkesztés-konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján*. Szerk. Szita László. Pécs, 1993. 185. 87. j.; BOA Kamil Kepeci (= KK.d) 214. 5.; BOA Mühimme Defteri (= MD) 2. 367., 497.
- 14 1553-ban 169 zsoldos (fárisz, azab, martalóc), valamint bizonytalan számú müsztafhiz, illetve a timáros szpáhik alkották a védelmet. Számuk összesen meghaladta a 230 főt. Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1270.; ÖStA Krafft 284.

gét az új központtá emelt Babócsával együtt.¹⁵ A két *liva* önálló működése azonban már korábban, a szakirodalom szerint 1555-ben megszakadt. A források ettől az évtől kezdve az önálló görögali közigazgatási egység létre, illetve megszűnésére vonatkozóan zavarba ejtően kuszává válnak. Egészen 1565-ig vegyesen találkozunk bennük a mohácsi szandzsák görögali náhijével éppúgy, mint a görögali szandzsák kinevezett tisztviselőivel, vagy a livához tartozó náhijékkal.¹⁶

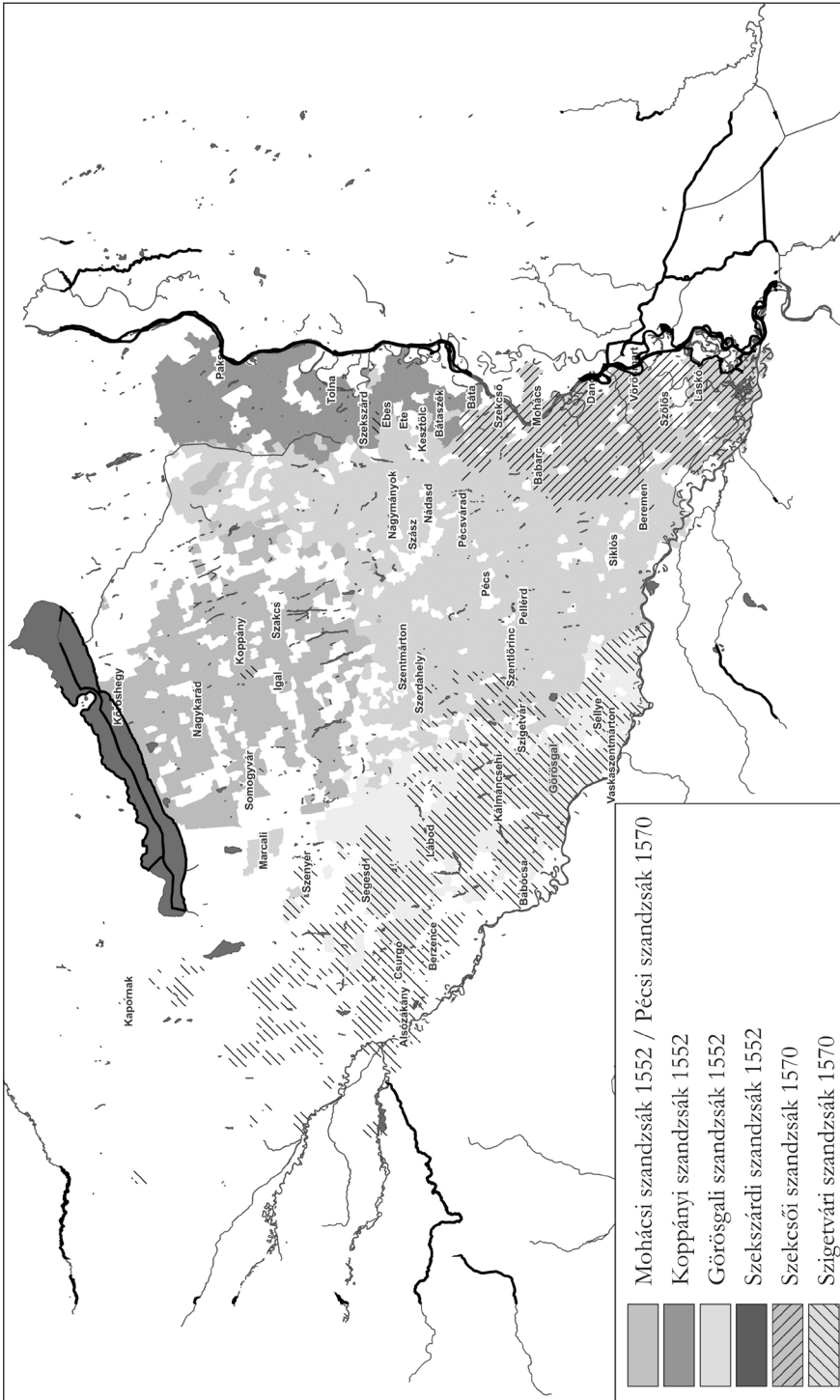
1566-ban Szigetvár elestével a hódoltság határának nyugat felé tolódása újra aktuálissá tette a Dél-Dunántúlon ekkorra már ismét szinte egyeduralgó mohácsi szandzsák átszervezését. Az anyaszandzsák keleti területeiből már korábban, 1561-től megkezdték a szekszárdi Duna-szakasztól délre fekvő szekcsői szandzsák folyamatos leválasztását,¹⁷ 1566-ban ezt követte a pécsi, míg a Magyar Királyságra néző nyugati oldalából a szigetvári livák létrehozása. A két új szandzsák első összeírása majd csak 1569-ben készül el.¹⁸ Az újonnan felvett defter alapján a megszülető szigetvári közigazgatási egység keleti-északi határait szinte az 1552. évi görögali határok átmásolásával vonták meg, csupán a frissen elfoglalt Szigetvár és környéke okozott némi kitüremkedést (lásd a térképen). Nyugati irányban viszont erre az időre a tölcsérsként a Magyar Királyságra nyíló terület már jócskán

15 „Az igaz hír ez, hogy Babólcsjára jüt volt Dervis bék, és az atyaffiát Amhat béket ki vite, és a várat meg tyütötá[!] és pusztán hatta.” 1556-ban a várat a törökök felgyújtották és elhagyták, a babócsai szandzsákcsíra is elhalt. Dervis mohácsi bég ugyanekkor kiürítette a sellyei és a szentlőrinci kastélyokat is. 1558 nyarán a várak hadinépe ismét felbukkan a forrásokban: a babócsai vár lovas csapata, 43 fő árpaellátmányban részesült, 1559-ben Szekcső, Göröggal, Sellye és Babócsa lovasai újabb 2676 kile árpát kaptak. 1559-ben a törökök megpróbálták újjáépíteni a várakat, de a szigetiek a várárkok betemetésével használhatatlanná tették őket. Ezt követően az oszmán védelmi vonal ideiglenesen keletebbre húzódtott, Szekcső, Mohács és Baranyavár megerősítésével a Duna partjára helyeződött át, ahol 1561-től felállították a szekcsői szandzsáskot. Perneszi Farkas Nádasdy Tamásnak. Korotna, 1556. szeptember 16. Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Országos Levéltár (= OL) Archivum familiae Nádasdi (= E 185) No. 9. Idézi Szatlóczi Gábor: *Csurgó vára és városa a 16. század közepén*. Csurgó, 2022. 125. (355. j.); *Budai török számadáskönyvek*. Közli Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula. Bp., 1962. 315., 508.; Szakály Ferenc: *Egy végvári kapitány hétköznapijai*. Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival 1556–1561. In: *Somogy megye Múltjából. Levéltári Évkönyv*. 18. Szerk. Farkas Béla. Kaposvár, 1987. 91., 110. [20., 82., 83. regezsza]; Timár György: *Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565*. Pécs, 1989. 240.

16 A görögali szandzsák további létezésére utal az 1557. évi dzsizje defter, több 965. évre (1557–1558) vonatkozó rúznámce bejegyzés, majd pedig 1565-ből a szultáni tanács egyik rendelete. Sudár Balázs: „Görögál ostroma” 1555-ben és a hódoltsági epikus költészet. *Hadtörténelmi Közlemények* 115 (2002) 355.; Österreichische Nationalbibliothek (= ÖNB) Codices Mixti (= Mxt) 529. fol. 103.; ÖStA Krafft 284. 321., 394., 425.; BOA DFE RZ.d 11. 586., 629.; Dávid Géza – Fodor Pál: „Ez az ügy fölöttébb fontos”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565)*. Bp., 2009. (História Könyvtár. Okmánytárak 6) 273.

17 Az előzményekre lásd a 15. jegyzetet. Első szandzsákösszeírása már 1564-ben elkészült, egy kötetben a mohácsi szandzsák jegyzékével. A defter fennmaradt példányán II. Szelim tuğrája áll, ami bizonytalanná teszi érvénybe lépésének dátumát. Nem zárható ki, hogy egyes részei csak 1567-től léptek hatályba, csak akkor váltották le vele a korábbi, 1552. évi felmérést. E mellett szól az, hogy a mohácsi szandzsák 1565/66-ra datálható dzsizje defterei még a korábbi összeírás alapján készültek. A szekcsői *liva* adatai viszont arra utalnak, hogy ezen a területen már 1564-től érvénybe lépett az új jegyzék. Det Kongelige Bibliothek [Kopenhága] (= DKBK) Cod. Turc. Rot. V. 303–351.; ÖNB Mxt 606.

18 BOA TT.d 1012.

A Dél-Dunántúl oszmán közigazgatása 1552-ben és 1570-ben

megnőtt. A Dráva menti határszakasz magában foglalva Csurgó környékét, már egészen a Muráig, Légrádig nyúlt, a nyugati határ pedig elérte a Kanizsa patakat.¹⁹

A hajdani göröggalihoz képest így kitelebélyesedett szandzsák hadereje is jelentősen megnövekedett. Az erre az időre már hat, szinte kivétel nélkül újonnan szerzett oszmán várban – Siklós (1543), Szigetvár (1566), az újra török kézre került Babócsa (1566), Berzence (1566), Barcs (1567), Segesd (1570) – szolgáló várvédő zsoldosok száma mintegy közel tízszerese volt már a másfél évtizeddel korábbinak: 1570 körül meghaladta a 2000 főt.²⁰

A várvédők és a szpáhik száma 1570-ben a szigetvári és a pécsi szandzsákban²¹

	Szigetvári <i>liva</i>	Pécsi <i>liva</i> (mohácsi utódzsandzsák)
Müsztahfiz	386+?	214
Fárisz	605	262
Topcsi	63+?	45
Azab	550	155
Martalóc	353	85
Szpáhi	74+?	121

Az 1570-ben már a szandzsákbég irányítása alá rendelt elit várvédő gyalogosok (műsztahfizok), a folyami szolgálatot is ellátó gyalogok (azabok), a portyázások során is bevetett lovasok (fáriszok), a tüzérek (topcsik), a martalócok, valamint az őket kiegészítő, az új *liva* alá rendelt tartományi javadalombirtokos haderő (timár- és ziámetbirtokos szpáhik) a hozzájuk tartozó vértésekkel, továbbá a területen mozgó várakozási állományban lévő, hadra mindig kész mázulok, és a szandzsákbég kíséretének elsődleges feladata a Stájerországgal és Kanizsával szembeni határszakasz védelme, a további terjeszkedés biztosítása és a portyázó haderő összevonása szempontjából fontos Dráván túli területekkel való összeköttetés megteremtése lett. Az újonnan levált szigetvári területen a mohácsi/pécsi utódzsandzsákhoz képest nagyobb létszámban állomásoztak lovasok (portyázás) és azabok (vízparti szolgálat), amit a térség határvidék jellege és eltérő földrajzi viszonyai indokoltak. Ugyanez támasztja alá a *liva* leválasztásának hadászati szükségességét is. Az új szandzsák ennek ellenére közösen alkotott védelmi rendszert (kvázi végvidéket) a pécsi és a koppányi szandzsák haderejével. 1570-ben együttesen 2500 várkatona szolgált a körzetben.²² Ezzel az oszmán haderővel szemben a kanizsai végvidék (Kanizsa, Komár, Légrád,

19 Mivel a szigetvári szandzsák 1569. évi szandzsákösszeírása hiányzik, a térkép és az elemzés a szandzsákösszeírás adatait felhasználó 1570. évi timár-jegyzék alapján készült. BOA TT.d 503.

20 Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1292–1332. A hat vár legénysége (műsztahfizok, azabok, topcsik, martalócok) meghaladta a 2000 főt. Vö. *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II. Ford. Lászlófalvi Velics Antal, s. a. r. Kammerer Ernő. Bp., 1886–1900. II. (1540–1639) 387–388. [1937 fő.]

21 Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1251–1332. Siklós katonaságát (114 műsztahfiz, 20 topcsi, 79 azab), mivel 1570-ben még valószínűleg nem Szigetvárhoz tartozott, egyik adatsorba sem számítottam bele.

22 Hegyi: *A török hódoltság várai*, I. 106–107.

Kéthely, Zalavár, Kapornak, Pölöske, Csákány, Szemenye és a Kanizsa környéki kisebb várak) 1576-ra mintegy 2400 lovas és gyalogos katonát állított ki.²³ Az 1570-es évekre a két szemben álló fél között kialakult viszonylagos katonai egyensúlyt oszmán oldalon jelentős átszervezés előzte meg.

A kezdetek: az „anyaszandzsák” árnyékában

Szigetvár bevétele (1566. szeptember 7.) után az új szandzsák élére pár nap elteltével, 1566. szeptember 12-én nevezték ki az első szandzsákbéget, Iszkendert (1566–1570?), aki frissen pozícióba kerülő helyi ember, a dél-dunántúli terület szpáhi katonaságának egyik korábbi vezetője, alajbéje (*miralaj*) volt.²⁴ Ezzel hivatalosan létrejött az új *liva*. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a budai kincstárból fizetett tartományi várvédő katonaság egységein (műsztafhizok, fáriszok, azabok és martalócok) kívül – akik a vár bevétele után szinte azonnal elfoglalták a nekik kijelölt erősségeket²⁵ – ettől az időponttól megkezdődött a tartományi könnyűlovasság, a timár- és ziámetbirtokos szpáhik Szigetvár alá sorolása is. Ezt támasztják alá a szigetvári szandzsákot elsőként említő birtokcserenapló (rúznám-cse) bejegyzései is. Az 1568 júniusától 1569 májusáig tartó időszakot magában foglaló napló már olyan szigetvári szpáhik cseréjéről szól, akiket az első naplóbejegyzés előtt neveztek ki. A terület szpáhiállományára vonatkozóan azonban ezt az időszakot megelőző pontos kinevezési adatok nem állnak a rendelkezésünkre. A legelső javadalombirtokosok személyét tehát nem ismerjük. A fennmaradt adatok ennek ellenére nagyon fontos körülményre világítanak rá: a szigetvári szandzsákban szolgáló tartományi könnyűlovások első ismert csoportjába tartozók – a bevezetésben idézett budai példához hasonlóan – még az első szigetvári timár defter elkészítése (1570) előtt kapták kinevezésüket. A jelenség tehát nem volt egyedi. Ebből egyértelműen az következik, hogy a timárjegyzék elkészítése nem volt szigorú előfeltétele a javadalmak kiutalásának. Bár a forrásadottságok nagyon szűkösek, a budai és szigetvári példákon kívül továbbiakat is találhatunk. Az 1555-ben felállított rövid életű babócsai szandzsáknak soha nem készült el a szandzsák-összeírása, ebből következően timárjegyzéke sem lehetett. 1555 novemberében és decemberében mégis a babócsai *liva* alá rendelt szpáhikra és timárra ültetett várkatonákra bukanunk a birtokkiutalások között.²⁶ A helyzet fordítva is érvényes volt. Ezt mutatják

23 Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények* 108 (1995) 149–150. Tekintettel a beálló hivatalos békeidőszakra (1568–1593), a szemben álló várak legénysége ez után a kezdeti, magas létszám után a továbbiakban a század végéig már folyamatosan csökkent. A bő két évtized alatt a visszaesés mintegy félezer fős volt mindkét oldal várhalózatában. Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1292–1332; Pálffy: *A magyarországi és délvidéki*, 168–174.

24 Dávid: Szigetvár 16. századi bégjei, 159. A feltehetően görösgalról induló Iszkender 1564 elején mint pécsi, az 1564-es szandzsákösszeírásban mint mohácsi, 1566-ban pedig már mint szekesdi alajbég szerepel a forrásokban. ÖStA Krafft 284. 359.; BOA KK.d 74. 102.; DKBK Cod. Turc. Rot. V. 327. 336.; BOA Maliyeden Müdevver (= MAD) 563. 54.

25 1567-ben már szultáni parancs rendelkezett egy részüknek Dzsánfedába helyezéséről. Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1293.

26 ÖStA Krafft 284. 287., 294., 296.

a görögali szandzsák felosztása utáni időből való görögali szandzsákhoz tartozó birtokkiutalások.²⁷ Néhány évtizeddel későbből való egy másik fontos eset. A hosszú török háború első szakaszában az oszmánok elvesztették a budai vilájet három északi szandzsákjának, a fülekiné, a nógrádinak és a szécsényinek a várait és a területét. A livák működése ezzel gyakorlatilag megszakadt. Az 1591-ben elkészített szandzsákösszeíráshoz tartozó timárjegyzék alapján kiosztott javadalombirtokok azonban 1593/94 után is érvényben maradtak.²⁸ Ezeknek a szabálytalannak látszó (timárjegyzék nélküli, illetve megszünt szandzsákhoz tartozó) birtokkiutalásoknak a logikájára a mohácsi szandzsák utódszandzsákjainak konkrét példái világítanak rá.

A szigetvári szpáhiakat név szerint először az 1568. szeptember 12-én (976.Ra.20) kelt rúznámcsé bejegyzések említik, amelyek részletességüknél fogva már jó lehetőséget biztosítanak általános következtetések levonására is. A naplóbejegyzések, ahogy általában, ebben az esetben is pontosan megnevezik azt a közigazgatási egységet (nájhiét és szandzsákot: *nahiye-i [...] der liva-i...*), ahol az éppen szóban forgó birtok feküdt. A forrásban elsőként Ferhád bin Üvejsz Szolnokról érkezett mázul nevével találkozunk, aki egy szigetvári szandzsákhoz tartozó határszéeli birtokon váltja a magasabb jövedelme érvényesítése reményében javadalmáról lemondott (*feragat*)²⁹ Júszuf bin Mehmed szpáhit. Ugyanekkor kapott javadalombirtokot Mehmed babócsai azab rejsz, aki Alit váltotta, Kurd Boszna szigetvári fárisz, aki Kejván bin Abdullah helyére került, és Diváne Haszan siklósi fárisz is.³⁰ Mindannyian szigetvári szpáhiak lettek abban az értelemben, ahogyan éppen leköszönő elődeik is már azok voltak: mindegyikük a szigetvári szandzsák alá sorolt kanizsai náhijében kapott javadalmat. Ha a szigetvári szandzsák későbbi bejegyzéseit is megvizsgáljuk, ugyanebbe a sorba illeszkedik még néhány további adat. Az 1568-ban Szolnokról érkezett Ferhád bin Üvejsz története a következő év májusában folytatódott. Gyorsan lemondott határ menti birtokáról, amelyet két kezdő szpáhi, a babócsai fáriszból előlépett Diváne Musztafa és a pécsi fárisz, Habib bin Iszmail kapott meg. Pár hónappal később Redzseb bin Mahmúd szigetvári fárisz Diváne Mehmedet váltotta le a kanizsai vár tartományához tartozó falvak birtokában.³¹ Őket is egyértelműen a szigetvári szandzsák kezdő szpáhiállományához sorolhatjuk. Ez a néhány bejegyzés is elegendő ahhoz, hogy megfigyelhessünk bizonyos törvényszerűségeket.

A megnevezett személyek életpályája megegyezik abban, hogy Szigetvár bevételét követően mindegyikük közvetlenül a határszélen szolgált. Kanizsa magyar várától nyugatra a Magyar Királyságban szereztek birtokot, amelyet 1566 után a keresztény kézben lévő végvárról elnevezett kanizsai náhije alá adminisztráltak. A szigetvári szandzsák megalakulását követően tehát mindannyian annak legnyugatabbra fekvő, ekkor még csak csírájában létező kanizsai kerületében bírták javadalmukat. Ez a náhije – annak ellenére, hogy 1555-ben már a görögali szandzsák katonasága is kapott itt birtokokat –, az utolsó,

27 Lásd 16. j.

28 Hegyi Klára: *A füleki szandzsák*. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 87.

29 Fodor Pál: Egy különös oszmán intézmény: a „lemondás” (*feragat*). *Keletkutatás* (2021) 1. sz. [Tavaszi] 27–38.

30 BOA DFE RZ.d 25. 368–370.

31 Uo. 415., 421.

az az érvényben lévő 1564-es szandzsákösszeírásban³² még nem szerepelt, azaz hivatalosan nem létezett. Az általa felölelt terület felmérése még nem történt meg, új szandzsákösszeírást még nem készítettek róla. A javadalombirtokokat alkotó településeknek az 1568/69-es birtokcserejegyzékben ezért soha nincs is megadva önálló jövedelme – hiszen ez az adat nem állt még rendelkezésre –, csupán a belőlük létrehozott birtok jövedelmét határozták meg becsértéken (*ber vech-i tahmin*).³³ Az ilyen náhijéket Hegyi Klára egy korábbi cikkében fantomnáhijének nevezte.³⁴

A kanizsai náhije Mura folyótól északra és a Kanizsa pataktól nyugatra lokalizálható területéhez hasonló területi szerveződés nyomait fedezhetjük fel Diváne Hüszejn szekcsői aga birtokcseréje során. Az ő új, szintén becsértéken meghatározott településekből álló birtoka részben a Zrínyiek kezén lévő Muraközben feküdt, és az 1564-ben készült jegyzékben még szintén nem szereplő berzencei náhijéhez írták össze a szigetvári szandzsák alatt.³⁵ Mivel a területről csupán ez az egy adat áll rendelkezésre, ezért nem állítható biztosan, hogy a Muraközt kezdetben mindig Berzencéhez sorolták volna, de a szigetvári szandzsák közigazgatási fejlődése szempontjából az eset említése mégis fontos.³⁶

A közvetlen határszélről beljebb lépve a hódoltság felé, a következő zóna az 1566-os hadjárat után nyugat felé tolódott oszmán és a magyar határvárak között fekvő terület. Ezt a sávot 1564-ben még nem tudták mindenütt egyforma részletességgel összeírni. Bizonyos részei csupán névlegesen, adózók nélkül kerültek feljegyzésre, mások egészen kimaradtak még a jegyzékből. A területen fekvő defteren kívüli (*haric ez-defter*) helyeket 1568-ban már szintén a szigetvári szandzsákhoz sorolták. Az egyetlen példa rögtön az első ismert birtokcserék sorában található. 1568. szeptember 12-én Iszkender szigetvári bég Kanizsától keletre fekvő, Csurgó környéki településeiből álló birtokát Naszúh bin Abdullah szigetvári fárisz kapta meg.³⁷ A bég birtokának felosztása során ebben az esetben a hódolatlan, királysági régióval megegyező státusú helyekből létrehozott javadalmat az 1555-ben egyszer már használt, majd elhalt, aztán 1565-től újra tervezett, de végül csak nagyon rövid ideig (1566–1569?) fennálló új csurgói náhijecsírához írták össze.³⁸

32 DKBK Cod. Turc. Rot. V. Ezt az összeírást 1564-ben kezdték el, de a mohácsi szandzsákra vonatkozó részét feltételezhető, hogy csak 1567-ben hitelesítették (lásd 17. jegyzet). Szigetvár még nem szerepelt a jegyzékben közigazgatási egységként. A mohácsi liva területe ekkor még két pénzügyi és bírósági kerületre (kazára) oszlott, a siklósira és a pécsire.

33 A szigetvári szandzsákban ezek a helyek jobbra a hadjárat áldozataiként felégetett (*combusta*) települések voltak. Az a korábbi megállapításom, hogy a becsült adóval kiosztott települések minden esetben felégetett helységek lennének, nem állja meg a helyét. Sz. Simon: *Hódoltságon kívüli*, 100–101. A *ber vech-i tahmin* formula alkalmazásának oka, hogy a javadalomba adott település összeírására még nem került sor.

34 Hegyi Klára: „Aranyásó szpáhik” a királyi Magyarországon. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. 103–111.

35 BOA DFE RZ.d 25. 419.

36 Az 1555-ös birtokkiutalások említik a görögali szandzsák berzencei náhijéjét is, amely ekkor még somogyi területeket foglalt magában. ÖStA Krafft 284. 291.

37 BOA DFE RZ.d 25. 371.

38 Csurgó a már az 1550-es évektől kezdve használt stájerországi portyaútvonalon feküdt. Legkorábbi általam ismert náhijekénti szerepeltetése egy 1555. november 24-i rúznámcse bejegyzésben található, amikor Mehmed bin Musztafa szpáhinak három hódolatlan falut adományoztak 5000 akcse becsértéken. ÖStA Krafft 284. 286. Más forrásban eddigi ismereteim szerint nem szerepeltetik.

A Magyar Királyságban fekvő kanizsai, berzencei és csurgói náhijék (újbóli) kialakításával párhuzamosan a hódoltság területén a – közigazgatásban elvileg már Mohácstól a szigetvári szandzsákhhoz csatolt, a szandzsákközponthoz közelebb, jobban adóztatható területen fekvő – görögali és segesdi náhijékhez összeírt birtokok élén is történtek változások.³⁹ Ezek katonaságát azonban mégsem vezették át az új szigetvári *liva* alá. Ilyen volt például magának Görögál városának Ali bin Rüsztemtől a korábban Fehérváron szolgált Ferhád Diváne kezére jutása. A birtokcsere adminisztrációja során a szigetvári szandzsákban ekkor már elviekben náhijeközpont szerepében álló Görögál városát még a mohácsi szandzsákhhoz tartozóként jegyezték fel.⁴⁰ Ugyanígy nem Szigetvárhoz, hanem Mohácshoz adminisztrálták két alkalommal is a Malkocs szpáhi kezén 1568. november 15-én megerősített, majd 1569. június 20-án újonnan Musztafa bin Haszan hatvani fárisz kezére adott falvakat, melyek a Kanizsa várától délkeletre fekvő Segesd náhijéhez tartoztak.⁴¹ Az adatok azt mutatják, hogy bár a közigazgatás átszervezése már megkezdődött, a kádik vezette polgári igazgatás már működött, a korábban a mohácsi szandzsákhhoz már összeírt náhijék településeinek szpáhi katonaságát 1570 előtt még következetesen a mohácsi szandzsák alatt adminisztrálták, és nem az újonnan létrejött *liva* neve alatt. Szigetvárhoz a szandzsákbég offenzívjellegű hászbirtokain⁴² kívül ekkor még csak a frissen megszerzett, felmértelen, becsült adóval meghatározott, hódolatlan, vagy az 1566-os hadjárat során elért, de javarészt elpusztított helyek tartoztak és Kanizsa várának közvetlen környéke. Úgy tűnik tehát, hogy Iszkender bég az első szigetvári szandzsákösszeírásig nem a későbbi szandzsákterület teljes katonasága felett rendelkezett mint szigetvári szandzsákbég, hanem csupán az 1566-tól elfoglalt várak legénysége és a Szigetvárhoz „csapott”, defteren kívüli határvidék újonnan kialakított javadalmainak birtokosai felett, akiknek birtokai a Magyar Királyságban, a frissen alakuló berzencei, csurgói és kanizsai náhijék alá sorolódtak. A korábban már összeírt és javadalomba adott hódoltsági területen (segesdi, görögali náhijék) a birtokcsere a javadalombirtokok magját képező egységek, a kilicsek⁴³ újraosztásáig, 1569/70-ig változatlanul a mohácsi szandzsák keretében működtek. A bemutatott esetek nagyon hasonlítanak a fent említett észak-magyarországi livák példájához, ahol a birtokok (pontosabban a kilicsek) a terület elvesztése után is tovább éltek. Az oszmán katonai igazgatás működésére vonatkozó fontos megállapítás tehát

39 Szigetvár mint igazgatási egység csak 1568 nyarán, a 973. évre (azaz 1565 nyara és 1566 nyara közötti időszakra) vonatkozó fejadó-összeírásban jelent meg először. Ekkor a görögali, segesdi és szentlőrinci náhijék tartoztak a szigetvári polgári igazgatás alá. ÖNB Mxt 606.

40 BOA DFE RZ.d 25. 408.

41 BOA DFE RZ.d 25. 388., 413.

42 Részletesen lásd Sz. Simon: *Hódoltságon kívüli*, 162–164.

43 Azt a gazdasági-pénzügyi-katonai egységet, amely egy-egy javadalombirtok (*dirlik*) alapját jelentette, kilicsek [*kılıç*=kard] nevezték. A kilics a *dirlikek* oszthatatlan egysége. Elnevezését a kiutalt javadalombirtok felsorolásában első helyen álló település neve jelenti. Halil İnalçik: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I. 1300–1600*. Istanbul, 2000. 453.; Erhan Afyoncu: *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI–XVIII. Yüzyıllar)*. Ankara, 2014. 34.; Dávid Géza – Fodor Pál: Az oszmán timár-birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények* 117 (2004) 482. A *dirlik* – arabul *maş*, perzsául *zindegâni* – szó jelentése megélhetés, fizetés.

az is, hogy a korábban kiosztott kilicsek egészen addig érvényben maradtak, amíg egy új timárjegyzék felül nem írta azokat.

A fenti két megállapításunk (a timárjegyzék elkészítése nem előfeltétele a javadalmak kiutalásának, illetve hogy a kilicsek addig maradnak érvényben, amíg egy új timárjegyzék felül nem írja azokat) közötti látszólagos ellentmondást a pécsi szandzsák felállításának 1566–1570 közötti példája könnyedén feloldja. Mivel a közigazgatás újjászervezésével egy időben nem történt meg a mohácsi szandzsák területén szolgáló szpáhik birtokainak újraosztása, azaz a terület teljes körű katonai újjászervezése, annak ellenére, hogy Pécs első szandzsákbégjét 1566. október 27-én Szinán korábbi koppányi bég személyében kinevezték⁴⁴ – és ezzel hivatalosan létrehozták az új pécsi közigazgatási egységet is –, a terület szpáhijait továbbra is az ekkor már csak katonai igazgatásilag (esetleg a korábbi torzójában?)⁴⁵ létező mohácsi szandzsák alatt adminisztrálták. A pécsi szandzsák katonái így adminisztratív mohácsi szpáhik maradtak (a mohácsi defter szerint meghatározott kilicset birtokoltak) egészen 1570-ig, az újraosztásig. A most vizsgált 1568/69-es birtokcserenapló a pécsi szandzsák létezését nem is említi.⁴⁶ A pécsi szpáhik tehát éppúgy mohácsiaként vannak nyilvántartva, mint a szigetvári szandzsákhoz tartozó segesdi és görögali náhijék javadalombirtokosai. Az egyes katonák hovatartozásának meghatározása során ezért figyelembe kell venni ezt az átmeneti állapotot. Csak így képzelhető el annak az ellentmondásnak a feloldása is, hogy Kejvân bin Abdullah szpáhi például hol szigetvári, hol mohácsi szpáhiaként szerepel az adminisztrációban, miközben közigazgatásilag mindvégig már a szigetvári szandzsákhoz tartozó településeket birtokolt: amikor 1568. szeptember 12-én lemondott a Kanizsa várától délnyugatra, a Mura partján fekvő Molnári stb. nevű szigetvári szandzsákhoz tartozó, még felméretlen birtokáról, melyet az újonnan a szpáhik közé lépő Kurd Boszna szigetvári fárisz kapott meg, mint szigetvári szpáhi lépett le. Ugyanő, amikor 1569. június 12-én megkapta Iszkender szigetvári bég segesdi náhijéhez tartozó, korábban fel nem mért, de a szandzsákösszeírásba már feljegyzett és javadalomba adott birtokainak egy részét, mint mohácsi szpáhi került vissza a rendszerbe.⁴⁷ Az első szandzsákösszeírás elkészítéséig tartó átszervezés időszakában tehát a frissen alakuló szandzsákok esetében vegyes timárbirtok-igazgatási rendszerrel találkozunk. Másképp adminisztrálták a régi és a frissen létrejött javadalmakat.

A katonai igazgatás területileg jól adatolható kettősségének bemutatása után az irányítás személyi kérdéseire is ki kell térni. A várkatonaság és a Szigetvárhoz nem tartozó szpáhiállomány feje egészen Szinán pécsi béggé történt kinevezéséig egyértelműen a mo-

44 BOA MAD 563. 49., BOA KK.d 220. 173. A forrást idézi Dávid Géza: Mohács–Pécs 16. századi bégei. In: *Pécs a törökkorban*. Szerk. Szakály Ferenc. Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs Történetéből 7) 52., 77., 84.

45 A fent említett 1568. évi fejadó-összeírás a pécsi szandzsák alatt csak a szentlőrinci náhije másik felét és a kaposvári náhijét említi. ÖNB MxT 606. [Kiadta Káldy-Nagy Gyula: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Bp., 1960. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 103) passim.]

46 Ugyanakkor a néhány évvel korábban szintén a mohácsi szandzsákból kivált, az 1564-ben készült *mufassal defteriben* már önálló szandzsákként feltüntetett szekcsói *liva* a rúznámcsékban is önállóan szerepel. DKBK Cod. Turc. Rot. V.

47 BOA DFE RZ.d 25. 369., 420.; DKBK Cod. Turc. Rot. V. 387.

hácsi bég, Hamza (1564. április 15. – 1566. október 27.)⁴⁸ volt. 1566. október végétől – tehát nagyjából Szinán Pécsre helyezésétől kezdve – azonban átszervezték a dunántúli régió irányítását. Ettől kezdve a mohácsinak titulált bégek a mohácsi anyaszandzsáktól már az 1564. évi defterben külön adminisztrált, a mohácsi náhijét és palánkot is magában foglaló szekcsői szandzsák első embereit jelentették.⁴⁹ Változás történt a mohácsi/szekcsői szandzsák élén is. Az addig ott szolgáló, a későbbiekben mértéktelen hódoltatásai miatt hírhedtté vált Szári Ali béget⁵⁰ áthelyezték Szinán korábbi állomáshelyére, Koppányba, helyére egy új ember – az Iszkender szigetvári béget a korábbi, alajbégi posztján követő –, Musztafa szekcsői *miralaj* került.⁵¹ A régió *doyenje* tehát Szinán lett. Joggal feltételezhető, hogy a mohácsi szandzsák katonai ügyeinek irányítójává ő, majd pedig utóda, a Nógrádról érkezett Mehmed vált.⁵² Ezt támasztja alá az is, hogy szolgálati idejük alatt a pécsi livához tartozó rájákat, mint a javadalombirtokokhoz tartozó személyeket még rendszeresen mohácsnak titulálták a források.⁵³ A pécsi szandzsák első összeírásának elkészítése Mehmed nevéhez fűződik (1569).⁵⁴

A szigetvári szandzsák katonaságának elkülönülése és leválása a mohácsi szandzsákról tehát több fázisban és minimum négy év leforgása alatt történt meg. Első fontos lépése – mint láthattuk – 1566 után a következő hadászati célpont, Kanizsa hátában, azaz a Magyar Királyságban fekvő hódolatlan helyek besorolása volt az új közigazgatási egységbe.⁵⁵ Az 1566–1570 között fennmaradt forrásokból megismerhető egyetlen év példái alapján megállapítható, hogy a határvidéken létrehozott új birtokokon javadalmat szerző szpáhik nagy része (8-ból 7 esetben) a várkatonaság soraiból került ki. Az új birtokosokat a közeli várak (Babócsa, Szigetvár, Pécs, Siklós) fáriszai és azabjai szolgáltatták. Csupán egyetlen üres álláshelyre váró (mázul) kért magának becsértéken meghatározott településekből álló birtokot, melyen még ugyanabban az évben túl is adott (Ferhád bin Üveysz).⁵⁶ Az ő esetében is viszonylag kis jövedelmű timár-javadalomról volt szó.⁵⁷ A vizsgált időszakban egyetlen olyan birtokcsere sem történt, amikor az anyaszandzsák belső területének katonája a határszélen kért volna magának magasabb jövedelmű birtokot. A szigetvári szandzsák közvetlen határvidéki része tehát a szpáhiállományba törekvőknek

48 Dávid: Mohács–Pécs 16. századi bégjei, 77.

49 A mohácsi/szekcsői névváltásra lásd BOA KK.d 262. 20.

50 Életére Dávid: Mohács–Pécs 16. századi bégjei, 77. Legújabban Fóti Miklós: Két végvidék szolgálatában. Szári Ali bég hódoltsági és kaukázusi karrierje. *Századok* 158 (2024) 145–164.; Uő: Ali szegedi szandzsákbég azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle* 65 (2023) 353–366.

51 BOA MAD 563. 52., 56.

52 Dávid: Mohács–Pécs 16. századi bégjei, 77–78.

53 A pécsi ráják mohácsiként nevezésére lásd BOA MD 7. 1082–1083. A mohácsi szandzsák elnevezését 1568/69-ben a várkatonaság esetében is következetesen használták. *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 387.

54 BOA TT.d 1012.

55 Egy 1567 áprilisában Sennyey Ferenc sárvári prefektus török portyákról szóló tudósítása szerint Iszkender bég a magyar végvár, Kanizsa elleni támadásra készült. Feladata tehát a terület hódoltatása, adó alá vonása volt. MNL Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára. Sopron Város Levéltára. Sopron Város Tanácsának iratai. IV. Lád. VI. F. Fasc. 4. No. 152.

56 BOA DFE RZ.d 25. 368., 415–416.

57 A timárjavadalmak értéke 3 000–19 999 akcse között változott.

jelenthetett különös vonzerőt. A meghódítandó területek és a katonai érdemek szerzésének lehetősége a gyors előrelépés és meggazdagodás záloga volt.⁵⁸ A szandzsák első javadalombirtokos katonái tehát szinte kivétel nélkül kezdő timárosok (*iptida*) voltak. Ezzel párhuzamosan a szigetvári szandzsák közigazgatási határai közé tartozó, de korábban hódoltatott és a mohácsi livához összeírt területének kilicsei még továbbra is a mohácsi szandzsák fennhatósága alatt maradtak. Az itteni birtokcserék során majdnem ugyanakkora számban jutottak jövedelmezőbb birtokhoz a korábban már javadalombirtokos állományban lévő mázulok (9 fő, szendrői, hatvani, fehérvári, pozsegai és az „anyaszandzsák” állományából valók), mint a frissen a rendszerbe lépő várkatonák (12 fő), akik között már találunk távolabbról (Buda, Vác, Csongrád) érkezettek is. A mohácsi bejegyzések jelentős része ráadásul nem is új birtokok kiutalásáról szólt, hanem úgynevezett berátmegújítás volt, ami szintén a régi állomány túlsúlyát mutatja. A katonaság egzisztenciális viszonyait tekintve az elemzett forrásban a zíámetbirtokosok aránya itt is alig érte el az 5 %-ot, ennek oka azonban éppen a magasabb jövedelmű réteg szolgálati helyének és jövedelmének állandóságában, változatlanosságában kereshető, nem a réteg létének hiányát mutatja.⁵⁹

Az első önálló lépések: a szigetvári és pécsi szpáhiállomány szétválása (1570)

A kezdetek utáni fontos lépés 1570-ben a kilicsek újraosztása volt, ami a terület első felmérése után, az első timár defter elkészítésével valósult meg. Ez az első olyan év, amelyből ismerjük a Szigetvárhoz tartozó teljes szpáhiállományt. Ekkor 70 különböző összetételű birtokon (kilicsen) 74 főt tett ki azoknak a szpáhiknak a száma, akiket az első timárjegyzékben a közigazgatási egység hatáskörébe soroltak, azaz már mind a szigetvári szandzsákban kapták meg új javadalmukat.

Az 1568/69-es birtokcserenaplóban mindössze 10 Szigetvárra vonatkozó és további 48 Mohácshoz tartozó bejegyzést találtunk, amelyek nyilván csak töredékét mutatják az 1566 után történt változásoknak. A 10 szigetvári bejegyzés 15 katona nevét tartalmazza, akik közül mindössze 4 (27%) timárbirtokos szerepel az 1570-es szigetvári timár defterben.⁶⁰ Egy további személy (Kejvân bin Abdullah) időközben mohácsi szpáhivá vált és onnét birtokol majd tovább Szigetváron; két katona pedig később, az 1570-es évek közepén vagy végén vezetett szigetvári birtokcserenaplókban tűnik fel ismét, amelyből sejthető, hogy a területen mozogtak a továbbiakban is, de működésük pontosan nem követhető.⁶¹ A maradék 8 személy nem bukkan fel többet sem Szigetvár, sem a környező szandzsákok összeírásaiban. A Mohácshoz tartozó 48 bejegyzés 70 személy nevét őrizte meg, akik közül

58 Vö. Nedim Zahirović: A határvidékben rejlő lehetőség. Thúry György halála és Berzencei Mehmed aga felemelkedése. *Aetas* 26 (2011) 2. sz. 116–119.

59 A zíámet-javadalmak értéke 20 000–99 999 akce között mozgott. Az ilyen javadalmak birtokosait záimnak hívták.

60 BOA TT.d 503. Kurd Boszna, Naszúh Abdullah, Ali, Hüszejn Diváne aga.

61 Habíb Iszmail, Redzseb Musztafa.

– nem számítva a forrásban említett 5 szandzsákbéget – 40 fő (57%) további sorsát sikerült feltárni. Szigetvárra 13-an kerültek, míg 27-en a pécsi szandzsákban folytatták szolgálatukat. Összességében Szigetvár 1570. évi 74 fős állományából eddig tehát mindössze 17 szpáhi (23%) sorsát ismerjük. Közülük 1 ziamet-, 16 timárbirtokos volt. Ők kisebbséget az új szigetvári, nagyjából a mohácsi „anyaszandzsák” könnyűlovas szpáhijai közül kerültek ki. Mivel csak egyetlen év birtokcseréinek forrásai maradtak fenn, feltételezhető, hogy a tovább szolgálók aránya magasabb lehetett. Valószínűleg elérte, de szinte bizonyosan megközelítette az 50%-ot.⁶²

A szandzsákok párhuzamos fejlődése miatt érdemes egy pillantást vetni az új pécsi liva 1570. évi adataira is. A pécsi állományba került 125 szpáhi közül a fennmaradt források alapján bizonyíthatóan 27 fő (22%) volt tovább szolgáló.⁶³ A hiányzó források miatt arányukat itt is 50% körülire becsülhetjük. Bár első látásra ezek az adatok nem tűnnek túlzottan informatívnak, az egyes személyek birtoklástörténetének megismerése után mégis kirajzolják a szigetvári katonaság korai szerveződésének legfontosabb tendenciáit. Ezért nézzük meg az egyes eseteket részletesebben is.

A szigetvári szandzsákban szolgálatot vállaló szpáhiknak a birtokuk eredete alapján több csoportját különböztethetjük meg. Más tendenciákat mutatnak a korábban mohácsi kilicset birtoklók, és más figyelhetünk meg az 1566 után már Szigetvár alá sorolt birtokok és birtokosaik esetében.

A vizsgálatot kezdjük az „anyaszandzsákból” Szigetvárra átlépett katonákkal. A mohácsi szandzsákból a szigetvárba átírt szpáhik birtoka mindig mutatott valamiféle változást a korábbi összetételéhez képest, hol kisebb, hol nagyobb mértékűt. A kérdés részletesebb vizsgálata a kilicsek átöröklődésének lehetősége miatt mindenképpen figyelemre érdemes. Az esetek jelentős részében ugyanis a korábbi birtok magja megjelent a szigetvári új *dirlik*-ben. Legáltalánosabb megoldás a meglévő *dirlik* egy részének érintetlenül hagyása mellett annak kiegészítése volt határ menti településekkel. Erre mutat példát Musztafa bin Haszan korábbi hatvani fáriszból lett mohácsi szpáhi esete, aki 6000 akcsés, Vöröcsökről [Zala vm.] elnevezett timárbirtokának csak egy részét vitte tovább új szigetvári szolgálati helyére. A három településből álló birtok összetétele megváltozott. A névadó hely, Vöröcsök kikerült belőle, viszont két új, segesdi náhijéhez tartozó településsel gazdagodott, melyek közül az egyik, Derecskeháza(?) inntől a kilics névadója lett. A korábbi javadalombirtok két települése tehát egyben maradt az új szandzsákban is. Az átalakított birtok összjövendele a változások ellenére továbbra is 6000 akcse maradt.⁶⁴

Egy hasonló cserén anyagilag talán még veszített is a korábban szintén különböző szandzsákokban szerencsét próbáló Ferhád Diváne, amikor átlépett a szigetvári szpáhik sorába. Fehérvárról került Mohácsra, majd onnét 1570-ben Szigetvárra. Mohácson

62 Ezt bizonyítják a későbbi birtokcserenaplók adatai is. Például a Thury György elleni végzetes portyában több olyan későbbi szigetvári és pécsi szpáhi vett részt, aki korábban a mohácsi szandzsákban szolgált. ÖNB Mxt 571. 283., 367., 425.

63 BOA TT.d 480.

64 BOA DFE RZ.d 25. 413.; BOA TT.d 503. 34.

11 833 akcsés jogosultsága⁶⁵ helyett csak 9066 akcsés *dirlikje* volt. Ez a birtok három településből állt, melyek közül ő is csak kettőt, a korábban névadó Görösgal városát és Kiszszentgyörgy falut vitte át a szigetvári szandzsákba, ahol jövedelme a települései számának csökkenése ellenére fikarcnyit sem változott. 11 833 akcsés jogosultság mellett 9066 akcsével birtokolta immáron a két települését a korábbi három helyett. Ez csak úgy történhetett, hogy régi kilicsének településeit a leválasztás után felértékelték, a belőlük származó adót megemelték. Görösgal 1077, Kiszszentgyörgy 1666 akcsével ért többet az új livában. A birtok is új nevet kapott. Ettől kezdve már nem a város, Görösgal, hanem a falu, Kiszszentgyörgy volt a kilics névadója. Jól megfigyelhető azonban, hogy a korábbi birtok egy része ez esetben is együtt maradt.⁶⁶

A mohácsi szandzsák egy 11 500 akcsés birtokáról a szigetvári szandzsák katonái közé átkerült Mehmed csaus korábban szintén magasabb javadalomra lett volna jogosult, de csak a birtokok újraosztása során szerezhette meg a neki járó teljes összeget. 1570 előtti, mohácsi *dirlikjének* négy településből álló magja a szentlőrinci és görösgali náhijében volt (10 000 akce értékben – a frissen épülő Barcs közvetlen közelében), amelyet kiegészített az északabbra fekvő szentmártoni és kaposvári náhijék néhány, korábban csak becsült értékben feljegyzett települése.⁶⁷ Az új birtokiosztáskor ezt a becsült részt, amelynek települései a pécsi szandzsák területére estek, látszólag levágták. Kivették a mohácsi kilics névadó települését is, a szentlőrinci náhijéhez tartozó Nemesterecsőt. (Ez a hely majd a pécsi szandzsákban válik újra egy kilics névadójává.⁶⁸) Így mindössze három régi hely öröklődött át a szigetvári birtoktestbe, melyek közül az egyik, Gárdony került most az élre. A Mehmed csaus jogosultságával éppen megegyező 13 500 akcséra tartott birtok két új elemet is magában foglalt. Az egyik, a szandzsákok szétválasztásának logikáját megcáfolva, a pécsi szandzsák területére eső szentmártoni náhijében(!) fekvő Sztatina volt, a másik pedig Mehmed csaus részletesen meg nem nevezett, magántulajdonú majorsága (csiftlik).⁶⁹ Ez az eset rögtön két további kérdést is felvet. Egyrészt a szandzsákok zárt határainak és önállóságának problematikáját. A példa jól mutatja, hogy a szétosztás nem mindig pusztán földrajzi alapon történt, hiszen a szentmártoni náhije egyértelműen a pécsi szandzsák tartozéka volt. Másrészt pedig a majorhasználat kevésbé kutatott és még sok bizonytalanságot tartalmazó kérdéskörét.

Mindkét témának további érdekes példája a 29 000 akcsés Szőkéd nevű birtoktest, mely 1570 előtt Malkocs murai kapudán⁷⁰ zámet-birtokos és Ali Ferhád timáros szpáhi kezén volt megosztva.⁷¹ Némi átalakítást követően 1570 után is együtt birtokolták a településeket, sőt maguk mellé kapták még Ihtijár Ferhád szpáhit is. A birtok újraosztása so-

65 Jogosultság: a szpáhi katonai érdemei alapján uralkodói parancs szerint jogosan neki járó jövedelem, amely nem feltétlenül egyezett meg (rendszerint magasabb volt) a rendelkezésre álló, éppen használt birtok jövedelmével.

66 BOA DFE RZ.d 25. 408.; BOA TT.d 503. 19.

67 BOA DFE RZ.d 25. 382.

68 BOA TT.d 480. 69.

69 BOA TT.d 503. 13.

70 Működésére lásd e számban Fóti Miklós: A budai vilájet dunai kapudánsága a 16. században.

71 BOA DFE RZ.d 25. 365–366., 368.

rán a 29 000 akcsés javadalomról leválasztottak egy 12 600 akcsés, hét településből álló részt. Ezt a „hulladékot” az újraosztás során több teljesen új szigetvári és pécsi birtokba szórták szét.⁷² A mohácsi kilics maradék magját – Csurgó és Siklós közelében 18 225 akcse értékben öt falut és két pusztát – felértékelték majdnem a duplájára, 30 050 akcséra. A Mohácstól áthozott helyek mellé hat új, Szigetvár tőszomszédságában fekvő, összesen 10 100 akcsét érő települést is besoroltak. Az így kibővített és Szőkédről Szentára átnevezett birtok jövedelme – némi számolási hibával – a 13 tételre összesen 40 000 akcsét tett ki, melyek közül az egyik tétel egy major, Malkocs aga csiftlikje volt 150 akcse értékben. A dolog pikantériája az volt, azon túl, hogy most eggyel többen – akik egymással talán valamilyen szorosabb érdekközösségben voltak – osztoztak látszólag a korábbinál nem gazdagabb birtoktesten, hogy az elvileg magánbirtok majort nemcsak Malkocs, hanem a két Ferhádfi is megkapta javadalmába. (A minimális adóval meghatározott majornak itt kétségtelenül bujtatott jövedelempótló szerepe lehetett, hiszen nem valószínű, hogy a birtokok újraosztásának célja az egyik fontos pozícióban álló záim anyagi megrövidítése lett volna.⁷³ Hacsak nem voltak mindhárman testvérek.)

Malkocs kapudán története felveti azt a további kérdést is, hogy vajon nem a korábbi, mohácsi *dirlik* leválasztott részének egy darabkáját vélhetjük-e tovább élni ezekben az újonnan létrejövő csiftlikekben. Ezt az érzetet kelti a fentebb említett Mehmed csaus példája is. Az ő életútjának tüzetesebb vizsgálatából kiderül, hogy a szigetvári hadjáratban is részt vett katona áruszállítással és vegyeskereskedelemmel is foglalkozott.⁷⁴ Talán nem véletlen, hogy az 1570-ben újonnan kapott települése, Sztatina éppen a szentmártoni műsztafhizok (Mindszent, Vernyak, Bisztrice) falvainak közvetlen szomszédságában feküdt, miközben a szentmártoni piac bevételét az egyik műsztafhiz(?) tizedes bérelte.⁷⁵ Furcsa mód régi, mohácsi szandzsákbeli birtokainak egyik része szintén a szentmártoni zsoldtimárosok tőszomszédságában volt.⁷⁶ Talán gazdasági érdekei megmagyarázhatnák a szigetvári szpáhi birtoklását korábbi települései és egyben a szentmártoni várvédők közelében a pécsi szandzsákban. A kérdéskör azonban további vizsgálatokat igényel. A példák alapján látható, hogy a szandzsákok területének szétválasztása nem mindig ment egyszerűen. A szabályostól eltérő, földrajzi szempontokat figyelmen kívül hagyó birtokiosztásokba belejátszottak a korábbi érdekeltségek, különösen a befolyásosabb birtokosok esetében. A korábbi szolgálat során megszerzett helyismeret és tapasztalatok, a vállalkozások és a kapcsolatrendszer gyakran felülírták a szandzsákszervezés földrajzi szempontjait.

A korábban siklói fárisként szolgáló, de 1566–1569 között több különféle katonai akcióban és az 1568-as koppányi és pécsi szandzsák birtokadminisztrációs feladataiban is részt vett Mehmed kjátib éppen ennek egy érdekes példája. Az első, még a mohácsi szandzsákhoz sorolt (12 333 akcsét érő) nem mindennapi összetételt mutató javadalombirtok

72 Kapott belőle Hüsejyn szigetvári, Musztafa és Mehdi bin Bálí pécsi szpáhi. BOA TT.d 503. 25.; BOA TT.d 480. 62., 33.

73 Vö. Dávid: Szigetvár 16. századi bégjei, 163.

74 Hegyi Klára: *Török források Pécs 16. századi történetéhez*. Pécs, 2010. (Források Pécs Történetéből 3) 217.

75 Uo. 190., 228.

76 BOA TT.d 480. 139–140. [Nemesterecső és Lorántfalva Korpád közelében fekszik.]

kát 1569. február 7-én talán éppen azon kényszerítő körülmény hatására kapta meg, hogy ezzel biztossítsák számára a helyben maradás lehetőségét, miközben csapattestét elvezényelték Siklósról.⁷⁷ A birtok már önmagában is két szokatlan részből állt össze. Egyrészt a siklósi várvédők (műsztahfizok) tizedesének, Mehmed bin Hüszejnnek a siklósi náhijében fekvő kollektív timárként birtokolt 1800 akcsét érő településeiből (Újnép, Keresztúr), másrészt az Iszkender szigetvári szandzsákbég becsült jövedelmű hászai közé tartozó berzeneci náhijében fekvő Bodafaluból.⁷⁸ A teljesen szabálytalan kreálmány létrehozása mögött már ekkor nyilvánvalóan komoly érdekek húzódhattak.⁷⁹ Kollektív timárról ugyanis csak úgy lehetett lemondani, ha az új jelentkező a leköszönő szolgálatát is vállalta a javadalommal együtt és belépett a távozó helyére annak korábbi tizedébe (bölükjébe). Ha ez megvalósult volna, akkor a korábbi fárisz, Mehmed kjátib egyszerre lett volna a siklósi műsztahfizok egyik tizedese és a szandzsákbégi birtokrész révén javadalombirtokos szpáhi. A szolgálatcserének tűnő eset csak a zűrzavaros idők zűrzavaros megoldása lehetett, amely a szandzsákbég tudtával, sőt nyilvánvaló támogatásával vagy kifejezett szándékával történhetett. Iszkender bég saját birtokai és alapítványai ugyanis halála (1570) előtt részben szintén Siklóson és környékén voltak, s ez a tény a későbbiekben még közigazgatási átszervezéseket, és a szigetvári és pécsi livák közötti ellentéteket is gerjesztett.⁸⁰ Az ilyen egyéni egzisztenciális játszmák vagy túlélési taktikák pedig, mint amit Mehmed kjátib esetében láthattunk, jól mutatják az átalakulás időszakának hétköznapjait. Ebből a rendhagyó kiinduló állapotból próbáltak számára 1570-ben az újraosztás után tiszta helyzetet teremteni egy teljesen új birtok létrehozásával.⁸¹ A bég hászait a segesdi és görögali náhijébe eső új helyekre cserélték, de az új *dirlik* részeként Mehmed kjátib mégis részbirtokosa maradt egy falunak (Csukma) a korábbi siklósi náhijebeli falvai tőszomszédságában. Ennek a szintén a siklósi náhijében fekvő, a körzetben Siklós városa után a legmagasabb jövedelműre taksált (20 500 akcse) helynek az adóin azonban három másik szigetvári birtokossal és a siklósi belső vár műsztahfizai 1. tizedének legénységével is osztozott.⁸² A siklósi várvédőkkel való kapcsolata tehát továbbra sem szűnt meg. Az eddig vizsgált példák közül ez az első olyan eset, amikor a katona nem vitte magával korábbi kilicse egy részét, csupán egyetlen – erősen korrupciógyanus – szálat őrzött meg, mely a korábbi szolgálati helyéhez kötötte.

77 Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1306.

78 BOA DFE RZ.d 25. 391.

79 1569-től a siklósi fáriszokat ismeretlen helyre vezényelték, vagy valamilyen ismeretlen helyi pénzforrásból kezdték fizetni. Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1306.

80 Az Iszkender által építtetett siklósi mecsetre lásd Sudár Balázs: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 462–463. További birtokaira: 1570-ben szigetvári jövedelmei egy részéből szultáni hászt alkottak. BOA MD 9. No. 26., 205. 1571 júniusában az uralkodó arra utasította a bégeket és a kádiakat, hogy az engedélyhez kötött ügyekben a szigetvári béghez forduljanak, mert Siklós és a körülötte kialakított körzet (kaza) először Iszkender szigeti bég javadalma lett, majd halála után a szultáni tanács úgy rendelkezett, hogy maradjon a szigetvári szandzsák része. BOA MD 12. No. 667., 14. No. 1577.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1305. Siklós 1570. évi összeírása még a pécsi szandzsák defterében szerepelt. Áthelyezésének pontos időpontját nem tudjuk, de a rendelkezésre álló adatok alapján a timár defter elkészítése utánra tehető. 1570-ben tehát még nem volt a szigetvári szandzsák része a siklósi náhije.

81 Ekkor juttatott birtokát a későbbi átalakításokkal halála (1592) után fiai szintén megkapták.

82 BOA TT.d 503. 12., 43., 44., 480. 117.

Az eddigi példák alapján jól látható, hogy elsősorban azok tartották meg az új szandzsájkukban is a Pécshez tartozó korábbi birtokrészeit, akik már 1570 előtt is a területen birtokoltak, és már kialakult náluk valamilyen gazdasági érdek vagy területi, személyi kötődés. Az újonnan érkezőknél és a korábban tisztán a pécsi szandzsák területén fekvő birtoktestekről átlépőknél ez csak szórványosan fordult elő. Az ő vadonatúj birtokaik kialakításakor már megfigyelhető a szandzsákok területének elválasztására, a birtoktestek racionalizálására való törekvés. Az 1570-ben kiosztott szigetvári javadalmakban emiatt már a korábbinál ritkábban (a birtokok 35%-ában) tűnnek fel a siklósi, szási és harsányi náhije települései, helyettük a nyugati határhoz, Segesdhez és Szigetvárhoz közel fekvő helyek alkotják a birtokok magját. Összességében viszont megállapítható, hogy a mohácsi szandzsák kötelékéből a szigetvári szandzsákba átlépők jelentős része (az ismert adatok 62%-ában) átvitte korábbi – részben már korábban is a szigetvári közigazgatás keretébe tartozó – birtokainak egy részét. Az ezekből kialakított új birtokok érdekessége, hogy bár a helyek részben megegyeztek, soha nem a mohácsi szandzsákban használt kilics nevét használták tovább. Gyakran egy korábban is bírt, de a birtokok feljegyzése során nem első helyen álló települést választottak ki az új kilics névadójának. Amennyiben megnézzük a pécsi példákat is, hasonló változtatásokat, apróbb módosításokat, kiegészítéseket ott is találunk a birtokracionalizálás érdekében. Egy jellemző különbség azonban szembeötlő. A 12, folyamatosan birtokló pécsi szpáhi közül csupán két katonai birtokának nevét módosították. A korábbi mohácsi kilicsek elnevezései tehát a pécsi szandzsákba szinte mindig, míg a szigetváriba sohasem öröklődtek át, ezzel is jelezve a mohácsi és pécsi szandzsák jogfolytonosságát, míg Szigetvár esetében azt, hogy egy új szandzsák vadonatúj kilicsei jöttek létre.

A kérdéskör további kutatásokat igényel, azonban megfigyelhetőek hasonló tendenciák a nyugat-dunántúli területek korai, görögali és a szigetvári szandzsák 1570-es kilicseinek összehasonlítása során is. A régióba eső korai birtokok közül több átöröklődött a szigetvári livába, de ezeknél az eseteknél is módosításokat és más elnevezést tapasztalunk. Jól megfigyelhető a birtokok állandó magja, de mivel a görögali szandzsák kilicseinek jogfolytonossága 1564/1567 után megszakadt a mohácsi közbiztonság miatt, a szigetvári *liva* a területi egyezés ellenére (lásd térkép) sem tekinthető katonai értelemben a görögali közvetlen utódshandzsákjának.

A mohácsi szandzsákból a szigetváriba átigazolt szpáhikkal ellentétben a már 1570 előtt is a szigetvári livában szolgáló és ott később is továbbszolgáló négy szpáhi között csak egyetlen olyan személy volt – a szigetvári fárizsok közül kikerült Naszúh bin Abdullah –, aki a korábbi szigetvári *dirlikjét* változatlan összetételben és változatlan értéken birtokolta tovább 1570 után is (Pat stb. 6000 akcse).⁸³ Az ő esete egyedi, melyre a tanulmány végén külön kitérek. A többiek teljesen új kilicseket kaptak, melyek szervezésének egyik fontos szabálya volt, hogy a korábbi szandzsákbégi házokból birtokot szerzők javait 1570-ben visszavonták és helyettük új településeket osztottak részükre. A korábban Szigetvárhoz sorolt, utóbb mégis a mohácsi szpáhik közül kikerült Kejván bin Abdullah

83 BOA DFE RZ.d 25. 371.; BOA TT.d 503. 33.

birtokszerzésének példája is ebbe a sorba illik. Ő 1569. június 12-én teljes javadalmát (Sarkad stb. 7666 akcse) Iszkender szigetvári bég házai közül vette át, amelyet Mohácshoz adminisztráltak a segesdi náhijébe.⁸⁴ Ez utóbbi birtok – éppúgy, mint Mehmed kjátib javai is – 1570-ben visszakerül majd az új szigetvári bég, Szinán házsbirtokai közé, Kejván bin Abdullah pedig egy másik, csak részben határvidéki birtokot kap a szigetvári szandzsákban. Ebből az esetből arra következtethetünk, hogy a Kejván bin Abdullahnak kiutalt Sarkad stb. becsértéken meghatározott új birtok, annak ellenére, hogy Mohács alá sorolták, nem alkotott még állandó, új kilicset. A továbbbszolgálók további két esete is hasonlóságot mutat az itt bemutatottal. A korábban már Szigetvárhoz sorolt Hüszejn Diváne aga és Kurd Boszna is teljesen új birtokot kapott 1570-ben. Hüszejn Diváne aga korábbi határszéli területeit, melyből 8667 akcse becsült és csak 1333 akcse felmért rész volt, Somogy és Baranya megyei falvakra cserélte le. Ezek összértéke az előzőnél alacsonyabb, mindössze 8700 akcse volt, de teljesen a belső területeken feküdtek (Váralja stb.).⁸⁵ Kurd Boszna pedig a Mura menti Molnári stb. becsült 6000 akcsés részéről lépett át a szandzsákközponthoz közelebb fekvő felmért, de szintén 6000 akcsét érő somogyi Farkasfalva stb. birtokra.⁸⁶ Esetükben jól megfigyelhető a határszéli szpáhik központ felé törekvése mellett egy másik fontos tendencia is, egy a mohácsi kilicsek továbbhasznosításánál tapasztaltakkal éppen ellentétes folyamat. A szigetvári szpáhik korábbi becsült birtokai nem kerülnek elő többé változatlan összetételben az összeírásokban. Sőt, megállapítható az is, hogy más birtoktestekbe is csak néhány településük épült be. A birtokok mondhatni teljes eltűnése szintén arra utal, hogy 1566 után a Szigetvárhoz feljegyzett (becsértékű településekből álló) birtoktestek annak ellenére, hogy a birtok kiutalását *tezkere*⁸⁷ biztosította, nem állandó, új kilicseken alapultak, csupán a frissen megszerzett települések pillanatnyi használatára létrehozott ideiglenes javadalmakat jelentettek.⁸⁸ Ezzel szemben a már törzsterületre jellemző birtokgazdálkodási szabályokat mutató pécsi szandzsákban a fix kilicsek megtartása mellett a birtokok kívánt mértékű jövedelmének elérését az egyébként kilicsbe nem tartozó települések szabadon variálható csoportosításával és kilicskehez csatolásával érték el. Ezek a kilicsen kívüli részek bármikor újra leválaszthatóak voltak.

A fent említett Naszúh bin Abdullah szigetvári birtoka mindezek alól bizonyos szempontból kivételt képez. Bár szabályosan illeszkedik a többi példához, azaz 1570 előtt szintén nem volt önálló kilics, de ellentétben azokkal, ezt a birtokot nem osztották fel, hanem változatlan formában élt tovább. Ebből a szempontból tehát egyedi esettel van dolgunk. Korábbi megállapításunkhoz visszanyúlva joggal kereshetünk itt is olyan személyes érdeket, amely ezt a kiváltságot biztosította élvezőjének. Naszúh bin Abdullah előélete pedig kínálja is a megoldást, akinek története nem ismeretlen a történettudomány előtt. 1574-ben az akkori szigetvári szandzsákbég maga mondta el az esetét egy felterjesztésben, amelyet egy Dávid Géza által már részleteiben is feltárt szultáni parancs őrzött meg

84 BOA DFE RZ.d 25. 419.

85 BOA DFE RZ.d 25. 418.; BOA TT.d 503. 17.

86 BOA DFE RZ.d 25. 369.; BOA TT.d 503. 35.

87 Szolgálati birtok kiutalásáról szóló bizonylat.

88 A települések jelentős része a szigetvári hadjárat során felégetett hely volt.

sámunkra. Ali szigetvári bég azért fordult a Portához, hogy a „mondott [szigetvári] liva szpáhijai közül a 6000 akce timárt birtokló, de az emelésekkel 9000 akcséra jogosult Naszúh, aki korábban a háború földjén (dar-ül-harb) bégfí volt, majd saját elhatározásából az iszlámra tért, s a magyarországi hadjáratokban képes kalauzi feladatra, minden szempontból szolgálatra alkalmas és szükségünk van rá”.⁸⁹ Minthogy a bég ziámet-birtokra terjesztette fel, az uralkodó a szokásosnál magasabb, de a kívántnál alacsonyabb, 5000 akcsés emelésben részesítette. Ez az emelés (sztubicai) Naszúh bin Abdullah későbbi birtokában (Kápolnás stb., 14800 akce) meg is mutatkozik majd.⁹⁰ Az pedig, hogy a szpáhivá vált keresztények birtokát csak ritkán bolygatták, nem volt egyedi eset. A koppányi szandzsákban elhíresült István püspök birtoka 1552 és 1570 között szintén változatlan maradt. Birtokának összetételén csak akkor változtattak, amikor a jövedelememelés már nem lehetett a meglévő települések adójának növelésével realizálni.⁹¹ Ugyanez történt az 1570-től Potony stb. nevű birtokra ültetett Hüszejnnel, aki frissen tért át az iszlámra. 1590-ben még mindig ugyanazon az alig változtatott birtokon ült, ugyanakkora jövedelemmel.⁹²

Összegzés

Bár a tanulmányban bemutatott példák egy-egy személy egyedi esetei, a belőlük levonható tanulságok általános érvényűnek látszanak, melyeknek végső bizonyítását azonban csak a további közigazgatási egységek defterjeinek feldolgozása és példák összevetése teszi majd lehetővé. A frissen felállított szigetvári szandzsák változatos katonaiállományának vizsgálata során kibontakozott plasztikus kép az oszmán adminisztráció helyi törekvéseit mutatja. A mohácsi szandzsák utódszandzsákjaiban más szerepet szántak a várszolgálatból a biztosabb jövedelem reményében szpáhiállományba törekvő újoncnak, és egészen mást a már bizonyított régi kádereknek.

A feltörekvőket, mivel a belső területek kilicsei foglaltak voltak, a határszélre szorították (*iç ilde timar olmamak şartla*), hogy ott ideiglenes (timárjegyzék nélküli) *dirlík*jeik birtokában bizonyítsák rátermettségüket. Feladatuk az addig hódolatlan magyar falvak adó alá vonása, azaz az Oszmán Birodalom határának kitolása, új javadalombirtokok ki-

⁸⁹ Dávid: Szigetvár 16. századi bégjei, 164.

⁹⁰ Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt históriája, Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. I/1–3. S. a. r. Benits Péter. Bp., 2001–2009. (Történelmi Források) I/3. 10–11. Új birtokát feltehetően 1580-ban kapta, de az erre vonatkozó adat a töredékes timár defter miatt nem áll rendelkezésre. Csupán részleges lemondásának dátumát ismerjük új birtokáról, ami 1584-ben történt, illetve 1587-es halálának időpontját. BOA KK.d 325. 312.; BOA DFE RZ.d 93. 16. További tevékenységére lásd Sz. Simon Éva: Várfoglalás vagy illúziókeltés? Az 1574. évi Kanizsa elleni oszmán támadás és következményei. In: *Zalai Múzeum*. 23. Szerk. Simmer Lívია. Zalaegerszeg, 2017. 305.

⁹¹ Maksay Ferenc: István „koppányi püspök”. *Történelmi Szemle* 12 (1969) 129–130.; BOA TT.d 1030. 51.; BOA TT.d 353. 53., 505. 34. István püspök személyére lásd továbbá Fóti Miklós – Sz. Simon Éva: Balkáni népességelemek integrációja a hódoltságban. Vlahok a szegedi és koppányi szandzsákban a 16. században. In: *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságkori Dél-Dunántúlon*. Szerk. K. Németh András – Máté Gábor. Szekszárd, 2023. (Wosinsky Könyvek 1.)

⁹² BOA TT.d 503. 18., 638. 8.

alakítására alkalmas területek megszerzése volt. Kezdő birtokaiknak, melyek mindig az új szigetvári szandzsákhöz tartoztak, még nem volt állandó magjuk (kilics), így ezek az ideiglenes képződmények jobbára az első timár defter elkészítésével megszűntek. Gazdáik ekkor biztosabb javadalomra léptek át. Kivételt csak a portyák kulcsfiguráinak, a kalauzoknak a birtokai jelentettek, amelyek az eddigi tapasztalatok szerint hosszú távon is változatlanok maradtak.⁹³ Ennek a frissen kialakult szpáhi rétegnek a vezetője általában egy szintén frissen pozícióba került, „próbaidős” bég volt.⁹⁴

A kapcsolatokkal, korábbi sikeres katonai és nem ritkán gazdasági természetű szolgálattal rendelkező szpáhik a belsőbb területeken birtokoltak, és az sem volt kivételes, hogy javadalmaik egyéni érdekeiknek megfelelően a szomszédos szandzsákba (szigetváriaké a pécsibe és fordítva) is átlógtak. Bár a polgári igazgatás határai változhattak a fejük felett, mivel már állandó kilicsen ültek, rájuk az oszmán birtokkiutalások szabályai szerint az érvényben lévő timár defter vonatkozott. Felettesük a területileg illetékes szandzsák bégeje volt. A szandzsákok születése és „nagykorúvá” válása közötti időszakban a katonai igazgatásnak ezt az átmeneti, kettős rendszerét a különböző forrástípusok elemzése során feltétlenül szem előtt kell tartani.

93 Egy Ali nevű kalauz (*kolaquz*) birtoka bár változó kézen, akik közül sokan az Abdullah apai nevet viselő renegátok voltak, 1554-től egészen 1592-ig nyomon követhető. ÖStA Krafft 284. 341.

94 Vö. Veszprém bevétele után Mehmed ziámet birtokost nevezték ki a frissen létrehozott szandzsák élére. 1580-ban az új berzenicei szandzsák várományosa Haszan záim lett. Ahmed bin Báli pasa szendrői záim került 1545-től az új simontornyai *liva* élére. További példákra lásd Dávid Géza: Karrierlehetőségek az Oszmán Birodalomban. Kiből lehetett szandzsákbég? *Keletkutatás* (2017) 2. sz. [Ősz] 64–67.

A PRAGMATICA SANCTIO TÖRVÉNYERŐRE EMELÉSE AZ ERDÉLYI FEJEDelemsÉGBEN

GEBEI SÁNDOR

THE ENACTMENT OF THE PRAGMATICA SANCTIO IN THE PRINCIPALITY OF TRANSYLVANIA

The Principality of Transylvania was given an imperially important task after the Turkish occupation of Hungary was abolished (ended). It was the Habsburg Monarchy's stronghold against the Ottoman Empire. This military (war) situation demanded a cautious, special political attitude from the Viennese court. The social, political and public law differences between Hungary and Transylvania were deliberately taken into account in order to avoid a repetition of the anti-King movements of the 17th century. It is no coincidence that the adoption of the *Pragmatica Sanctio* in Transylvania (1722) and then in Hungary (1723) did not mark the end of the Transylvanian legislative process, which was not finally completed (enacted and proclaimed) until 1744. Therefore, the constitutional document in question can be seen as one of the steps in the process of the reintegration of the Principality of Transylvania into the Kingdom of Hungary.

Keywords: "Austrian Pragmatica Sanctio", "Hungarian Pragmatica Sanctio", Pragmatica Sanctio as a means of incorporation into the monarchy, specific Transylvanian interpretation of law

---

Száz évvel ezelőtt...

Írásomat a *Pesti Hírlap* 1913. április 19-i, szombati és a *Pesti Napló* 1913. április 20-i, vasárnapi számában olvasható cikkek felidézésével kezdem, mert mindkét napilap egy aktuális eseményről, az „osztrák Pragmatica sanctio” kétszáz éves jubileumáról informálta az olvasóit. A *Pesti Hírlap* anonim újságírója így vezeti be mondandóját:

„A hivatalos Ausztria a kétszáz éves évforduló alkalmából ünnepelni szándékozik. Erre volna is némi oka, mert tényleg a Pragmatica sanctionak köszönheti, hogy mai egységének kereteit első ízben elnyerte. Sajátságos rabulisztikával [igazságot elferdítő okoskodással] [...] az osztrákok ezt az ünnepet [...] a monarchia, értsd Ausztria és

---

Gebei Sándor, *professor emeritus, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Ókori, Középkori és Kora Újkori Történelmi Tanszék.*

Magyarország ünnepének igyekeznek föltüntetni. Magyarországnak azonban ehhez az ünnepeléshez semmi köze, amint hogy az osztrák Pragmatica is csupán név szerint hasonlít a magyarhoz, melynek kelte különben 1723-ból datálódik.”¹

A *Pesti Napló* ugyanezen a napon Egy korai jubileum. A kétszázéves Pragmatica sanctio címmel egy teljes hasábot szentel az évfordulónak, ugyancsak hangsúlyozva az osztrák és a magyar Pragmatica Sanctio különbözőségét.

„A lojális Bécs ismét alkalmat talált rá, hogy kifejezze a dinasztia iránt érzett hódolatát. Jubileumot fedeztek fel: most kétszáz éve, hogy megcsinálták a Pragmatica sanctiot, azt a világtörténelmi nevezetességű aktát, amelyben az ausztriai és a magyar rendek biztosították a trónt a Habsburg-ház részére, női ágon is és – ami ennél sokkal többet jelent – a két állam, azaz az aktában felsorolt országok együttes birtoklását. Csakugyan, most kétszáz éve, 1713. április 19-ikén írták alá Bécsben az udvari méltóságok, sorukban tehát a magyar udvari méltóságok is a trónöröklésre és birtoklásra vonatkozó családi egyezményt. A Magyarországon ismeretes pragmatica sanctio azonban ennek törvényes becikkelyezése s ez jóval később, 1722-ben [sic!] történt meg. A jubileumra tehát nekünk még kilenc évig várunk kell. [...] ami ez év nevezetes április 19-ikén történt, az magyar szempontból nem egy közjogi esemény, hanem ünnepélyes udvari aktus...”²

Egy héttel később, 1913. április 27-én vasárnap a *Pesti Napló*ban már a jogász végzettségű Kalmár Antal tűzte tollára a „világtörténelmi jelentőségű aktát” a Hol vannak a pragmatika szankciók? című írásával. Gondolatmenetét egy másik alapvető kérdéssel indítja az írásai miatt felségsértés büntetében is elítélt szerző:

„Mi ez? Nem egyéb az, mint egy: jegyzőkönyv. Ez a jegyzőkönyv úgy jött létre, hogy VI. Károly német császár (mint magyar király, III.) 1713. április 19-ikére egybehívatta minisztereit és titkos tanácsosait, számszerűen huszonkettőt, továbbá három magyart, névszerűen gróf Pálffy Miklós országbíró, gróf Illésházy [Miklós] korbátnokot [kancellárt] és gróf Kornis [Zsigmond] erdélyi alkanellárt, s ezek előtt udvari korbátnoka [kancellárja] gróf [Johann Friedrich] Seilern által felolvastatta az 1703. szeptember 12-ikén Bécsben kelt azon Habsburg családi (eddig titokban tartott) szerződést, amelyben I. Lipót két fia, a későbbi I. József és VI. Károly között a kölcsönös trónörökösödést akképpen szabályozta, hogy: »Ha József Magyar- és Csehország királya fiúmaradék nélkül múlt ki, ennek örökös tartományai Károlyra szállanak.

1 Az osztrák Pragmatica sanctio kétszáz éves. *Pesti Hirlap* 1913. április 19. 10. Lásd még A Pragmatica Sanctio kétszázadik évfordulójára. Uo. 1913. április 20. 11., Fricska a nemzetnek. Uo. 1913. április 22. 9.

2 Egy korai jubileum. A kétszázéves Pragmatica sanctio. *Pesti Napló* 1913. április 20. 4.

Ha Károly szintén fiú-maradék nélkül halna meg: József leányaira száll az örökség s csak ezek kihalta esetén Károly leányaira.«³

Magyarországon ugyan nem volt aktuális a *Pragmatica Sanctio* elfogadásának kétszáz éves évfordulója, az osztrák bicentenáriumi események hatására a magyar hivatalos szféra mégis jónak látta, hogy a kilenc év múlva esedékes ünnep előkészületeit megkezdjék. A történelmi albizottság első, 1914. január 27-i alakuló ülésének jegyzőkönyve szerint a jelen lévő Csánki Dezső (elnöknek választva), Fejérpataky László, Illés József, Dóry Ferenc a konkrétan elvégzendő feladatokat már személyekhez is rendelte. Az Magyar Országos Levéltárban lévő anyagok áttekintését Dóry Ferenc vállalta magára. Eldöntötték, hogy a herceg Batthyány család körmendi anyagának és a Károlyi család levéltárának átvizsgálására Takács Sándort, a Héderváry családi levéltár Grassalkovich részének áttekintésére Závodszy Leventét, a Csáky család levéltárának átnézésére Bártfai Szabó Lászlót, a Pálffy-féle levéltár *Pragmatica Sanctio*hoz kapcsolható dokumentumainak az összegyűjtésére Csekey Istvánt, a kecskeméti jogakadémia tanárát kérik fel.⁴ A bizottság II. ülésének (1914. május 8.) jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a felkérések megtörténtek, s a felkért kutatók körét még két személlyel bővítették. Jakubovich Emil a Magyar Nemzeti Múzeum idevágó anyagait tanulmányozza át, Iványi Béla „levéltári kutatásai közben egyes vármegyék és városok Pragm. S. szempontjából” értékes iratait gyűjti össze. A bécsi Staatsarchiv, a közös pénzügyminisztérium (udvari kamara), az osztrák belügyminisztérium, a helytartósági levéltár, az udvari könyvtár anyagainak feltérképezésében Thallóczy Lajosra, Károlyi Árpádra és Takács Sándorra számított az albizottság.⁵ Ugyanezen a bizottsági ülésen véglegesítették a munkatervet. Eszerint a kiadvány két fő részből tevődik össze:

„Az I. rész arra szolgáljon, hogy kiemelje azokat az általános eredményeket, amelyeket a munka II. része, a kiadandó anyag nyújt. A II. rész tartalmazza az okleveles és egyéb anyagot. [...] A munka I. részének minden oldalról világosan és határozottan meg kell állapítani a II. részben foglalt okleveles és egyéb anyagra való pontos utalással a magyar un. Prag. S. történelmi és jogi jelentőségét.”

Tehát ez a rész történelmi és jogi alrészekből tevődött össze. A jogi részek megírását szintén albizottság végezte, nevezetesen Tóry Gusztáv, Nagy Ernő, Polner Ödön és Illés József.⁶ A II. részt képező dokumentumgyűjtemény összeállításához külön megjegyzés került:

3 *Pesti Napló* 1913. április 27. 37. A titkos tanács résztvevőit név szerint felsorolva lásd *Die Pragmatische Sanktion*. Hrsg. Gustav Turba. Wien, 1913. 48–49. (<https://archive.org/details/diepragmatisches00turba/page/49/mode/1up?view=theater>. Legutóbbi megtekintés: 2023. május 3.)

4 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) P–2262. A *Pragmatica Sanctio* 200 éves jubileumára tervezett kiadványt előkészítő történelmi albizottság iratai. 25–26.

5 MNL OL P–2262. 28–29., 34.

6 MNL OL P–2262. 28–29., 31., 35.

„A magyar okleveles anyag gyűjtésénél első sorban az 1722/23. évi országgyűlésre kell majd tekintettel lenni, de az 1687. évi országgyűlésnek a trónbetöltés rendezésére vonatkozó irományait, valamint az 1712–15. évi országgyűlésnek e kérdéssel kapcsolatos törvényeit és irományait szintén közzé kell tenni.”⁷

Az anyaggyűjtéssel párhuzamosan a szerkesztés is elindul, ezt a munkát az igazságügy-minisztérium államtitkára, Tóry Gusztáv irányította.⁸

Értékelve a gondosan megtervezett előmunkálatokat kijelenthető: Magyarország, az Osztrák–Magyar Monarchia Ausztriával egyenrangú alkotóeleme, legalább olyan színvonalú tudományos és politikai emlékünnepséget szándékozott kivitelezni, mint realuniós társa tette azt 1913-ban.

Térjünk vissza azonban a *Pragmatica Sanctio* „forrásvidékére”. Annak keletkezése és annak módosítása valóban az 1703. szeptember 12. (*Der geheime „Familienvertrag” 1703*) és az 1713. április 19. (*Die Publizierung der Pragmatischen Sanktion am 19. April 1713*) dátumokhoz köthető.⁹ Az 1713. évi módosítást aztán a Habsburg Monarchiát alkotó részállamok külön-külön elfogadták, magukra nézve érvényesnek elismerték, zömében 1720 folyamán.¹⁰ A magyarok csak megkésve követték a Habsburg-országok példáját. Az erdélyi országgyűlés 1722. március 30-án,¹¹ a magyar országgyűlés 1722. július 17-én, illetve 1723-ban¹² tette meg ugyanezt a jogi lépést.

Írásom választott témájához kötődve az 1713–1722/23 közötti évtizedre fókuszálok, de ezen belül is az Erdélyi Fejedelemséget érintő eseményekkel és ezeknek a közjogi konzekvenciáival kívánok foglalkozni.

A Pragmatica Sanctio erdélyi elfogadtatása

A Magyar Királyság, benne a közjogilag a Szent Korona tagját képző Erdélyi Fejedelemséggel, az oszmán uralom alóli teljes és végleges felszabadulása – a közfelfogással szemben – nem az 1699. évi karlócai, hanem az 1718. évi pozsareváci békével valósult meg.

7 MNL OL P-2262. 32.

8 MNL OL P-2262. 35.

9 *Die Pragmatische*, 30–40., 48–54.

10 Beschluß des Linzer Landtages 19. April 1720.; 2. Erklärung des Wiener Landtages. 25. April 1720.; 3. Erklärung des Klagenfurter Landtages, 5. Juni 1720.; 4. Der Grazer Landtag an den Kaiser. 10. Juni 1720.; 5. Der Laibacher Landtag an den Kaiser. 19. Juni 1720.; 6. Der Görzer Landtag an den Kaiser. 5. August 1720.; 7. Der Landtag von Gradisca an den Kaiser. 8. August 1720.; 8. Der Bürgerschaftsbrief von Triest. 30. September 1720.; 9. Erklärung des böhmischen Landtages, Prag, 16. Oktober 1720.; 10. Erklärung des mährischen Landtages. Brünn. 17. Oktober 1720.; 11. Erklärung des schlesischen Landtages. Breslau, 25. Oktober 1720.; 12. Erklärung der vier Stände Tirols vom 12. Dezember 1720.; 13. Erklärung des Egerer Kreises vom 23. Juli 1721.; 14. Erklärung des vorarlbergischen Landtages, überreicht am 14. Jänner 1722. stb. Anerkennungs-Erklärungen von Landtagen. In: *Die Pragmatische Sanktion*, 94–128.

11 Annahme der Pragmatischen Sanktion durch den siebenbürgischen Landtag. Hermannstadt. 30. März 1722. In: *Die Pragmatische Sanktion*, 129–137.

12 Die Pragmatische Sanktion in Ungarn. 17. Juli 1722. In: *Die Pragmatische Sanktion*, 164–165.; Die Pragmatische Sanktion im ungarischen Gesetz von 1723. In: *Die Pragmatische Sanktion*, 166–184.

Ezt a külpolitikai konstellációt, illetve a Magyarországon és „Erdélyországban” külön utakon járó Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) következményeit, mint belpolitikai tényezőt, nem hagyhatjuk figyelmen kívül akkor, amikor az erdélyi és a magyar *Pragmatica Sanctio* keletkezésének történetéről szólunk. Már is felmerül a kérdés: miért is kell a *Pragmatica Sanctio* erdélyi és magyar változatát külön-külön kezelni? Pontosabban megfogalmazva: miért kellett az új magyar királynak, az 1712. május 22-én megkoronázott III. Károlynak eltérő módon kezelnie „Erdélyországot” és Magyarországot? A részletektől eltekintve: az oszmánok magyarországi uralma lehetővé tette az ország keleti felének önálló, autonóm, de nem szuverén állammá való alakulását Erdélyi Fejedelemség formában.¹³ Az 1570-ben, a speyeri pacificációval életre kelt *Principatus Transylvaniae* – élén a szabadon választott fejedelmével, saját törvényeivel, saját államapparátusával – a magyar királyoktól, a fejedelmek által is királynak elismert uralkodóktól függetlenül magát, szuverén állam látszatát keltve létezett. A Rákóczi-szabadságharc is ezt a transzilván gondolatot (a különállást) erősítette, sőt II. Rákóczi Ferenc a Magyarországtól elválasztott, teljességgel szuverén „Erdélyország” megteremtésén is munkálkodott. Az erdélyi „szuverenitás illúziója” már 1701-ben elhalványult, amikor az utolsó választott „nemzeti fejedelem”, II. Apafi Mihály hatalmáról kénytelen volt lemondani Bécsben I. Lipót magyar király előtt, 1711-ben pedig még inkább ködbe veszett a szatmári kompromisszumos egyezséggel.

Mind a magyarországi, mind az „erdélyországi” kurucokra kiterjedő általános amnesztiát király híján a királyi régens, az anyacsászárné, Eleonóra szentesítette 1712. március 30-án, amit országszerte ki is hirdettek. (Idősebb fia, I. József 1711. április 17-én elhunyt, másik fia, Károly, akit 1711 decemberében német császárnak választottak és koronáztak, még nem lépett se a magyar, se a cseh trónra.) A sürgősséggel összehívott magyar országgyűlés a királyi hitlevél (*diploma inaugurale*) kiadása nélkül királyának koronázta 1712. május 22-én Pozsonyban I. Lipót király kisebbik fiát az 1687. évi II. és III. törvények alapján. A Habsburg-ház férfiágának elsőszülöttség elve szerinti örökösödésének elfogadása ugyanis nem kötelezte a leendő uralkodókat a hitlevél kiadására, elegendő volt csak ünnepélyes ígéretet tenni az apai, a Lipót által kibocsátott hitlevél (1657) érvényességének betartására.

Mivel „Erdély a magyar korona területéhez számítatott”,¹⁴ *de jure* még a török időkben is, következőképpen I. Lipót király hitlevelének az érvényességét mind I. József (1705), mind Károly (1712) az Erdélyi Fejedelemségre is vonatkoztatta. Királyságukat törvényesen deklarálták, az 1687. évi örökösödési törvényt sem foglaltatták articulusokba a fejedelemségben. A trónon bekövetkezett változásokat is csupán királyi leirat formájában közzölték az erdélyiekkel.¹⁵ Az alattvalóktól természetesen megkövetelték a hűségesküt. Erdély rendjei az 1712. december 5–6-án, a medgyesi országgyűlésben Károlynak, mint

13 Fodor Pál: Egy ország, melyet senki sem akart. Az erdélyi fejedelemség születése. *Rubicon* (1998) 4–5. sz. 17–19.

14 Salamon Ferencz: *A magyar királyi szék betöltése és a pragmatica sanctio története*. Bp., 1866. 79. (<https://mek.oszk.hu/08900/08900/08900.pdf>. A letöltés ideje: 2023. május 3.)

15 Jakab Elek: *A pragmatica sanctio története Erdélyben. I–III. Századok* 13 (1879) I. 198.

„Erdély törvényes és örökös fejedelmének”, továbbá „örökösének és törvényes utódainak” hűséget fogadtak, december 18-án több mint kétszáz aláírással hitelesítették a behódoló nyilatkozatot.¹⁶

I. József királyságának legitimitását éppen az 1687. évi oktrojált alkotmánymódosítás miatt a Rákóczi-szabadságharc kétségbe vonta, III. Károlynak azonban ilyen problémával már nem kellett megbirkóznia. Akadálytalanul érvényesíthette a királyi akaratot, mindkét „magyar országa” alattvalói engedelmességet fogadtak. Nem véletlen, hogy az erdélyi országgyűlés nem emelte fel szavát az ellen, hogy III. Károly hivatalos titulusai közé a fejedelmi címet, a *Princeps Transylvaniae* is beillesztette. VI. Károly császár, magyar, cseh király 1713-ban vert pénzein, a dukátok, guldenek hátlapjain már az „Archidux Aust[ri]ae, Dux Burg[und]iae, Princ[eps] Transsylv[aniae] 1713” felirat olvasható.¹⁷ (Már a Bécsbe internált utolsó választott erdélyi fejedelemre, II. Apafi Mihályra sem kellett tekintettel lennie, hiszen ő 1713. február 1-én elhunyt.)

Magyarországon az oszmán hódítók elleni háború sikereire hivatkozva Bécs akadály nélkül érvényesítette uralkodói hatalmát, azonban a spanyol örökösödési háború kedvezőtlen alakulása miatt 1713-ban kénytelen volt aktualizálni az 1703. évi, családon belüli titkos örökösödés ügyét. 1713. április 11-én Utrechtben ugyanis révbe értek a francia-angol tárgyalások, aláírták Franciaország és Nagy-Britannia békéjét. Ebben az angolok elismerték a Bourbonok spanyol királyságát, a franciák pedig Nagy-Britannia létrejöttét (1707), ami egyúttal azt is jelentette, hogy a Habsburgok osztrák ágá spanyolországi örökösödési jogát elveszítette. A Habsburgok megcsonkított örökségének a biztosítása nem várható magára, ezért VI. Károly császár magához parancsolta titkos tanácsát 1713. április 19-én, és a *Pragmatica Sanctio* családi titkos szerződést a 24 tagú testület elé tárta és a beállott politikai változásoknak megfelelő módosítását kérte tőlük. A császári óhajnak megfelelően Károly mindkét nembeli utódai (*haereditaria successio* = öröklésen alapuló utódlással) elsőbbséget nyertek az elhalálozott bátyjának, Józsefnek a lányai előtt, illetve apjának, Lipótnak női leszármazottjai (Károly nővérei) előtt, változatlanul fenntartva az elsőszülöttség elvét és a Habsburg-országok, tartományok feloszthatatlanságát és elválaszthatatlanságát.¹⁸

A családi titkos szerződésből nyilvános állami dokumentummá minősült *Pragmatica Sanctio* elfogadásának a kérdése a magyar országgyűlés napirendjén is szerepelt, de a ki-

16 Csekey István: A *pragmatica sanctio* és Erdély. *Erdélyi Múzeum* [Új folyam 10] 32 (1915) 147.

17 Adolf Resch: *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*. Hermannstadt, 1901. 190. [56. tábla 8. kép.] (Részletesen lásd a Siebenbürgen unter dem österreichischen Kaiserhause 1690–1780. című fejezetet.) Az 1713 utáni években az érmék hátlapján a *princeps Transsylvaniae* rövidítése különböző formákban feltüntetve. Egyéb, VI. Károly, Mária Terézia stb. korabeli veretek rövidítései: „P – Tr., Pr – Tr. Pr – Transs”.

18 A *Pragmatica Sanctio* első, teljes igényű jogtörténeti feldolgozását lásd Hermann Ignaz Bidermann: Entstehung und Bedeutung der Pragmatischen Sanktion. *Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart* 2 (1875) 123–160., 217–253. (https://books.google.hu/books?id=GtsvAQAAAMAJ&printsec=front-cover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. A letöltés ideje: 2023. március 20.); Polner Ödön dokumentumközlése: „A pragmatika sanctio 1713. április 19-i szövege” eredetiben, németül. Polner Ödön: A pragmatika sanctio és a házi törvények. Bp., 1902. (Magyar Jogászegyleti Értekezések 25/208) 138–140. [3. sz. függelék.] (https://library.hungaricana.hu/hu/view/Eltekonyvek_Ba_387_25/?query=pragmatica%20sanctio&pg=140&layout=s. Legutóbbi megtekintés: 2023. március 25.)

újuló pestisjárvány miatt az üléseket 1714 júliusában elnapolták. Immár harmadik alkalommal szakadt félbe az 1708-ban összehívott diéta munkája. Eközben már a magyar főméltóságokkal (érsek, nádor, kancellár) folytatott, puhatolózó tárgyalásokon kiderült, hogy a magyar rendek komoly feltételeket támasztanak a nőági örökösödés elfogadása fejében, ezért III. Károly 1715. évi dekrétumában visszakozott eredeti tervétől olyannyira, hogy az 1715. évi II. törvénycikk articulusa – a koronázás után kiadott, 12 paragrafusból álló királyi hitlevél bevezető soraiban – kizárólag a „finemű örökösök elsőszülöttségéről” tesz említést.¹⁹ Tényszerűen állapítsuk meg, hogy 1715-ben „Magyarország és kapcsolt részeinek” országgyűlése nem cikkelyezte be a nőági örökösödés elvét, fenntartotta az 1687. évi II. törvénycikk jogalapját. De vajon hogyan kell értelmeznünk a dekrétumban többször is előforduló „Magyarország és kapcsolt részei” szóösszetételt?²⁰ Azonos vagy eltérő tartalommal bírt a császári-királyi udvar, illetve „Magyarország és kapcsolt részei” számára? Ez a formula már 1712-ben, III. Károly koronázási esküjében is elhangzott, vagyis az 1715. évi II. törvénycikk 8. §-a ezt visszavetítetten jeleníti meg:

„...mint az említett Magyarországnak és a többi hozzácsatolt országoknak és részeknek királya, [a fegyverjogán visszaszerzett Erdélynek is; kiemelés: G. S.] esküszünk az élő Istenre, annak legszentebb anyjára, szűz Máriára s minden szentekre, hogy mi az Isten anyaszentegyházait, a főpap és báró urakat, nemeseket, szabad városokat s minden országlakót, mentességeikben és szabadságaikban, jogaikban s kiváltságaikban, s régi jó és helybenhagyott szokásaikban, a mikép azoknak használása s értelme a király s a károk és rendek közös egyezésével országgyűlésileg meg van állapítva, megőrizendjük, és mindenkinek igazságot szolgáltatunk; [...] Magyarországnak határait s a mi ehhez bármi jogon vagy czímen tartozik, el nem idegenítjük, s meg nem csorbítjuk, sőt, a mennyire lehet, növelni fogjuk s kiterjesztjük...”²¹

A kiemelt szövegrész alapproblémája – véleményem szerint – tudniillik az, hogy „Magyarország és a többi hozzácsatolt országok és részek” kifejezés magába foglalta-e az Erdélyi Fejedelemséget vagy sem? Meglátásom szerint igen, noha ez szövegszerűen nem igazolható, a közvetett bizonyítékok mégis erre engednek következtetni. Nézzük a bizo-

19 „Nemes Magyarországnak és kapcsolt részeinek hű karai és rendei igen jól emlékeznek arra, hogy az 1687. évi 2. t. cikk meghagyásához képest, a néhai kegyes emlékeztető üdvözült Lipót császárnak és királynak e Magyarország iránt teljesített és a hivatali törvényben bővebben kifejtett, fölötté sok jótéteményeiért kinyilatkoztatták, hogy ugyanennek a császárnak és királynak a saját ágyékából származott *finemű örökösei közül az elsőszülöttet*, [kiemelés– G. S.] mindannyiszor, valahányszor ilyen felavatás történnedik, a hitlevél cikkelyeinek előrebocsátandó elfogadása s az abban előirt és alább mindjárt beigtatott eskünek letétele mellett, örökre törvényes királyuknak s uruknak fogják tartani s megkoronázni.” *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. I–XXI.* Szerk. Márkus Dezső. Bp., 1896–1901. (Milleniumi Emlékiadás 1–21) (= CJH) VI. 429. A koronázási ceremóniához tartozó királyi hitlevél szerepéről, jelentőségéről lásd Hende Fanni: *Politikai reprezentáció a magyar országgyűléseken 1687 és 1765 között.* Bp., 2021. 154–156.

20 Lásd még pl. az 1715. évi II. tc. 4. §: „Mivel I. József császár–királyt túlélő finemű magzatot nem hagyott maga után Mi, mint különben is Magyarországon s ennek a kapcsolt részeiben örököse és közvetlen utóda... stb.” [Kiemelés: G. S.] CJH VI. 431.

21 CJH VI. 435. 1715. évi II. tc. 8. §.

nyítékokat. 1. III. Károly, a királyi hitlevél kiadása nélküli, 1712. évi koronázásán a 10 országzászlót kettesével, a királyi titulaturától eltérően, fordított sorrendben vitték a menetben. „1712-ben a sorrend: Bulgária, Kunország, Szerbia, Lodóméria, Galícia, Ráma, Dalmácia, Szlavónia, Horvátország, Magyarország.”²² Erdély zászlaja viszont a történelmi zászlók között nem tűnik fel! Ez egyáltalán nem szokatlan jelenség, hiszen a korábbi koronázási ünnepeken sem reprezentálta Erdélyt külön zászló, pedig 1618 óta ismertek a koronázási ceremóniák leírása (*Ordo coronationis*).²³ Vajon miért nem minősült országzászlónak Erdély zászlaja? Hacsak azért nem, mert Magyarország zászlaja képviseli, szimbolizálja a különváltan élő, *de jure* viszont soha el nem vált autonóm fejedelemséget is. 2. Ugyanezt a következtetést sugallja az 1715. dekrétumban közzétett királyi hitlevél és királyi eskü királyi titulaturája is, mert a címek felsorolásában nem található a *Princeps Transylvaniae*, miközben „Erdély fejedelmének” vallotta magát például a pénzverési gyakorlatával (az érmék hátlapján az örökséget megjelenítő titulusok között a *Princeps Transylvaniae* rövidítés is feltüntetve 1713-tól). 3. Végül a karlócai békére is utaljunk, amely az Erdélyi Fejedelemséget a Temesvidék kivételével a császárnak-királynak juttatta. I. Lipót és fiörökösei „Magyarországot és Erdélyországot” „fegyverrel és vérrel” visszaszerzett országnak, „újszerzeménynek” (*neoacquisita*) nyilvánították. A Habsburgok újszerzeményei tovább gyarapodtak a Temesvidékkel az 1716–1718. évi oszmán háborút lezáró pozsareváci békével. A külső (oszmán) beavatkozás magyarországi megszűnésével, de az „újszerzeményi” állapot fenntartása (császári katonaság jelenléte Erdélyben) és a kormányzati szintek (a gubernium, az erdélyi udvari kancellária, az erdélyi Neoaquistica [Sub]Commissio, az udvari kamarának közvetlenül alárendelt Thesaurarius) kuszaságának a megőrzése biztos fundamentuma lehetett annak a „türelmes folyamatnak”, amely a *de jure* állapotot lassan, lépésről lépésre, fokozatosan a *de facto* állapothoz közelítette. Ebben a kontextusban, a *Pragmatica Sanctio* erdélyi, utána pedig a magyar országgyűlésen történt elfogadására úgy is tekinthetünk, mint az általam türelmesnek mondott folyamat egyik részletére, az Erdélyi Fejedelemség Magyar Királyságba való visszatagolását célzó lépéssorozat egyik állomására.²⁴

22 Hende Fanni: „Ad dignitatem regiam sublevetis”. A 18. századi magyar királykoronázások történetéhez In: *Az 1712. évi diéta egy ciszterci szerzetes szemével*. Szerk. Forgó András. Pannonhalma–Veszprém, 2013. 75.

23 „A Magyar Korona országainak mind a tíz (vélt vagy valós) címerét felsorakoztatták: az előoldalon Magyar-, Dalmát- és Horvátország, a hátoldalon pedig a pecsét közepén ismét szereplő magyar körül Bosznia, Galícia, Kumánia, Szlavónia, Szerbia, Lodóméria és Bulgária címerét. A tíz országzászló eddig ismert legkorábbi ábrázolására [...] II. Ferdinánd király 1618. évi koronázási ordójában (*Ordo coronationis*) bukkantunk [...] Mivel e festett zászlókatalógus közel 175 esztendővel előzi meg Decsy Sámuel idézett 1792. évi ábrázolását, túlzás nélkül sorolhatjuk Magyarország, sőt számos közép-kelet-európai ország állami/nemzeti szimbólum-történetének alapforrásai közé.” Pálffy Géza: *A Magyar Korona országainak koronázási zászlói a 16–17. században*. In: „*Ez világ, mint egy kert...*” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. Bubyák Orsolya. Bp., 2010. 23–24.

24 A fejedelemség királyságba való visszatérésének újabb és újabb stádiumának tekinthetjük a 18. században a Partium sorsának területi rendezését (1732), a vallásszabadság és egyházak helyzetének szabályozását (Carolina Resolutio), a fejedelmválasztás jogának törvényi eltörlését (1744. évi II. tc.), az „austriai ház mindkét ági” örökösödésének törvénybe foglalását (1744. évi III. tc.), az erdélyi Neoaquistica (Sub)Commissiójának megszüntetését (1745), a határörvidékek kialakítását, a székely autonómia megnyirbálását (1764), a fejedelemség nagyfejedelemség szintre való emelését (1765), az Erdélyi Udvari Kancellária működésének felfüggesztését 1765–1791 között, a magyar és erdélyi (bécsi) kancelláriák egyesítését 1782–1791 között, újra szétválasztását 1791–1799 között („Erdélynek Magyarországgal való kapcsolatáról, és ennek a nagy

Még javában tartott VI. Károly oszmánellenes háborúja, amikor újra feltámadt a spanyol válság. Az utrechti és rastatti békékkel elégedetlen V. [Bourbon] Fülöp spanyol király nem nyugodott bele az itáliai birtokainak (Szardíniának és Szicíliának) elvesztésébe, háborús készülődéssel nyomatékosította revíziós szándékát. A spanyol fenyegetés a „békecsináló” hatalmakat, Nagy-Britanniát, Franciaországot, Hollandiát már 1717-ben koalícióba állította, amely 1718-ban, VI. Károly császár csatlakozásával négyes szövetséggé bővült. 1718. július 21-én írták alá és pecsételték meg az angol, holland közvetítéssel tető alá hozott, szintén *sine nobis, de nobis* békeokmányt Pozsarevácon, két hét múlva, augusztus 2-án már a császár is a spanyolelles szövetséget erősítette. A témánkhöz nem a háború eseménytörténete kapcsolódik, hanem a szövetségi szerződésbe foglalt, a szövetséges társak által elismert Habsburg-igény. Ugyanis VI. Károly császár nemcsak a maga és meg nem született fiú örökösei, hanem leány örökösei nevében is kötelezte magát a szerződés betartására, ahol Habsburg-birtokokként szerepeltették az itáliai tartományokat, valamint Habsburg-Németalföldet is.²⁵ Ezzel a dokumentummal Európa vezető országai tudomásul vették és nemzetközileg törvényesítették a szóban forgó territóriumok Habsburg-kézen maradását az esetleges nőági örökösödés elfogadásával. Nem fölösleges megjegyezni azt sem, hogy London, Párizs, Hága a császár családi körülményeinek az ismeretében döntött így. A császár 1716-ban született fia, Lipót János féléves korában elhunyt, 1717-ben született meg lánya, Mária Terézia (1717–1780), rá egy évre pedig a másik lánya, Mária Anna (1718–1744).

Ez a spanyol epizód VI. Károly császárnak tanulságul szolgált arra, hogy az 1713. április 19-i, „házon belüli” (*Domus Austriaca*) végzés megnyugtató jövőjét biztosítani kell. A felismerést gyors cselekvéssorozat követte. 1720. január 19-én az udvari kancellária levelet intézett a cseh, a magyarországi, az erdélyi udvari kancellárhoz, a Habsburg-németalföldi és a Habsburg-spanyol tanács főtanácsosához [Oberst-Rath] az 1713. április 19-i állapotok megerősítése ügyében. Az átirat célját az alábbi módon konkretizálhatjuk: halaszthatatlan a monarchia, a trón biztonsága, jövőbeni stabilitása érdekében a Habsburg-országok és tartományok nyilvános elkötelezettsége a *Pragmatica Sanctio* mellett.²⁶ Az áprilisi évforduló napján, 1720. április 19-én a felső-ausztriai országgyűlés [Landtag in Linz] a *Pragmatica Sanctio* ünnepélyes elfogadásával nyitotta meg azt a sort, amelyben a Habsburg Monarchiát alkotó részállamok egymás után adták beleegyezésüket, támogatásukat a „gyakorlati végzéshez”, egymás után sorban nyilvánították ki egyetértésüket a nőági örökléssel, a dinasztia országainak „elválaszthatatlanságával és feloszthatatlanságával”.²⁷

Az ausztriai (felső-, alsó-, belső, stájer stb.) és a cseh, morva stb. részállamok magatartását követve az erdélyi országgyűlés 1722-ben, a magyar országgyűlés az 1722–23. évi üléseken tárgyalta a *Pragmatica Sanctio* királyi előterjesztést. Ahogyan azt már a fentiekben említettük, az erdélyi udvari kancelláriára is befutott az udvari kancellária 1720. ja-

fejedelemségnek saját, és semmi más országnak alá nem vetett alkotmányáról” = Erdélyt a magyar király jogán bírja az uralkodó, de fenntartva a külön kormányzását. 1791. évi VI. tc.).

25 Salamon: *A magyar királyi szék betöltése*, 112.

26 Bidermann: *Entstehung und Bedeutung der Pragmatischen Sanktion*, 144–145.

27 Lásd 10. j.

nuár 19-i felhívása. „Az 1721 július 13-iki szűkebb konferencia” taktikai megfontolásból azt javasolta Károly királynak, hogy az erdélyi országgyűlést még a magyarországi előtt kellene összehívni, „mert ha az erdélyi rendek elfogadják a nőági trónöröklést, a magyarok szinte kénytelenek lesznek őket követni”.²⁸ A javaslat meghallgatásra talált, és kezdetét vette a hivatalos ügymenet.

A *Pragmatica Sanctio* szükségességét indokló királyi leiratot a Szebenbe összehívott országgyűlésen Damian Hugo von Virmond lovassági tábornok ismertette és az előterjesztés elfogadását kérte a három nemzet országgyűlésétől. Az országgyűlés minden akadékoskodás nélkül, lelkesen és örömmel fejet hajtott a királyi akarat előtt az 1722. március 30-i ülésen. Állásfoglalásukról ünnepélyes oklevelet szerkesztettek, Erdély három nemzetének nagypecsétjével, gróf Kornis Zsigmond császári-királyi titkos tanácsos, gubernátor és a jelen lévő 125 képviselő aláírásával, pecsétjével erősítették meg.²⁹ A királyhoz intézett felterjesztésben többek között az alábbiakat olvashatjuk:

„... ezen örökös fejedelemség, s azzal testesített részek, mintegy védfal, a keresztyénység megesküdt ellensége dühének kitétetve lévén, az ellen ön erején magát nem védheti, hogy azért az ő felsége országainak, és örökös tartományainak ezen örökös egyesülése, és az elsőszülöttség mind két ágára megerősített rend által a közdolog fényt, bátorságot, a honfiak hasznot fognak nyerni, abban legkisebbet sem kétkedünk, Mi ő felségének, a Mi örökös urunknak elébb mondott királyi kormánysszéke, és a három nemzet több, és teljes karai és rendei ezen oly nagyon boldogító rendszabást örömmel és hívséggel, egész készséggel, nyilván és egyenlő értelemmel, önként elfogadjuk [...] [ez az] országglási szerződés (sanctio pragmatica) akárkitől is soha változtatást semmiképen nem szenvedhető örökös törvény erejével, és hatalmával biró legyen, [a fejedelemség levéltárába] betesszük, akárkinek is ellenmondását, kifogását, felszabadítását, feloldozását, és más ellenkező akármely menedékeket örökre kizárva, [...] örökké tartó országglást kívánva az oklevelet Magunk és maradékaink nevében aláírunk, és maradunk örökre hív alattvalók, illetőleg szolgák.”³⁰

A felirat értelmében az erdélyi „örökös fejedelemség” teljes egésze – „a három nemzet teljes karai és rendei” – nemcsak hogy önként elfogadta „ő felsége országainak és örökös tartományainak örökös egyesülését”, hanem ráadásul felajánlotta azt is, hogy „soha változtatást semmiképen nem szenvedhető örökös törvényként” kezeli majd az 1722. március 30-i végzést.

A bécsi udvar taktikai lépése helyesnek bizonyult, az erdélyi országgyűlés határozata szinte előkészítette az 1722. június 20-ra Pozsonyba összehívott diéta (első ülése július 6-án) eredményes munkáját, azaz a *Pragmatica Sanctio* befogadását, ám „az örökletes Magyarország s az ehhez kapcsolt részek, országok s tartományok” vonatkozásában továbbra sem tisztult a kép. Ekkor még az inkorporációs szándék gyakorlati kivitelezését

28 Csekey: A *pragmatica sanctio* és Erdély, 146–147.

29 Uo. 149–150.; Annahme der Pragmatischen Sanktion durch den Siebenbürgischen Landtag, 129–137.

30 Közli Salamon: *A magyar királyi szék betöltése*, 118–119.

sem erőltette Bécs. Egyelőre beírta azzal, hogy a *Pragmatica Sanctio*val egybefűzött országait, tartományait a belső szuverenitásukban elismerje, különállásukban megtartsa. Ilyen értelemben hivatkozhatunk III. Károly 1723. évi II. törvénycikkének több pontjára is. Például az 1723. évi XVII. törvénycikk 8. §-a, amely a határok kiigazítása, pontosítása érdekében delegációkat jelölt ki teljesen indokoltan Ausztria, Stájerország, Morvaország, Szilézia, Lengyelország felé, de Erdély felé is. Ezzel az intézkedéssel deklaráltan továbbra is fenntartotta a számára is kedvező közjogi helyzetet, Magyarország és Erdély megosztását, elejét véve a rebellis magyarok fejedelemség kori összefogásának, a 17. századi ellenségeskedéseknek. (A „magyarországi és erdélyi határok” ügyével foglalkozó delegációba Nádasdy László csanádi püspök, Zichy Péter királyi főasztalnokmester, Károlyi Sándor, Szatmár vármegye főispánja, Szeleczy Márton, Kapy Gábor, Palugyay Zsigmond királyi ítélőtáblai bírók, valamint Szatmár, Bihar, Máramaros, Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd vármegyék alispánjai kerültek.³¹) A kerületi táblák központjainak kijelöléséről intézkedő törvény (1723. évi XXXI. törvénycikk 4. §) a tiszántúli megyéket, Szatmárt, Szabolcsot, Bereget, Ugocsát, Bihart, Csanádot, Csongrádot és „nagyobb kényelem okáért” Bácsot, Bodrogot „és a hová a többi még be nem keblezett megyék[et] is mihelyt a bekeblezés megtörténik, tartozni fognak” Nagyváradhoz rendelte.³² Mindeközben, az államjogi megosztottságot tükröző articulusok mellé a leendő, lassú betagozás nyomai is felbukkannak a dekrétumban. Egyik ilyen intézkedésnek véljük az 1723. évi XLV. törvénycikk 5. §-át:

„A valamikor Erdélybe vitt s ott található, s Magyarország és kapcsolt részei határain belül levő fekvőjóságokat illető iratokra nézve pedig Ő legszentségesebb felsége, kegyességéből s kegyelmességéből kifolyóan úgy intézkedett, hogy azokat hűségesen összegyűjtsék s összegyűjtven és Ő legszentségesebb felségéhez legalázatosabban felterjesztvén, azokat oda utasítsák, a hová tartoznak.”³³

Miután Pozsonyban a magyarországi diéta a császárnak-királynak tetsző módon elvetett törvényhozási feladatainak, III. Károly király Bécsben, 1723. június 19-én keltezett II. törvénycikkének kihirdetése után az erdélyi *Pragmatica Sanctio* megerősítése sem váratott magára. Az 1722. március 30-i szebeni végzés királyi jóváhagyása a magyarországi események lezárultával, több mint másfél éves csúszással, csak 1723. december 30-án történt meg.³⁴ A Szebenbe leküldött királyi megerősítést Joseph Lothar von Königsegg királyi biztos olvasta fel az új országgyűlésben 1724. február 24-én, vagyis a kihirdetéssel a *Pragmatica Sanctio* Erdélyben is törvényerőre emelkedett. A jogalkotás folyamatának utolsó mozzanata viszont még hiányzott, mert becikkelyezése nem történt meg. A *Prag-*

31 CJH VI. 583.

32 Uo. 593.

33 Uo. 609.

34 Königliche Konfirmation des Siebenbürgischen Landtagsbeschlusses. Wien, 30 Dezember 1723. In: *Die Pragmatische Sanktion*, 183–190. [Aláírva: „Carolus... magyar és cseh királyságának 13. évében (...) Liber baro kászoni Bornemisza Joannes Josephus, Georgius Bálintit...]

matica Sanctio erdélyi „jogtörténeti” zárókövét két évtizeddel később, Mária Terézia királynő idején, az 1744. évi I–III. törvénycikkek jelentették.³⁵

Utólagos értelmezések, viták

Ez a jogi késlekedés is hozzájárult a *Pragmatica Sanctio* Magyarországra, Erdélyre vonatkozó érvényesség, illetve érvénytelenség körüli vitákhoz, különösen az 1867. évi kiegyezés előtti évtizedekben, majd az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai válságainak időszakában. Főleg a jogászok (jogi végzettségűek, „jogtörténészek”) biztosították a politikusok számára az eszmei muníciót a *Pragmatica Sanctio* közjogi ellentmondásaira lehetőséget nyújtó értelmezéseikkel.

Kitapintható, hogy az értékelések születésébe belejátszott az a körülmény, hogy a szakértő erdélyi vagy nem erdélyi származású volt-e. Nagyon is jellemző, hogy a szóban forgó törvénycikkeket milyen politikai konstellációban vizsgálták, hogyan is közelítettek ehhez a Bécs kontra Magyarország, Bécs kontra Erdély, Magyarország kontra Erdély relációhoz.

Tudomásunk szerint Dósa Elek (1803–1867) – „Erdély első jogi doktora”, a marosvásárhelyi jogi akadémia tanára, az MTA levelező tagja (1861-től)³⁶ – az *Erdélyhoni jogtudomány* című összefoglaló művében jutott először arra a következtetésre, hogy az 1690–1744 között született „erdélyhoni törvények használhatatlanok”, mert azok az írott törvények jogi kellékeivel nem rendelkeznek.

„Ezen idő alatt ugyanis előbb csak az ország rendei nevében, azután a tanács (status consilium) s 1692–1698-ig a választott főkormányzó (gubernátor) megerősítése alatt költtek a törvénycikkek; még pedig a császári megerősítés szükségességének ki is fejezett elismerése mellett [...] Későbbben az országgyűlési foglalatosságok inkább csak a császári biztossali értekezésben, és az udvarrali levelezésben állottak s a törvényczikki formába sem öntött határozatokat a kormányzék vétette teljességébe. Ezen idő alatt fejedelmi megerősítés által szentesített törvénycikkek nem is költtek, kivéve azon 1722-ben költ egyetlen cikket, melyben a felséges ausztriai ház leányágának is örökösödhetési joga elismertetett (pragmatica sanctio) s a császári megerősítés ezen első példányának is az 1744: 3. cz. megújítása későbbben szükségesnek ítéltetett.”³⁷

Munkájában ezt a tényt többször is megismétli: az 1744. évi III. törvénycikk értelmében „törvényünnké vált a magyarhoni 1723:2 cikk szavai”.³⁸ Máshol ekképpen: az 1744. évi végzések hatályával

35 Die Inartikulierung der Pragmatica Sanctio in Siebenbürgen im Jahre 1744. In: *Die Pragmatische Sanktion*, 195–200.; CJH III. 361–381. [Belefoglalva az 1722. március 30-i szebeni végzés is.]

36 Nagy Péter: Dósa Elek, az elfelejtett jogtudós. *Erdélyi Jogász* 4 (2018) 6. sz. 16–21.

37 *Erdélyhoni jogtudomány*. [I–III. füzet.] Szerk. Dósa Elek. Kolozsvár, 1861. [I.] 16. (<https://mek.oszk.hu/08100/08118/pdf/dosa1.pdf> A letöltés ideje: 2023. április 10.)

38 Uo. [I.] 58.

„Erdély a magyar szent korona alá visszatért s ahhoz tartozó tartománynak iratik, és az erdélyi fejedelemség az austriai császárt ugy illeti, mint Magyarország megkoronázott királyát: Erdély nem kormányoztathatik ugy, mint akár az osztrák birodalomnak, akár Magyarországnak része, sem az osztrák császárság, sem a magyar királyság kormányrendszere szerint”.³⁹

Némileg azért meglepő, hogy a 19. századi erdélyi jogértelmezés mereven ragaszkodott a saját, a magyarországitól eltérő hagyományos erdélyi álláspontjához annak ellenére, hogy létezett hatályos, Erdély közjogi helyzetét félreérthetetlenül rendező törvény (1741. évi XVIII. törvénycikk 1–2. §-a).⁴⁰ Igaz, hogy a véglegesen nem rögzített határvizonyok, valamint a *Neoacquistica Commissio* működésének magyarországi és erdélyi módon való külön kezelése alapot adhatott az eltérő vélemény fenntartására. Magyarországon „Az új-szerzeményi bizottság eltörléséről” már 1741-ben született törvény (1741. évi XXI. törvénycikk), de Erdélyben tovább élt ez az intézmény. Megszüntetve átalakítása csak 1745-ben kezdődött el.

„Az év [1745.] július 24-én Mária Terézia feloszlatta a Neoacquistica Commissio-t, s helyébe egy csak a királynőtől függő, »mithin so mehrers autorisirte hofcommissio«-t állít: a Hofcommission in Bannaticis, Transylvanicis et Illyricis, Ferdinand Kolowrat elnökletével. Az 1745. december 12-i királynői kézirat értelmében az új udvari hatóság elnyerte a Neoacquistica Commissio erdélyi hatáskörét is: az Oeconomicát, Cameralét s az Udvari Kamara egyéb erdélyi hatásköreit, a bíraskodási ügykört (beleértve a fiscalis pereket is), az adóügyet, a Commercialiát, a szorosabban vett közigazgatást s a vallásügyet...”⁴¹

Tekintélyes magyar történészek, jogtörténészek és jogász végzettségű közírók sokasága⁴² foglalkozott a *Pragmatica Sanctio* elemzésével, értelmezésével, Magyarországra vetülő közjogi jelentőségével, de a célirányosan Erdélyre vetített, markáns következtetése-

39 Uo. [1.] 61.

40 „Erdélyről, valamint a Magyarországhoz tartozó megyék, kerületek és vidékek visszacsatolásáról és bekebelezéséről

Az ország közönséges törvényei közé is beiktatandónak kegyelmesen elhatározta a királyi szent felség.

1. §. Hogy Erdélyt, mint a mely a magyar királyság szent koronájához tartozik, valamint ő maga, úgy utódai, mint Magyarország királyai fogják bírni és kormányozni. [Kiemelés: G. S.]

2. §. Hogy továbbá Kraszna, Közép-Szolnok vármegyét és Kővár vidékét, mint Magyarországot illetőket, úgy adózási, mint közigazgatási és törvénykezési tekintetben egészen; Zaránd vármegyét pedig, mint amely adózási ügyekben már különben is alája van rendelve, a lehető legközelebbi időben s azonfelül az erdélyieknek is meghallgatása után, ez ország hatósága alá vissza fogja adni, állíttatni s teljességgel és valósággal az országba bekebelezni.” CJH. VII. 31–33. 1741. évi XVIII. tc.

41 Trócsányi Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Bp., 1973. (Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 5) 36.; CJH. VII. 33–35.;

42 Pl. Salamon Ferenc (1825–1892) történész, az MTA tagja 1859-től; Marczali Henrik (1856–1940) történetrő, az MTA tagja 1893-tól; Jászky Viktor (1868–1915) jogász, egyetemi tanár; Polner Ödön (1865–1961) „közjogász”, az MTA tagja 1908-tól; Horváth Jenő (1881–1950) diplomáciatörténész, egyetemi tanár, a Külügyi Szemle szerkesztője (1920–1944); Asztalos Miklós (1899–1986) jogász és bölcsész végzettségű történetrő,

ket tartalmazó tanulmányok közül Jakab Elek, Vigyázó Ferenc és Csekey István tanulmányai kiemelkednek. Dósa Elek nyomdokain haladva például a neves kolozsvári történész, Jakab Elek (1820–1897) helytállóan rögzíti:

„Erdélynek külön történelmi fejlődésű alkotmánya értelmében [törvény] az ország karoknak és rendeknek törvényesen nyilvánult beleegyezésével [születhet]. Ez a Lajthán túl, nevezhető családi szerződésnek, követelhető is jogerejének elismerése; nálunk közjogi cselekvény, melynek törvényhozás útján kell létrejönni.”⁴³

A *Pragmatica Sanctio* erdélyi érvényességét vonja kétségbe akkor is, amikor apellátát nem tűrően kijelenti: „sem Magyarország és koronája, sem Erdély nem volt Habsburg-örökség, tehát nem lehetett patrimonialis magán végrendelet tárgya.” Hát akkor hogyan lehet egy 1703. évi családi örökösödési szerződést örök érvényű törvénynek tekinteni, elfogadhatni?⁴⁴ Vigyázó Ferenc (1874–1928) jogi közíró, 1918-ig felsőházi tag, hasonlóképpen vélekedik az „örökösödési rendről”: „vissza kell utasítanunk azon sok helyen található értelmezést, melynek értelmében a magyar pragm. sanc. I. cikkének 4. §. azon intézkedése, hogy az elfogadott örökösödési rend kiterjed Magyarország és a hozzácsatolt részekre, érvénnyel bírna Erdélyre is, mert Erdély akkor nem volt Magyarország tartozéka.”⁴⁵ Csekey István (1889–1963) a magyar és a német egyetemeken szerzett jogi ismeretei, magyar közjogból szerzett doktorátusa birtokában ugyancsak arra a következtetésre jutott, miszerint:

„Egyáltalán nem beszélhetünk itt Erdély alkotmányának megfelelő eljárásról, hanem mindössze a *pragmatica sanctio*nak tudomásulvétel végett való előterjesztéséről, amihez a Rende egy külön aláírt és megpecsételt iratban hozzájárulnak, az uralkodó pedig ezt leiratában megerősíti, éppen úgy, mint az az örökös tartományokban történt. [...] A Habsburg-ház trónöröklési joga [...] sehogy sem nyugodott Erdélyben törvényes alapon.”⁴⁶

Bármennyire is megalapozottak a *Pragmatica Sanctio* Erdélyre vonatkozó szakmai, jogi értékelései – azok különutas erdélyi konzekvenciái –, a politikai események hatására fokozatosan erejüket veszítik, látványosan a magyarországi események mögé szorulnak. Az 1744-es erdélyi törvények életbe léptetése után az erdélyi *Pragmatica Sanctio* tulajdonképpen el is veszíti a közjogilag kényes jellegét. Ahogyan azt a jeles történész Trócsányi Zsolt jogelméleti kérdésekbe nem bonyolódva – azokat a kérdéseket vizsgálva, hogy vajon a *Pragmatica Sanctio* az uralkodóház örökösödési feltételeit rögzítő alapszerződése, az uralkodó és nemzete közötti szerződés, bilaterális államszerződés, különleges államszer-

a magyarországi nemzetiségek történetének kutatója. A közelmúlt és a jelen idevágó tudományos teljesítménye Trócsányi Zsolt, Mezey Barna, Kisteleki Károly, Máthé Gábor nevéhez köthető.

43 Jakab: A *pragmatica sanctio* története Erdélyben, I. 189.

44 Jakab: A *pragmatica sanctio* története Erdélyben, II. 315.

45 Vigyázó Ferencz: A *Pragmatica Sanctio*. (Közjogi értekezés. Kéziratképen). Bp., 1894. 22.

46 Csekey: A *pragmatica sanctio* és Erdély, 152–153.

ződés, amely a birodalmon belüli és kívüli országok feletti joghatalmat érvényesíti az örökösödés révén, az országokra kényszerített törvény, és vajon Magyarország és Erdély saját magára egy idegen ország törvényét fogadta-e el – pontosan megfogalmazta az erdélyi történelem szaktekintélye:

„... a Habsburg Birodalom központi politikai irányítói számára Erdély az 1711 és 1740 közötti időszakban (a jelen vonatkozásban az időhatár 1745-ig terjeszthető ki) eléggé egyszerű a képlet. Meg kell tartani a török függéstől megszerzett országot mint a Birodalom délkeleti bástyáját – ez az alapvető katonai szempont.⁴⁷ Erdélyben nincs »magyar uralom«” [Kiemelés: G. S.]

Az államügyeket „nem magyar szakemberek (ismét hangsúlyozzuk: kitűnő szakemberek) döntenek el” a központi kormányzat politikai koncepciójának megfelelően.⁴⁸ Ha fel lapozzuk a legújabb *Magyar alkotmánytörténet* [Bp., 2020.] témánkba vágó lapjait, ott sem találunk más tényszerű megállapítást Mezey Barna jogtörténészétől, mint az előbbi.

„Erdély »felszabadítását« követően a Habsburg-politika – okkal tartva Magyarország megerősödésétől – nem csatolta vissza Erdélyt anyaállamához, hanem a Diploma Leopoldinum (1691) értelmében 1848-ig, mint önálló Erdélyi Fejedelemség illeszkedett a Habsburg Birodalomba.”⁴⁹

A kifejezetten Erdély jogtörténetének szentelt 2018. évi hiánypótló szintézis Erdélyi Fejedelemség 1690 utáni közjogi helyzetével foglalkozó fejezeteit Kisteleki Károly jogtörténész írta, aki lényegét tekintve a 19. századi elemzések mondanivalóját erősíti meg. Szavait idézve:

„Közjogi szempontból viszont felmerült az a probléma, hogy a Diploma Leopoldinum után az 1744-es törvényekig hozott erdélyi országgyűlési határozatok – így az 1722-es Pragmatica Sanctio is – nem tekinthetőek (az 1714-es és az 1733-as kivételével) szabályos törvénycikkeknek, mert vagy az uralkodói szentesítés hiányzott, vagy csak egyszerűen a rendek nevében vagy a gubernátor megerősítése mellett alkották meg azokat. [...] az 1744-ben megalkotott törvények lettek a Habsburg-uralom alá került Erdély alaptörvényei.”⁵⁰

47 Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690-1740*. Bp., 1988. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivaltörténet 8) 182.

48 Uo. 183.

49 Mezey Barna: Az Erdélyi Fejedelemség. In: *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk. uő – Gosztonyi Gergely. Bp., 2020. (Osiris Tankönyvek) 123.

50 *Erdély jogtörténete*. Szerk. Veress Emőd. Kolozsvár, 2018. 263.

Vizsgálódásai egy fontos szempontból mégis újdonságot hordoznak a 19. századi elemzésekhez képest, nevezetesen a fejedelemség belső és külső szuverenitása problémáinak helyenként vitatható exponálásával.⁵¹

A *Pragmatica Sanctio* modern jogelméleti definiálásával mégsem maradt adós napjaink jogtudománya. Máthé Gábor, az alkotmány- és jogtörténet elismert szaktekintélye ekképpen összegzi a magyarországi, erdélyi megkülönböztetés nélküli, az uniált Magyar Királyság egészére vonatkoztatott álláspontját:

„... a *Pragmatica Sanctio* egy olyan kétoldalú szerződésnek tekintendő, amely mindkét félnek kötelezettséget jelentett: a magyar rendek viszont azzal, hogy lemondtak a királyválasztási jogról, cserébe megkapták a hatalomban való részesedésük közjogi biztosítékait, ami egyben az önálló államiság létét is kifejezte. Ebből fakadt, hogy a később több vitát kiváltó *unio* fogalom értelmezése – az *indivisibiliter et inseparabiliter* – problematika a magyar rendeknek nem okozott jogértelmezési gondot. Ám a *Pragmatica Sanctio* olyan »szövetség«, olyan védelmi kötelezettség is volt, amely az örökös tartományokat és Magyarországot bármilyen oldalról ért, kívülről jövő támadás (*contra vim externam*) esetére közös katonai fellépést ír elő.”⁵² [Kiemelések az eredetiben.]

Következtetések

A *Pragmatica Sanctio* erdélyi sorsának tanulmányozásának eredményeképpen olyan végkövetkeztetésre jutottam, hogy az Erdélyi Fejedelemség Magyar Királyságba való betago-
lódása – s nem „a Habsburg Birodalomba”, mint ahogyan azt Kisteleki Károly állítja⁵³ – hosszú folyamat eredményeként valósult meg. Ennek a történelmi folyamatnak az egyik fontos állomása volt a *Pragmatica Sanctio* erdélyi elfogadása, becikkelyezése (1722–1744). Amennyiben elfogadjuk a „betagolódás” kezdeti lépésének az 1691. évi *Diploma Leopoldinumot* és záróeseményének az 1868. évi XLIII. törvénycikket (unió Erdéllyel),⁵⁴ illetve az 1876. évi XXXIII. törvénycikket (vármegyék kialakítása Erdélyben), felmerülhet kérdésként: milyen okok járultak ahhoz, hogy az integráció több mint másfél évszázadon

51 Kisteleki Károly: Alárendeltség vagy önállóság? Adalékok jogi nézőpontból az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának kérdéséhez. *Századok* 150 (2016) 1064–1066. Lásd még uő: Az Erdélyi Fejedelemség közjogi státusza a Habsburg Birodalmon belül 1690-től 1848-ig c. alfejezetet. In: *Erdély jogtörténete*, 257–272.; Uő: Mozaikszerű szuverenitás. Az Erdélyi Fejedelemség szuverenitásának nézőpontjai. In: *Szuverenitáskérdések. Elméletek, történetek*. Szerk. Karácsony András. Bp., 2020. (Jogtörténeti értekezések 47) 139–176. [A szerző megjegyzése: „Tanulmányom az Erdély jogtörténete (Veress Emőd [szerk.], 2018, Forum Iuris Kiadó) c. kötet általam írt két fejezetének rövidített, átszerkesztett és a szuverenitás témára tekintettel újraértelmezett változata.”]

52 Máthé Gábor: *Közép-Európa újkori születése. A magyar közjog elemi forrásai 16–20. század*. Bp., 2021. (Jogtörténeti Értekezések 51) 39. (<https://majt.elte.hu/dstore/document/4137/MAJT-jogtorteneti-ertekezések-51.pdf>). A letöltés ideje: 2023. április 15.)

53 *Erdély jogtörténete*, 262.

54 „... uniót akarunk, nem akarunk unificáltatást.” Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése 1867–1872*. Kolozsvár, 2010. (Erdélyi Tudományos Füzetek 267) 147.

keresztül nem realizálódott? A közismert politikai eseményeken (háborúk sorozata) túlmenően nem csekély szerepet játszott a „jogszerűség és ténytűrsűség” közötti ellentmondás. Az Erdélyi Fejedelemség „államszerűségének” *de jure* – *de facto* saját szempontú, el-lentétes értelmezése a politikai helyzettől függően a központi (királyi) hatalom előnyére kamatoztatható volt. Ugyanis a Királyi Magyarország és a Fejedelmi Magyarország közötti „évszázados társadalmi, jogi, vallási különbözőségek” alapján meggyökeresedett transzilvanizmus a központi, abszolutisztikus akarat fokozatos érvényesítésére adott lehetőséget, a külön, de nem elválva létező Erdély kiszolgáltatottságát saját javára fordíthatta. A teljes körű szuverenitás „illúziójához” való merev ragaszkodás, a partikuláris mikrovilágba való görcsös kapaszkodás mint nemzeti erény hangsúlyozása makacsul tartotta magát a közgondolkodásban, az 1868. évi unióval sem szűnt meg.

EGYHÁZ ÉS ÁLLAM A 19. SZÁZADI HORVÁTORSZÁGBAN

ANA BIOČIĆ

CHURCH AND STATE IN 19TH CENTURY CROATIA

The paper deem the relationship between the Catholic Church and the state in Banska Croatia and Slavonia in the 19th century. The main research question is do they cooperate and in what areas. The paper argues that at the time of the creation of modern nations and the secularization and emancipation of the state from the Catholic Church, in the Banska Croatia and Slavonia, priests were involved in public life as a consequence of Josephinism, the territorial and administrative disunity of the Croatian countries, the absence of a strong civil class, and the high lack of education and illiteracy of the still predominantly rural country. In the paper, we will also answer the question of what the relationship between the legislature and the Catholic Church was, and we will determine the laws passed in this period which relate to the Church and its position.

Keywords: Catholic Church, Banska Croatia and Slavonia, national integration, liberalism, 19th century

A 19. század első felében a katolikus egyház és az állam viszonyát a báni Horvátországban és Szlavóniában¹ – miként az egész Habsburg Monarchiában – a jozefinizmus határozta meg, amit csak a század közepén, a Ferenc József császár és IX. Piusz pápa között létrejött konkordátum számolt fel.² Ez a jozefinista örökség volt az egyik oka a katolikus egyház és

Ana Biočić, *segédprofesszor, Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet [Zágrábi Egyetem, Katolikus Teológiai Kar].*

- 1 A horvát történetírásban sok esetben Háromegy Királyságnak nevezik az újkori Horvátországot, Szlavóniát és Dalmáciát. Ez azonban pontosításra szorul. 1848 előtt még Szlavónia is kettős – egyszerre horvát és magyar – uralom alatt állt, Dalmácia pedig osztrák igazgatás alá tartozott, és államjogilag is elkülönült az előző kettőtől. Dalmáciát a Habsburgok 1797-től, majd 1813-tól kezdve következetesen a Magyar Koronától és Horvátországtól is teljesen elkülönítve kormányozták. Andrija Dorotić a magyar koronához akarta csatolni Dalmáciát, s azon keresztül kívánta a tartományt egyesíteni Horvátországgal. Dalmáciát az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés Ausztria részének hagyta, de virtuálisan az 1868. évi horvát–magyar kiegyezés 3. pontja alapján Horvátország része is lett. Tehát az újkorban 1868-tól virtuálisan létezett ugyan a Háromegy Királyság, ám Dalmácia és Horvát-Szlavónország egyesítése elmaradt, így ilyen államalakulatról 1918 előtt nem beszélhetünk. Összefoglalóan lásd Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Bp., 2011. (Szomszéd Népek Történelme) 232–241., 369–381.
- 2 A császárnak támogatásra volt szüksége a liberálisokkal szemben, és ezt az egyházban találta meg, ezért az 1850. április 18-i és 23-i rendeletekkel eltörölte a királyi tetszvényjogot, engedélyezte a szabad érintkezést

az állam együttműködésének a Magyar Királyságban és ezen belül pedig Horvát-Szlavónországban. A jozefinista szellemben nevelkedett katolikus papok ugyanis hajlandók voltak erre az együttműködésre, és támogatták az illír mozgalom eszméit.³ A horvátság a Habsburg Monarchián és a Magyar Királyságon belül három különböző jogállású területen (Dalmácia, Horvátország, Szlavónia) élt. E széttagoltság sarkallta egyesítésre a horvátokat a „nemzetek századában”. E törekvés mellett a katolikus egyház és az állam viszonyának szabályozása másodlagossá vált.

Nem felejtethetjük el azt sem, hogy a túlnyomórészt agrárjellegű Horvát-Szlavónországban ekkor kisszámú írástudó és művelt lakosság élt. Hiányzott egy olyan polgári réteg, amely képviselhetette volna a liberalizmus eszméit, köztük az állam és az egyház szétválasztását.⁴ A 19. században az írástudatlanság jelentős problémát jelentett, amelynek következtében az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legelmaradottabb régiójának számított: 1869-ben Horvátországban és Szlavóniában a lakosság 83 százaléka nem tudott írni és olvasni.⁵ Az írástudás előmozdítása rendkívül fontos volt a modern közigazgatás hatékonyabbá tételére irányuló állami törekvés szempontjából, ráadásul ez nagymértékben befolyásolta a gazdasági, valamint a kereskedelmi fejlődést is. Érdemes megjegyezni, hogy az írástudás terjesztésében a katolikus papok továbbra is fontos szerepet játszottak az állami iskolák és a képzett tanerő hiánya miatt. Az egyház és állam viszonyát különlegessé tette, hogy a rendi országgyűlési jogok között szerepelt a vallás megválasztásának joga is, és ez nagyban hozzájárult a katolikus hit kiváltságos helyzetének és ebből következően a katolikus egyház pozíciójának megőrzéséhez.⁶ Ezt a szempontot mindig mérlegelni kell, ha Horvát-Szlavónországnak a Magyar Királysághoz fűződő kapcsolatait vizsgáljuk. Magyarországon ugyanis számottevő protestáns lakosság élt, és e tekintetben is jelentősen eltért a túlnyomórészt katolikus Háromegegy Királyságtól. Mivel a horvátok fenyegetve érezték nemzeti jogaikat a magyaroktól, a katolikus hithez való ragaszkodás egyrészt a Magyarországtól való szándékos távolságtartásnak, másrészt a nyelvileg és

Rómával, és visszaállította a püspökök bírói és büntető jogának gyakorlását. Bővebben lásd Erika Weinzierl-Fischer: *Die Österreichischen Konkordate von 1855 und 1933*. München, 1960. 35–59.; Karl Vocelka: *Verfassung oder Konkordat? Der publizistische und politische Kampf der österreichischen Liberalen um die Religionsgesetze des Jahres 1868*. Wien, 1978. (Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 17) 20–34.; *Velika povijest Crkve*. I–VII. Ed. Hubert Jedin et al. Zagreb, 1981–2019. VI/1. 521–523.

- 3 Franjo Emanuel Hoško: Liberalni katolicizam kao sastojnica ideologije ilirizma. *Croatica Christiana Periodica* 15 (1991) Nr. 28. 53.
- 4 A papság szerepe a nacionalista eszmék képviseletében és propagálásában nemcsak horvát-szlavón területen volt jelentős, hanem a Baltikumtól az Adriáig terjedő térségben mindenhol. A vidéki Magyarországon is a legtöbb faluban a pap vagy lelkész képviselte az értelmiséget, bár magyar földön valamivel számosabb volt a nemesi és nem nemesi honorácior értelmiségiek aránya.
- 5 1868-ban Magyarországon a lakosság 68 százaléka számított írástudatlannak. Iván T. Berend – György Ránki: *Evropska periferija i industrijalizacija 1780–1914*. Zagreb, 1996. 85.; *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. I–VIII. Ed. Antun Cuvaj. Zagreb, 1910–1913. VI. 12.
- 6 Az újkorban legfontosabb országgyűlési jogok közé tartozott a parlament törvényhozói függetlensége, a nemesi felkelés elrendelése, a vallásról és a nemesi indigenátusról és a hivatalos nyelvről (ennek kérdése 1790-től merült fel) való döntés. Az államvallás megválasztásának municipális jogával a 17. század eleje óta él a horvát parlament. Lásd *Pravni leksikon*. Ed. Vladimir Pezo. Zagreb, 2007. 758.; Ivana Jukić: *Vjerska politika plemstva u Hrvatskom saboru od 1604. do 1687. godine*. In: *Tridenska baština. Katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama*. Ed. Zrinka Blažević – Lahorka Plejić Poje. Zagreb, 2016. 85–98.

közigazgatásilag széttagolt horvátok integrációs eszközének is tekinthető. Mindez magyarázatul szolgál az egyház és az állam együttműködésére a Háromegy Királyságban a „hosszú 19. század” során.⁷

Az állam és a katolikus egyház közötti kooperáció abból is következett, hogy a liberális katolicizmus eszméit Josip Juraj Strossmayer püspök és Franjo Rački kanonok is magukévá tették. Mindketten úgy vélték, hogy minden ember szabadon kapja meg a vallási igazságokat, ezért jogukban áll az is, hogy a szabad nemzetben egyéni polgári jogokat élvezzenek. A liberális katolikusok szorgalmazták az egyház és az állam közötti együttműködést, a katolikus papság bevonását a modern társadalomba, a keleti és nyugati egyházak közötti kapcsolatot pedig a megbékélés és az egység paradigmáján keresztül értelmezték.⁸

Strossmayer és Rački hívei azonban kisebbségben maradtak. A katolikus papság zöme a nemességhez hasonlóan ragaszkodott a fennálló rendhez, ezért elfogadta a korlátozott szabadság elveit – azaz a nemzet szabadságát –, de már nem feltétlenül támogatta a nemzeteten belül az egyének szabadságát és egyenlőségét. Mivel a „nemzeti újjászületést” főként előkelő nemesek – köztük Janko Drašković gróf, Karlo Sermage gróf és Franjo Vojkffy gróf –, papok és maroknyi polgár vezette, nem meglepő, hogy annak liberális törekvései meglehetősen korlátozottak, azaz konzervatívok maradtak.⁹

Ezt látszik erősíteni, hogy a század első felében, így az 1848. évi forradalom idején sem követelték az állam és az egyház szétválasztását vagy az egyház évszázados jogaiba való beavatkozást. Az egyházzal szembeni liberális törekvéseket jól érzékelteti a *Zahtije vanja naroda* [A nemzet követelése] című petíció, amelyet a zágrábi nagy nemzetgyűlés fogadott el 1848 márciusában, a forradalom idején. Ennek 9. pontja a „sajtó, a hit, a tanulás és a szólás szabadságát”, 30. pontja pedig a cölibátus eltörlését és a népnyelv liturgiába történő bevezetését követeli. A 29. pont azokat a lelki és polgári szolgálatokat említi, amelyeket csak a „Háromegy Királyság fiaira” kellene bízni, ez pedig elég világosan a külföldi származású Juraj Haulik zágrábi püspök kizárására irányuló törekvést jelentette.¹⁰ A liberálisok egyházzal kapcsolatos követeléseik inkább fegyelmi kérdésekre vonatkoztak,

7 Mirko Juraj Mataušić: Odnos katoličke Crkve prema novijim idejnim strujanjima u hrvatskim zemljama 1848–1900. *Bogoslovska Smotra* 55 (1985) Nr. 1–2. 196–201.

8 Vlasta Švoger: Liberalni katolicizam u Hrvatskoj i Strossmayer. In: *Zbornik 7. i 8. Strossmayerovih dana*. Ed. Ivica Mandić. Đakovo, 2011. 77–125.; Mirjana Gross: *Vijek i djelovanje Franje Račkog*. Zagreb, 2004. 19–24., 449–462.; Antun Čečatka: *Viđenje Crkve J. J. Strossmayera (1815–1905). Perspektive jedinstva sa slavenskim pravoslavnim crkvama*. Đakovo, 2001. 134–175.; Slavko Slišković: Strossmayer, Crkva i liberalizam. In: *Zbornik 7. i 8. Strossmayerovih dana*, 57–76.

9 Erre példa gróf Janko Drašković Disszertációja [Disszertáció avagy értekezés, mely ajándékol adatik a törvényes követ uraknak és királyságaink leendő törvényhozóinak, kik a leendő magyar diétára küldetnek, melyet eme királyságok egy régi hazafiúja állított össze. Károlyváros, 1832.], amelyben nem a feudális rend eltörlésére, hanem nemzetének a birodalmon belüli belső szabadságára és gazdasági modernizációra törekedett. Gondolatai sok tekintetben összecsengtek Széchenyi István reformelképzeléseivel. Lásd Nikša Stančić: *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb, 2002. 41–42.

10 A dokumentumot idézi Jaroslav Šidak: 'Narodna zahtije vanja' od 25. ožujka – program hrvatske Četrdeset Osme. In: uő: *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49*. Zagreb, 1979. 33–76. Haulik püspök és az illírek viszonya azért ennél természetesen sokkal összetettebb és bonyolultabb, lásd Josip Kolanović: *Zagrebački biskup Juraj Haulik i ustoličenje bana J. Jelačića*. *Fontes* 3 (1997) 177–206.

nem találkoznak köztük sem az egyházi tanok elleni támadásokkal, sem az egyház és az állam szétválasztására irányuló erőfeszítésekkel. A nemzeti követelések elfogadásakor jelentős számú pap volt jelen, ám ők többnyire az alsópapsághoz, nem pedig a klérus felső köreihez tartoztak. Ugyanaznap, amikor a *Zahtije vanja narodát* elfogadták, a liberális törekvésekkel összhangban a stubicai dekanátus papjainak találkozájára is sor került. Ők szemináriumi reformokat és a cölibátus eltörlését követelték. Ez utóbbit egy Pavao Štoos nevű pap kérelmezte írásában, és a korabeli sajtó egyes cikkei is felvetették.¹¹ A fiatal papok, papnövendékek és káplánok nem érték be ennyivel, követelték a vidéki és városi papság egyenlő fizetését, valamint a kegyúri jog eltörlését is. 1849-ben a báni tanács oktatási osztálya az iskolai szabályzatban kérte, hogy a teológushallgatóknak tanulmányaik első három évét ne kelljen a szemináriumban tölteni, ám a szeminárium ettől függetlenül nyújtson nekik anyagi támogatást.¹² A forradalmi események és a közvélemény körében kialakult ellentétek következtében a 114 papnövendékből 94 hagyta el a zágrábi szemináriumot, ami miatt Haulik püspök felfüggesztette az intézmény működését, igaz, nem egészen fél évvel később azonban újra megnyitotta, és a jezsuitákra bízta a vezetését.¹³

Bár a nacionalizmus eszméje teológiailag értelmezhetetlen a nemzetközi entitásként működő katolikus egyház számára, a báni Horvátországban és Szlavóniában ez másképp volt. A katolikus papok aktívan részt vettek a nemzeti újjászületésben. Maksimilijan Vrhovac zágrábi püspök a mozgalom előfutárának számított a horvát tartományok egyesítése mellett való kiállásával, politikai munkásságával és a nyelvvél való törődésével, különösen a nemzeti kincsek gyűjtéséről szóló 1813. évi kiáltványával.¹⁴ A területi egyesítéssel kapcsolatban érdemes megemlíteni Andrija Dorotić ferences szerzetest, aki a Velencei Köz-

- 11 A katolikus egyház tevékenységére a „nemzeti újjászületés” és az 1848. évi forradalom idején lásd még *Novine Dalm. hërv. slavonske* [Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske] 1848. április [travanj] 25. 153., április 29. 161.; 1848. augusztus [kolovoza] 5. 333., augusztus 15. 351., augusztus 22. 361–362., augusztus 25. 365366. Vlasta Švoger: Vjerska problematika u zagrebačkom liberalnom tisku 1848–1852. *Croatica Christiana Periodica* 29 (2005) Nr. 56. 121145.
- 12 92. pont: „Slušatelj bogoslovja bavit će se perve tri godine svojih naukah izvan semeništa duhovnoga. Za to vreme dobivat će novčanu potporu od semeništa, koja će biti jednaka troškovom, koji su dosada u semeništu na njih dolazili...” [„A teológiai hallgatók tanulmányaik első három évét a papi szemináriumon kívül töltik. Ez idő alatt a szemináriumtól anyagi támogatást kapnak, amely megegyezik az eddig a szemináriumba járók költségeivel...”] A báni tanács oktatási osztálya által készített *Osnova temeljnih pravilah javnoga obučavanja za Hrvatsku i Slavoniu* című teljes dokumentumot lásd *Grada za povijest školstva*, III. 347–371., 367.
- 13 A katolikus egyház tevékenységére a „nemzeti ébredés” és az 1848. évi forradalom idején lásd még Hoško: *Liberalni katolicizam*, 44–46., 53.; Josip Horvat: *Ljudevit Gaj, Njegov život i njegovo doba*. Zagreb, 1975. 149–150., 255–260., 283. A papságon belüli vitákra lásd Vinko Cević: *Reformistički pokret rimokatoličkog svećenstva u Hrvatskoj godine 1848*. *Republika* 4 (1954) 355–361. Franjo Emanuel Hoško: *Zagrebački bogoslovi u vrijeme preporoda*. *Croatica Christiana Periodica* 3 (1979) Nr. 4. 176.; Iskra Iveljić: *Katolička crkva i civilno društvo u Hrvatskoj 1848. godine*. *Časopis za Suvremenu Povijest* 25 (1993) Nr. 2–3. 19–42.; Juraj Mirko Mataušić: *Susret Crkve s civilnim društvom u 19. stoljeću*. In: *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog održanog u Zagrebu i Krku* 29. do 31. ožujka 2001. Ed. Zlatko Matijević. Zagreb, 2002. 33–54.; Šidak: *Narodna zahtije vanja od 25. ožujka, 1848.* *Časopis za Suvremenu Povijest* 25 (1993) Nr. 2–3. 19–42.; Mirjana Gross: *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860*. Zagreb, 1985. 325–353.; Josip Buturac: *Povijest Zbora duhovne mladeži zagrebačke, 1836–1936*. Zagreb, 1937. 15–40.
- 14 Maja Matasović: „U ime Božje”. *Život i djelovanje Maksimilijana Vrhovca (1752–1827)*. In: *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru*. Ed. Lovorka Čoralčić et al. Zagreb, 2016. 198–205.

társaság megszűnése után több paptársa segítségével Dalmácia és Horvát-Szlavónország egyesítésén dolgozott.¹⁵ Mirko Ožegović [Osegovich Imre] zengg-modrusi püspök tevékenysége szintén az újjászületési mozgalmakhoz kapcsolódik, aki hangsúlyozta a papok részvételének fontosságát az igazságszolgáltatásban.¹⁶ A mozgalom iránti lelkesedést figyelhetjük meg a zágrábi teológusok körében is, akik a Fiala Lelkipásztorok Nemzeti Egyesülete [Narodno duhovne mladeži društvo, később Zbor duhovne mladeži zagrebačke] elnevezésű társaságba szerveződve a nemzeti nyelv ápolásával és a nemzeti történelem tanulmányozásával kívánták feléleszteni a nemzeti öntudatot. Ez az egyesület mindenféle „külső” hatás nélkül, az egyházmegyei szeminárium falai közt jött létre. Ljudevit Gaj maga is meglátogatta az egyesület tagjait és nagy örömmel figyelte munkájukat, ugyanis meg volt győződve róla, hogy a papnövendékek az újjászületés sikerének kulcsai.¹⁷ Az alsó- és felsőpapság – bár az egyház liberalizációja terén voltak közöttük nézeteltérések –, a nemzeti ügy szempontjából egységesen felkarolta a kulturális, oktatási és gazdasági intézmények létrehozását. Ez a 19. század első felében az olvasóköri, a *Matica*, a *Skladnoglasja* (a zágrábi püspök védnöksége alatt álló Zenei Intézet), a Nemzeti Múzeum, a Nemzeti Színház – amelynek alapításáról egy olyan parlamenti ülésen döntöttek, ahol Juraj Haulik püspök elnökölt, aki személyesen biztosította az ehhez szükséges pénzeszközök negyedét –, illetve különféle újságok, különösen Gaj *Danica* című lapjának támogatását jelentette, amelyben a papok munkatársként és előfizetőként is részt vettek. Ez a támogatás kulcsfontosságú volt, mivel ezek az intézmények – miként a Monarchia más területein is – a patrónusoktól függtek és adományokból jöttek létre. Az állam ugyanis csak fokozatosan vette át a nemzeti intézmények finanszírozását a század második felében.¹⁸ A papok, püspökök és érsekek a század második felében az állam szerepvállalása mellett is fontos szerepet tölthettek be a nemzetépítésben, ami olyan tettekben nyilvánult meg, mint a Strossmayer püspök parlamenti kezdeményezésére és mások mellett az ő anyagi hozzájárulásával létrejött Zágrábi Egyetem¹⁹ vagy a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia megalapítása.²⁰ Haulik érsek azzal a céllal alapította meg 1867-ben

- 15 Vicko Kapitanović: *Fra Andrija Dorotić (1761–1837) reformator, političar i dobrotvor*. Split, 2016. 71–247. Andrija Dorotić egyébiránt a Magyar Koronához akarta csatolni Dalmáciát, s azon keresztül kívánta a tartományt egyesíteni Horvátországgal. Vö. 1. j.
- 16 Ösztönözte a horvát nyelv fejlődését, hivatalában már 1848-ban bevezette használatát. Az oktatás fejlesztését szorgalmazva 1843-ban nyilvános gimnáziumot nyitott. Ezenkívül anyagilag támogatta a nemzeti integráció kulturális és tudományos intézményeit. 1829-ben a pesti Hétszemélyes Tábla tagjává nevezték ki. Mirko Bogović: Biskup Mirko Ožegović. *Senjski Zbornik* 17 (1990) 249–260.
- 17 Buturac: *Povijest Zbora*, 24.; J. L[achner]: Zagrebački klerici u događajima od 9. prosinca 1843. *Katolički List* 94 (1943) 559–562.
- 18 Agneza Szabo: Sudjelovanje svećenstva zagrebačke (nad)biskupije u Hrvatskome narodnom preporodu između godina 1835. i 1848. In: *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094–1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića*. Ed. Antun Škvorčević. Zagreb, 1995. 317–331.
- 19 Az egyetem első rektora egy pap, Matija Mesić volt, aki nem a hittudományi, hanem a jogi karról érkezett. Vö. Ana Biočić – Slavko Slišković: *Profesori Katoličkoga bogoslovnog fakulteta rektori Sveučilišta u Zagrebu/Professors of the Catholic Faculty of Theology as Rectors of the University of Zagreb*. Zagreb, 2020.
- 20 Strossmayer püspök beszéde a horvát parlament kilencedik ülésén. 1861. április 29. *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu*. Zagreb, 1862. 71–77.

a Szent Jeromos Társaságot, hogy vallásos könyveket adjon ki nemzeti nyelven.²¹ Más horvát területeken (például Dalmáciában és Isztriában), valamint Közép-Horvátországban a papság ugyancsak fontos szerepet játszott a nemzeti öntudat felébresztésében. Közülük is kiemelkedett Mihovil Pavlinović Dalmáciában, valamint Juraj Dobrila püspök Isztriában.²²

A Horvát-Szlavón Gazdasági Társaság 1841. évi létrejöttét is jelentős részben Haulik püspöknek tulajdonítják, aki a szervezet első elnöke volt. A társaság céljai között szerepelt a termelés, illetve a horvát gazdák és vállalkozók versenyképességének javítása.²³ Mivel a báni Horvátország túlnyomórészt agrárjellegű volt, ahol a gazdaságok kis méretű szántó-földdel rendelkeztek, ahol az iskolázatlan lakosság a modern szerszámokat és technikákat nem ismerte, nyilvánvaló e társaság és kiadványai, például a *Gospodarski List* [Gazdasági Közlöny] jelentősége.²⁴ A papság a vidéki lakosság oktatásán keresztül próbálta a gazdák helyzetét javítani. Ehhez naptárak kiadásával és szócikkek írásával járultak hozzá. A jobbagság eltörlése után a papság elvesztette a tizedhez való jogát, és mivel nem rendelkezett más bevételi forrással, önkéntes adományokra szorult. Ez a helyzet arra készítette a földbirtokos papokat, hogy aktívan vegyék ki részüket a földművelés és a gazdaság fejlesztéséből, ezzel is példát mutatva a világiaknak.²⁵

1849-ben az európai forradalmak és a magyar szabadságharc veresége véget vetett az újjászületési mozgalmaknak, és a katolikus egyház birodalmi szinten támogatást nyújtott a császárnak a következő évek politikájához. Cserében 1855-ben megkötötték a már említett konkordátumot, amely Magyarországon 1867-ben hatályát veszítette, ám a Magyarország és a Horvátország közötti államjogi viszonyok rendezetlensége miatt Horvátországban érvényben maradt. Ausztriában hivatalosan 1874-ben eltörölték ugyan a konkordátumot, ekkor azonban már érvényben volt a horvát-magyar kiegyezés, amely szerint a vallási kérdések és a törvényhozás horvát belügynek számítottak, ezért ebben a kérdésben a horvát parlament volt illetékes. Ez utóbbi pedig a század folyamán nem kérdőjelezte

21 Josip Buturac: *Hrvatsko književno društvo Sv. Jeronima ili Sv. Ćirila i Metoda 1868–1968*. Zagreb, 1969. 9–12.

22 Antoni Cetnarowicz: *Narodni preporod u Istri (1860–1907)*. Zagreb, 2014.; Antoni Cetnarowicz: *Narodni preporod u Dalmaciji*. Zagreb, 2006.; Nikša Stančić: Mihovil Pavlinović u Narodnom preporodu u Dalmaciji i Hrvatskoj politici 19. stoljeća. In: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*. Ed. Nikša Stančić. Zagreb, 1990. 9–36.; Mladen Juvenal Milohanić: *Dr. Juraj Dobrila. Glasnik istine, branitelj naroda i Crkve: rodoljub, filantrop i homo politicus*. Pazin, 2012. 15–57.

23 Fran Kuralt: *Rad Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva i njegov razvitak od godine 1841. do 1883*. Zagreb, 1884.; Goran Arčabić: Formiranje i rad Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u vrijeme preporoda (1841–1848). *Povijesni Prilozi* 22 (2003) Nr. 25. 309–328.

24 Igor Karaman: *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*. Zagreb, 1972. 63–85., 302–316.; Iskra Iveljić: *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb, 2007. 36–110.; Vladimir Stipetić: *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva (1820–2005)*. Zagreb, 2012. 431.; Milan Vrbanus: *Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja*. In: *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom” 19. stoljeću*. Ed. Vlasta Švogor – Jasna Turkalj. Zagreb, 2016. (Povijest Hrvata 6) 191–222.

25 Mira Kolar Dimitrijević – Elizabeta Wagner: Svećenik Vilim Švelec i gospodarsko poučavanje seljaštva u Hrvata 19. stoljeću. *Cris* 1 (2010) Nr. 12. 97–110.; Iskra Iveljić: *Katolička crkva i civilno društvo u Hrvatskoj 1848. godine. Časopis za Suvremenu Povijest* 25 (1993) Nr. 2–3. 28–30.

meg a konkordátum érvényességét, ami összhangban volt a katolikus egyház és az állam közötti együttműködéssel.²⁶

Ezt az együttműködést ingatták meg az Ivan Mažuranić bán liberális kormánya alatt hozott törvények (köztük a zsidók egyenjogúságáról és az oktatásról szóló törvény), majd a vallási közösségek jogállására vonatkozó későbbi jogszabályok.²⁷ A zsidók egyenjogúságáról szóló 1873. szeptemberi parlamenti vita során a törvényhozási bizottság azt javasolta, hogy a kormány teremtsen meg az általános egyenjogúság jogalapját, ami azonban nem valósult meg. A vita során Josip Lehpamer katolikus lelképásztor megjegyezte, hogy mivel a vallási egyenlőség már működik, így nincs is szükség ilyen törvényre.²⁸ Az úgynevezett Mažuranić-féle oktatási törvény nem vetett véget a katolikus egyház és a papság jelenlétének az oktatásban. Továbbra is a katolikus egyház képviselői határozták meg a vallásoktatás tantervét és a tanítási órák számát, illetve ők nevezték ki a hitoktatókat is. A tanároknak azonban ugyanolyan vallásúnak kellett lenniük, mint a diákok többségének.²⁹ A katolikus egyház egyéb illetékességét nem kérdőjelezték meg, érintetlen maradt például az anyakönyvek vezetése, a házasságkötések lebonyolítása és a válási ügyek kezelése. Ez a legtöbb európai országban másként alakult.

A vallási közösségek jogállására vonatkozó jogszabályok jól mutatják e közösségek politikától való függését. Ez abból is kitűnik, hogy a horvát parlament nem ismerte el a protestáns közösségek egyenjogúságát, ugyanis a protestáns vallás tilalma szerepelt a municipális jogok között. A horvátok pedig e tilalmat saját autonómiájuk, valamint a Magyarországól és Ausztriától való függetlenségük bizonyítékaként őrizték. A magyar kormány meggátolta azt a horvát törekvést, amely a protestáns egyházat a horvát nemzeti kormány felügyelete alá helyezte volna. Csak 1898-ban született meg a két protestáns egyház külső jogi viszonyait szabályozó törvény. Ennek értelmében a Horvátországban és Szlavóniában levő evangélikus és református gyülekezeteket a magyar egyházi szervezet részévé tették, amelyek törvényeiket közös zsinatokon hozták meg, bár a bán névlegesen megtartotta felügyeleti jogát felettük. A magyarországi kormányzat ezzel valójában meghíúsította a horvátországi és szlavóniai protestáns egyházak elszakadását Magyarországtól. Az ortodox egyház helyzetét 1887-ben az 1868. évi magyar törvény alapján egységesítették, amely előírta a szerb görögkeleti egyház egységét a Szent Korona országaiban. Ez azt

26 Ana Biočić: Stav *Glasnika* prema konkordatu iz 1855. godine te neratificiranom konkordatu u Kraljevini Jugoslaviji című írása a *Međunarodni simpozij 150. godina Vjesnika Đakovačko-osječke nadbiskupije* konferenciakötetben fog megjelenni.

27 Az egyes vallási közösségek helyzetét is meghatározó törvények az alábbiak voltak: a görögkeleti egyház ügyeinek és a cirill ábécé használatának szabályozásáról szóló törvény 1887-ből, a két protestáns egyház külső jogi kapcsolatainak szabályozásáról szóló törvény 1898-ból, a felekezeti törvény 1906-ból és az iszlám vallás elismeréséről szóló törvény 1916-ból. Lásd még Dalibor Čepulo: *Prava građana i moderne institucije. Europska i hrvatska pravna tradicija*. Zagreb, 2003. 170–180.

28 *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije godina*. I. 1872–1875. Zagreb, 1875. 642.

29 Ez a törvény az európai trendeket követte, és részben a hasonló osztrák (1869), illetve magyar (1868) jogszabályok hatására született, de eredeti elemeket is tartalmazott. Érdekes módon néhány pap a nyilvánosság előtt és a törvény parlamenti vitája során is kiállt a törvény mellett. Bővebben: Ana Biočić: *Katolički svećenici i liberalizacija školstva u Trojednoj Kraljevini 1874. godine*. *Časopis za Suvremenu Povijest* 3 (2018) 623–654.

jelentette, hogy nem a bán és a horvát törvényhozás, hanem a magyar kormány felügyelte a szerb ortodox egyházat, ez pedig megkérdőjelezte a jogszabály alkotmányosságát. Korábban, az 1874. évi iskolatörvény vitája során a szerb képviselők mentesítést kértek a szerb iskolák számára a jogszabály alól, arra hivatkozva, hogy az szerbek horvátosításához vezet majd. Az 1887. évi törvény tehát alkotmányellenes helyzetet teremtett, mivel a horvát-magyar kiegyezés a horvát törvényhozó és végrehajtó hatalomnak autonómiát biztosított az oktatás és a törvényhozás területén.³⁰

A kultúrában, a tudományban és a gazdaságban betöltött szerepük mellett a papok pártvezetőként (Strossmayer³¹ állt a horvátországi Nemzeti Liberális Párt, Pavlinović a dalmáciai Nemzeti Párt élén), a báni konferenciák tagjaként, főispánként, parlamenti képviselőként vagy bánhelyettesként aktívan részt vettek a politikában is.³² A zágrábi püspökök a feudalizmus eltörléséig gyakran bánként szolgáltak.³³ A horvát rendi gyűlésen helyet kaptak a főpapok és a káptalan képviselői, az 1848 után létrejövő népképviselési parlamentben pedig megmaradt a *virilis* tagok intézménye, ami a püspököket, a káptalan képviselőit és az egyházi konzisztóriumokat foglalta magában.³⁴ Az 1861. évi választási rend *virilis* tagként vette számba a zágrábi érseket, a karlócai metropolitát, az egyházmegye és címzetes püspököket, valamint a káptalan és a konzisztóriumok képviselőit.³⁵ Az 1867. évi horvát szabor szervezetéről szóló ideiglenes törvény után azonban csak a zágrábi érsek, és a metropolita, a vránai perjel és a zágrábi káptalan képviselője kapott meghívót a törvényhozásba, a címzetes püspökök és a káptalanok már nem.³⁶ Érdemes azonban megjegyezni, hogy a magas census ellenére a papság a közvetlen szavazati joggal rendelkezők csoportjához tartozott.³⁷

- 30 Dalibor Čepulo: *Prava građana i moderne institucije. Europska i hrvatska pravna tradicija*. Zagreb, 2003. 172–176.; Nives Rumenjak: *Politička društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskog kluba*. Zagreb, 2005. 143–171.
- 31 Strossmayer püspök a Reichsrat, valamint 1860–1861-ben a báni konferenciák tagja volt, illetve 1861 januárjától 1862 áprilisáig Verőce [Virovitica] főispánjaként [veliki župan] szolgált. Slavko Slišković: *Hrvatski katolicizam 19. stoljeća*. In: *Temelji moderne Hrvatske*, 246–249; Rudolf Horvat: *Najnovije doba hrvatske povijesti*. Zagreb, 1906. 160.
- 32 A báni konferenciák tagjai – köztük Strossmayer, Haulik, Vjenceslav Soić, valamint Đuro Smičiklas püspökök – prominens politikai és közéleti szereplők voltak. Agneza Szabo: *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860–1873., I. društvena struktura nosilaca političkih i privrednih institucija*. Zagreb, 1987. 22–23.
- 33 Például Franjo Baltazar Thauszy és Esterházy Imre a 18. században vagy Maksimijan Vrhovac és Juraj Haulik a 19. században.
- 34 Az 1848. évi választási rendre lásd *Novine Dalm.hèrv.slavonske* 1848. május [svibnja] 18. 197–198. Ugyanezeket a neveket említi az 1861. évi választási rend. Bővebben lásd Jasna Turkalj – Vlasta Švoger: „Zdrav temelj za razvitek parlamentarnog života?” *Poslovnici Hrvatskog sabora (1861–1918)*. Zagreb, 2022. 62–63.
- 35 Az 1861. évi horvát-szlavón parlament választási rendjének nyomtatott változata: Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts (= HR-AHAZU-45) M. Mrazović. XV-46-B 1a. Spisi u vezi Sabora. kut. 7.
- 36 Az 1867. évi parlament szervezetéről szóló ideiglenes törvény nyomtatott változata megtalálható: HR-AHAZU-45. M. Mrazović. XV-46-B 1b. Razni proglassi, govori, peticije, apeli, zakoni i zakonski nacrti. kut. 7.
- 37 Lásd az 1867., 1875., 1881. és 1910. évi választási törvényeket. A parlament 1867. évi szervezetéről szóló ideiglenes törvény nyomtatott változatát és az 1875. július 6-i törvényt lásd HR-AHAZU-45. M. Mrazović. XV-46-B 1b. Razni proglassi, govori, peticije, apeli, zakoni i zakonski nacrti. kut. 7; *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*. Komad XII. Nr. 43. [Zagreb, 1881.] 311; *Sbornik zakna i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. Komad VI. Nr. 41. [Zagreb, 1910.] 702.

A papság erőteljes politikai tevékenysége a 19. században vitathatatlan volt, azonban katolikus politikai pártok mégsem jöttek létre. Ez azzal magyarázható, hogy a papság nem képviselt egységes politikai álláspontot, tagjaik különféle politikai csoportosulásokban vettek részt. Az alkotmányosság visszaállítása, azaz 1860 után, az első politikai pártok – már ha egyáltalán annak nevezhetjük azokat, hiszen nem volt szilárd szervezetük – megalakulásának korai szakaszában két párt uralta a horvát közeletet. Az egyik a Nemzeti Liberális Párt volt, melyet Strossmayer püspök vezetett a kiegyezésig, amikor visszavonult a politikai életből, a másik a Nemzeti Alkotmánypárt, ahol az unionisták tömörültek, akik a Magyarországgal való szorosabb szövetséget szorgalmazták, és akiket a konzervatívabb körök, vagyis a földbirtokos arisztokrácia, illetve a polgárság, az értelmiség és a papság egy része is támogattak. A papság elsősorban a Nemzeti Pártot támogatta.³⁸ Az Unionista Párt a kiegyezést követően meggyengült, és szerepét a Khuen-Héderváry Károly bán vezetésével egyre nagyobb támogatottságra szert tevő Nemzeti Liberális Párt vette át, amelyet az egyháziak, elsősorban a főpapok is támogattak.³⁹ Josip Strossmayer egykori politikáját az anyapártról leváló Független Néppárt folytatta.⁴⁰

Az 1880-as éveket követően annak ellenére megnőtt a papok száma a Jogpártban, hogy vezetője, Ante Starčević liberális nézeteket vallott a vallásról, és azt magánügynek tekintette.⁴¹ A zágrábi érsekek példája jól szemlélteti a papság politikai széttagolódását. Haulik érsek például elfogadta az 1863-ban alapított Független Néppárt politikáját, amely Ausztriát támogatta,⁴² később pedig az unionista politikához csatlakozott.⁴³ Josip Mihalović közel állt a magyar uralkodó körökhöz,⁴⁴ míg Antun Bauer az első világháború előtt

38 Az 1867. évi parlamenti választásokon például a 11 pap képviselőjelölt közül nyolc a Nemzeti Liberális Párt listáján szerepelt. Vö. Ana Biočić: *Svećenici u politici. Djelovanje katoličkih svećenika u Hrvatskom saboru*. Zagreb, 2018. 164–184., 203–251.

39 Lásd Branko Ostajmer: *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883–1903*. Zagreb, 2018. 225–233.

40 Egészen pontosan Khuen-Héderváry Károly alatt a Nemzeti Párt az egykori unionisták és az egykori Strossmayer-féle Nemzeti Párt kormányzattal együttműködni kívánó politikusaiból állt össze. Ám ez csak az 1880-as években alakult így, időközben Ivan Mažuranić bán idején (1873–1880) a Strossmayer alapította Nemzeti Pártnak volt többsége a száborban

41 Starčević fő politikai célja a független horvát nemzet megteremtése volt, a vallási kérdéseket pedig liberális szemlemben kezelte. Jasna Turkalj: Vjerska problematika u pravaškom tjedniku „Hervatska” 1871. godine. *Povijesni Prilozi* 64 (2023) 317–358.; Jasna Turkalj: Liberalni nacionalizam Ante Starčevića. In: *Zbornik radova 6. Strossmayerovih dana*. Ed. Ivica Mandić. Đakovo, 2008. 70.; Mirjana Gross: O nacionalnoj ideologiji Ante Starčevića i Eugena Kvaternika. *Časopis za Suvremenu Povijest* 4 (1972) Nr. 1. 25.; Mirjana Gross: *Izorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb, 2000. 595–612.; Jasna Turkalj: *Pravaški pokret 1878. – 1887*. Zagreb, 2009. 446457.

42 Vera Ciliga: O političkim koncepcijama i djelatnosti Samostalne narodne stranke 1863–1865. *Časopis za suvremenu povijest* 7 (1975) Nr. 2. 37–59.; Agneza Szabo: Govori zagrebačkog nadbiskupa Jurja Haulika u Hrvatskome saboru 1861. te 1865.–1867. godine. *Tkalčić* 1 (1997) 487–561.

43 Biočić: *Svećenici u politic*, 47–48., 50.

44 Mihalović érseket azzal vádolták, hogy a plébániák elosztásánál arra törekedett, hogy a politikai ellenzék támogatói örökös káplánok maradjanak. Mint korábban említettük, egy Strossmayer püspöknek írt leveleiben ellenezte Ivan Tkalčić konzisztórium tanácsadói kinevezését, mert „a legutóbbi parlamenti választásokon teljesen hűtlenül viselkedett, és túlságosan belement a politikai agitációba, ellentétben a mi magas kormányunkkal”. *Korespondencija Rački Strossmayer*. I–IV. Ed. Franjo Rački – Josip Juraj Strossmayer – Ferdo Šišić. Zagreb, 1928–1931. II. 419. A parlamentben David Starčević jobboldali képviselő azzal vádolta az érseket, hogy azok a papok, akik az ellenzékre szavaznak, nem kaphatnak plébániát, mert a bán nem

elfogadta a „milinovci”, azaz a Jogpárt azon frakciójának elképzeléseit, amely a jugoszláv egység megteremtését tűzte ki célul.⁴⁵

Voltak olyanok is, akik a Monarchiában maradást támogatták, és a Jogpárt egy másik frakciójához csatlakoztak, azaz Starčević Horvát Jogpártjához, pontosabban annak „frankovci” irányonalához, amely Josip Frankról nyerte a nevét. E csoport egyik kiemelkedő alakja Josip Stadler szarajevói érsek volt.⁴⁶ A 20. század előestéjén, az 1897. évi országgyűlési választások előtti kampányban a vallási kérdés fontos szerepet játszott a népszerűtlen bán elleni küzdelemben, valamint annak propagálásában, hogy a Magyarországon 1894-ben és 1895-ben elfogadott liberális törvények veszélyeztetik az egyházat és a vallást. A kormánypárttal szemben érveként szolgált, hogy Khuen-Hederváry bán a budapesti közös parlamentben (*Zajednički sabor*) támogatta a polgári házasságról szóló törvényt. Ezért aztán nem meglepő a katolikus papság erőteljes tevékenysége az Egyesült Ellenzék soraiban, ami a Jogpártot és a Független Néppártot foglalta magában.⁴⁷ A katolikus egyház fokozott aktivitása a századfordulón az első horvát katolikus kongresszuson, majd 1903-ban a horvát katolikus mozgalomban mutatkozott meg. A mozgalomba a laikusokat is bevonták, az iskolai és diákegyesületeken, valamint különféle kiadványon keresztül. Az első horvát katolikus párt csak a Monarchia összeomlása után alakult meg, amikor a horvát katolikus mozgalmon belül a jugoszlávizmus eszméje felé orientálódó szervezet, a Seniorat⁴⁸ elindította a Horvát Néppártot. Ez a párt mind az új államot, mind az egyházi egységet támogatta, de soha nem ért el jelentős parlamenti sikert.⁴⁹

---

hagyja jóvá az ilyen kinevezéseket. Lásd *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije godina. II. 1884–1887*. Zagreb, 1887. 701. Mihalović érsek kapcsolatot tartott fenn Jovan Živkovićcsal és Petar Pejačević bánnal, hogy tájékoztassa őket a papok politikai nézeteiről. Vizsgálatokat és áthelyezéseket rendelt el az ellenzéki papok körében. Erről a sajtó is írt, illetve Strossmayer püspök szintén figyelmeztette Seartin Vannutelli pápai nunciust, hogy az érsek az ellenzék soraiba megválasztott papoktól megtagadja a plébániáikról való eltávolozást, és azt inkább „a hozzá hasonlóan gondolkodóknak” engedélyezi. Strossmayer tehát nagyon negatívan ír Vannutellinek Mihalovićról. Turkalj: *Pravaški pokret*, 140., 153., 203.; *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer. Serafin Vannutelli 1881–1887*. S. a. r. Josip Balabanić – Josip Kolanović. Zagreb, 1999. (Monumenta Croatica Vaticana. Posebna Izdanja 1) 107., 131.

- 45 Zlatko Matijević: *Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918–1921. Povijesni Prilozi* 5 (1986) 14., 17–18.; Zlatko Matijević: *Politička orijentacija Hrvatskoga katoličkog pokreta u posljednjim godinama postojanja Austro–Ugarske Monarhije i prvim danima stvaranja Kraljevstva SHS (1903–1918). Društvena Istraživanja* 10 (2001) Nr. 1–2. 153–154. Bauer első világháború alatti tevékenységére és a háborúhoz való hozzáállására lásd Domagoj Sremić: *Poslanice zagrebačkog nadbiskupa dr. Antuna Bauera u vrijeme Prvog svjetskog rata. Cris* 17 (2015) Nr. 1. 155–161.; N. Kolarek: *Nadbiskup dr. Antun Bauer. Katolički List* 88 (1937) 600.
- 46 Zoran Grijak: *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*. Zagreb, 2001. 454–525.
- 47 Bővebben lásd Stjepan Matković: *Izbori za hrvatski sabor 1897. godine, afirmacija Khuenove autokracije. Časopis za suvremenu povijest* 29 (1997) Nr. 3. 478–479.; Ana Biočić – Jasna Turkalj – Anamarija Žunabović Juričić: *Prilog političkom djelovanju svećenika pravaša. Juraj Žerjavić zastupnik u Hrvatskom saboru (1897–1902). Zbornik Odsjeka za Povijesne Znanosti Zavoda za Povijesne i Društvene Znanosti Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti* 36 (2018) 177–214.
- 48 A Seniorat egyfajta elit szervezet volt a horvát katolikus mozgalmon belül, amely katolikus világi és egyházi értelmiségiekből állt. A szervezet jobbra támogatta a jugoszláv politikát, és aktívan részt vett a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság létrehozásában. Zlatko Matijević: *Hrvatski katolički seniorat i politika (1912–1919). Croatica Christiana Periodica* 24 (2000) Nr. 46. 121–162.
- 49 Zlatko Matijević: *Hrvatski katolički pokret i politika (1903–1929). Croatica Christiana Periodica* 25 (2001) Nr. 47. 181–205.

A 19. században nem valósult meg a horvát országok területi integrációja, ami előfeltétele lett volna a további társadalmi reformoknak, ideértve a katolikus egyház államon belüli emancipációját is. Ennek következtében elmaradtak az egyház és az állam közötti konfliktusok, ez pedig lehetővé tette a papok aktív részvételét a közéletben és a politikai életben. Így az egyháziak a kulturális, tudományos, oktatási és gazdasági intézmények létrehozásával és támogatásával, valamint az írástudás és a nyelvi egységesítés munkájával segítették a modern horvát nemzet felépítését, ami a nemzeti integrációban valósult meg. Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlásával és a Jugoszláv Királyság megalakulásával az egyház és az állam között az a fajta együttműködés, ami a „hosszú 19. században” megszokott volt, végérvényesen elmúlt. A katolicizmus többé már nem számított domináns vallásnak, és ettől fogva az egyház és az állam közti kihívások megoldására, valamint jogi státuszának rendezésére helyezte a hangsúlyt.

Fordította Varga Krisztina, szakmailag lektorálta Sokcsevits Dénes.

TÖRTÉNELEM, FILOZÓFIA ÉS ANTISZEMITIZMUS MÁLYUSZ ELEMÉR SZELLEMTÖRTÉNETI 19. SZÁZADA

Forrásközlés és interpretáció

ERŐS VILMOS

HISTORY, PHILOSOPHY AND ANTI-SEMITISM
THE 19TH CENTURY'S INTELLECTUAL HISTORY OF ELEMÉR MÁLYUSZ
Source Publication and Interpretation

This publication is based on a lecture by Elemér Mályusz, presumably given in the early 1930s. The introduction to this publication clarifies the circumstances of the lecture. The topic of Mályusz's lecture is the history of the 19th century, which he consciously approaches from an intellectual history perspective, pointing out the importance of romanticism, positivism and liberalism in the context of the period. As the introduction points out, Mályusz's other related works emphasise the negative role of Judaism in 19th century social history, which significantly detracts from the essentially positive and engaging message of what he said here.

Keywords: intellectual history, anti-semitism, romanticism, positivism, liberalism, 19th century

Mályusz Elemér az 1920-as évek végén, illetve az 1930-as évek első felében Melich János felkérésére előadás-sorozatot tartott középiskolai tanároknak az újkori magyar történelem legfontosabb kérdéseiről.¹ Az előadások egyik fő jellegzetessége, hogy Mályusz a szellemtörténet jegyében ad összefüggő képet erről a korszakról. Tegyük hozzá, hogy valamivel később a szellemtörténetet jelöli meg egyfajta hitvallásaként a szegedi egyetemre történő nyilvános rendes tanári kinevezésekor tartott előadásában is.² Mályusz szellemtörténetről való átfogó felfogását e sorok szerzője egy nagyobb tanulmányban elemzi, azonban ennek egyfajta előtanulmányaként érdemesnek tartja közzétenni Mályusz 19. szá-

Erős Vilmos, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Középkori, Kora újkori Magyar Történeti és Segédtudományi nem önálló Tanszék.

- 1 Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. [Szerk. Soós István.] Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Elbeszélő Források) 213–214.; Melich János levele Mályusz Elemérhez. 1927. május 21. Magyar Tudományos Akadémia. Könyvtár és Információs Központ. Kézirattár (= MTA KIK Kt.) Ms. 6547/154.
- 2 Mályusz Elemér: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál. *Széphalom* 4 (1930) 295–300. Újából megjelent Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*. [Szerk. Soós István.] Bp., 2003. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 30) 467–472. A következőkben az utóbbi oldal-számait idézem.

zadra vonatkozó két előadásának egyikét, amely jelentős tekintetben árnyalja az újjal foglalkozó történetíró eddig ismert képét.³

Mályusz szellemtörténettel összefüggő elmékedései az 1920-as évek második felére, tehát majdhogynem a történetész pályafutásának kezdetére nyúlnak vissza. Ennek a szellemtörténet jegyében fogant „öneszmélési” folyamatnak az első jelentősebb darabja a szegedi előadásainak bevezetése, amely egy kifejezetten szellemtörténeti folyóiratban, a Zolnai Béla által szerkesztett *Széphalomban* jelent meg 1930-ban.⁴ Előadásának ezt a címet adta: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásában. Mályusz itt világosan kifejti – többek között Dilthey-re és Troeltschre hivatkozva, rájuk nyíltan vagy áttételesen utalva –, hogy legfontosabb „irányelve”, tehát vezető gondolata a magyar történelem tanulmányozásánál a „világnézetek” szerepének vizsgálata.⁵ Dilthey nyomán tehát a történelem fő mozgatórugójának egyértelműen a világnézetek kialakulását, megformálódását, fejlődését, egymással a vezető szerepért folytatott harcát és küzdelmét tartja.⁶ Troeltsch hatása a relativizmus problémája, amelyet Mályusz is a historizmus egyik leginkább nyomasztó következményének tart. Mályusz a világnézetek sorában említi az orosz – bolsevik – világnézetet is, s egyetemi tevékenységének egyik nyilvánvalóan elemi célja az ezzel szembeni harc, küzdelem.⁷

Mályusz mindezen hitvallás, *ars poetica* nyomán tartotta meg mind egyetemi előadásait például a gótikáról, felvilágosodásról, mind pedig a középiskolai tanároknak szóló előadás-sorozatát is.⁸ Ezeknek az az egyik jellegzetessége, hogy a szellemtörténeti kategóriákat, azaz a világnézeteket, azok változásán, egymással folytatott küzdelmén alapuló felfogását társadalomtörténeti megközelítéssel egészítette ki, sőt egyenesen mindennek társadalomtörténeti alpra helyezését követelte és kísérte meg. Egyik legfontosabb ezzel kapcsolatos megállapítása például az, hogy a köznemesség 15. századi és 16. század eleji vezető szerepe után a 17. században a főnemesség hatalma került ismét előtérbe, s ez a társadalmi háttére a szerinte reakciós barokknak a 17–18. századi Magyarországon.⁹ A felvilágosodás sajátos szociológiai támasza a 18. század második felében és végén ismét megerősödő köznemesség volt, amely a modern polgári, európai értékeket tükröző reformoknak is társadalmi bázisa lehetett.¹⁰

Lényegileg a szellemtörténeti kategóriák, leginkább a világnézet-tan (*Weltanschauungslehre*), illetve a világnézetek változásáról, egymással folytatott harcáról és szembenállásáról vallott felfogás határozta meg és szorította keretek közé Mályusznak a 19. századról

3 MTA KIK Kt. Ms. 6547/157. 1–15.

4 Mályusz: *Visszaemlékezések*, 227–232.

5 Mályusz: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál, passim.

6 Kornis Gyula: *Dilthey történetiszemlélete*. Bp., 1913.

7 Mályusz: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál, 467.

8 Mályusz Elemér: *A történettudomány mai kérdései. A Dunamelléki Református Egyházkerület tanárainak első összejövetelén tartott előadás*. Kecskemét, 1936. 11.; MTA KIK Kt. Ms. 6547/160. 161.

9 MTA KIK Kt. Ms. 6547/155.; Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. [Szerk. Soós István.] Bp., 2002. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok.)

10 Mályusz Elemér: *A reformkor nemzedéke. Századok 57–58 (1923–1924) 17–75*. [Újából megjelent in: *Klió szolgálatában*, 425–463.]; Uő: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795*. Bp., 1926. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.)

vallott felfogását, amelynek több eleme ismeretlen a történészről szóló irodalomban. Különösen két fejezetet, illetve előadást emelek ki ezzel összefüggésben, amelyek a már említett középiskolai tanároknak tartott előadás-sorozat részei. E szövegeket Mályusz valószínűleg több alkalommal is megismételte, illetve kiegészítette az 1920-as évek végén, illetve az 1930-as évek első felében, majd 1936-ban összegezte.¹¹

Az első előadás szövegét a tanulmány végén közlöm. Visszaemlékezéseinek tanúsága szerint maga Mályusz is ezt tartotta az egyik leginkább kiérleltnek és kidolgozotttnak, legalábbis a legkevésbé „alkalminak”.¹²

Az előadás első részében Mályusz azt fejtegette, hogy ha a korábbi időszak történeti módszereit követné, akkor főleg az első világháborúra összpontosítana, annak lefolyására, közvetlen előzményeire, következményeire, s így referátuma lényegében a politikatörténet, politikai eseménytörténet – „histoire événementielle” – keretei között mozogna. Ő ezzel szemben modernebb történeti módszert kívánt alkalmazni, amelyet bevallottan és nyíltan a szellemtörténetben talált meg, s így egész előadása a szellemtörténet melletti nyílt hitvallás. Ennek képviselői közül leginkább Tönnies, Vierkandt és Spranger nevét és műveit idézte fel, Troeltsch és mások azonban közvetve szintén megjelentek. Mályusz ugyanis előadásában röviden összefoglalta a korábbi korszakokra vonatkozó, fentebb már említett értelmezését és értékelését, például a reneszánszsal vagy a felvilágosodással összefüggésben, s a 19. század fejleményeit alapvetően ezekből vezette le. A századból magából mindenekelőtt a liberalizmus és az individualizmus, valamint ezekhez szorosan kötődve a racionalizmus és a pozitívizmus fő gondolatait elemezte, illetve mutatta be. A liberalizmust a Croce-hívő Ruggiero és Dékány István alapján – legalábbis az előadás végén tett megjegyzései szerint.

Némi következetlenség talán, hogy Mályusz kevesebb figyelmet fordított a romantikára. Azért is feltűnő ez a mulasztás, mert saját koráról szólva a legfontosabb szellemi áramlatként a neoromantikát jelölte meg, amely nyilvánvalóan a 19. századi romantika újbóli feléledése, s amelyet Mályusz 1928-as tanulmányai szerint némileg „dodonai” módon értékelt.¹³ A problémára még visszatérek, a „dodonai” minősítés itt azt jelenti, hogy Mályusz ezt az 1920-as évek szükségszerű jelenségének, illetve a Klebelsberg által fémjelzett „neonacionalizmus” szellemi hátterének tartotta. Mályusz ugyanakkor már felvilantotta ennek esetleges korszerűtlenségét, új eszmék és társadalmi gondolatok szükség-

11 MTA KIK Kt. Ms. 6547/156–157.

12 Mályusz: *Visszaemlékezések*, 214. A szóban forgó előadásokról így ír Mályusz: „Egyszerű kompilációnál aligha sikerült többet nyújtanom. Kivéve első előadásaimat. Ezekben megpróbáltam a századfordulót és korszakot szellemtörténetileg, azaz a világnézetek rendjében elhelyezni. Troeltsch, Dilthey, Meinecke olvasása nyomán kibontakozott nézeteimet igyekeztem rendszerezni. A felfogás, hogy a reformáció és ellenreformáció mint a középkor folytatása, a felvilágosodás mint az újkor kezdete mint előbb a magam számára, most hallgatóimnak volt meglepő, az egyes korszakok lényegének megértésére, a róluk szóló nézetek konfrontálása pedig legalábbis elgondolkodásra biztathatott. Ezzel ugyan alaposan eltértem feladatomtól, amelyet megbízó levelem így fogalmazott meg: »A legújabb kor történetének a középiskolai tanterv szempontjai szerint való áttekintése«, de, mint az történni szokott, a hallgatók ezt az elhajlást – dicséretükre legyen mondva – egyáltalán nem vették rossz néven.”

13 Mályusz Elemér: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet* 6 (1928) 166–183.; Uő: Értelmiségünk és a neonacionalizmus. *Napkelet* 6 (1928) 291–295.

gességét, amelyet a protestantizmus segítségével és arra támaszkodva tartott véghez vihethetnek.

A másik előadás lényegében azonos a végül a *Napkeletben* megjelent Kossuth működésének társadalmi háttere című tanulmánnyal, bár jelentős eltérések vannak a két szöveg között, ezek némelyikét jelzem is a következőkben.¹⁴ Az előadás lényege, s így kiegészítése a szellemtörténeti fogantatású narratívának, hogy Mályusz a 19. századi magyar társadalom fejlődésével összefüggő nézeteit fejtette itt ki.¹⁵ Ezek többnyire meghosszabbításai korábbi műveinek. Mályusz fő mondanivalója, hogy a szóban forgó időszakban helyes Kossuth politikája, aki a köznemességre támaszkodva próbálta megvalósítani a társadalmi haladásra, a modernizációra és a nemzeti függetlenség kivívására vonatkozó politikai programját. A köznemesség, különösen annak felső, elit, európai műveltséggel rendelkező rétege ugyanis mindig kész volt e program támogatására.¹⁶ Mályusz többek között Nyíregyháza példáját hozta fel ennek bizonyítására, amelynek lakói, „polgárai” főképpen beköltöző nemesek voltak, akik a 19. század első felében önerőből megváltották földesúri szolgáltatásaikat, megszabadultak a földesúri hatalomtól és így kiharcolták autonómiájukat.¹⁷ A magyar fejlődés fő jellegzetessége tehát általában a köznemesség vezető politikai szerepe volt, amely azonban nem rendelkezett vállalkozói, kapitalista tehetséggel, s az ideális fejlődés, alternatíva az lett volna – amelyre Kossuth idején reális lehetőség volt –, hogy a politikai tapasztalatokkal rendelkező nemesség és a gazdasági tehetséggel megáldott polgárság egymással karöltve egy optimális, az európai felzárkózást célul kitűző polgárságba olvad össze.¹⁸ Ezt azonban a 19. század második felében az alapvetően Galíciából bevándorló zsidóság lehetetlenné tette, s az újabb kori magyar társadalmi fejlődés fő rákfeneje, és így a problémák, például az 1919-es forradalom fő előidézője a zsidóság volt.¹⁹ Mályusz antiszemitizmusa több más írásában is jelentkezik, így például a polgárságról szóló német nyelvű összefoglalásában, amelyről Hajnal István írt roppant elismerő re-

14 MTA KIK Kt. Ms. 6547/156. 1–35.

15 MTA KIK Kt. Ms. 6547/156.

16 MTA KIK Kt. Ms. 6547/155/51–52. A szóban forgó kézirat utolsó lapja számozatlan, de nyilvánvalóan az 52. lapról van szó.

17 Mályusz Elemér: A nyíregyházai centenáriumhoz. *Társadalomtudomány* 4 (1924) 6. sz. 22–24.; Hársfalvi Péter: *Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században*. Bp., 1982. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből.)

18 Miskolczi Ambrus: „... igen, de...” Antiszemitizmus és történetírás Hunniában. I. 2000 (2012) 9. sz. 11–26.

19 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Bp., 2001.

cenziót.²⁰ Ezt olvashatjuk a botránykővé váló, A vörös emigráció című, illetve egyéb későbbi műveiben, például *A magyar történettudományban* is.²¹

Ami Mályusz szóban forgó előadását a szellemtörténettel összeköti az többek közt az, hogy a zsidóság magyar társadalmat porlasztó, szétromboló jellemének bemutatását Werner Sombart, közelebről annak híres-hírhedt művére, a *Der moderne Kapitalismus*ra hivatkozva tette meg.²² Mályusz fejtegetése szerint Sombart világosan bizonyította zsidóság és kapitalizmus összefüggését, amennyiben a zsidóságot mint önző, egoista, csupán a saját anyagi hasznát, érdekeit néző képződményként ábrázolta.²³ A vörös emigrációban

- 20 „Mit einem Wort: das Bürgertum übernahm voll und ganz die Abneigung des ungarischen Adels gegen den Handel. Die schaedlichen Folgen kamen nach dem Siege des Liberalismus gewaltsam zum Vorschein. Das Bürgertum war zu schwach, im Wettkampf mit dem Judentum den Sieg erringen zu können. [...] Es fühlte die Gefahr, welche ihm Vernichtung drohte. Ein unauslöschlicher Hass führte es gegen die Juden, welcher zuerst als die Reaktion gegen die judenfreundliche Politik Josefs II. im Jahre 1790 erschien, dann nach dem Siege der Revolution von 1848, sich in blutigen Verfolgungen offenbarte. [...] Diese elementarischen Excesse zeigten zwar, dass das Bürgertum die Gefahr klar gesehen hatte, aber sie konnten seinen Untergang nicht verhindern. Das ungarische Bürgertum musste in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts seinen Platz dem Judentum überlassen; keiner seiner Mitglieder konnte sich bis zur Geldaristokratie aufschwingen, die Führer des ungarischen Wirtschaftslebens sind fortan ausschliesslich Juden. Die Nachkommen der alten Bürgerfamilien flüchteten in die Staatsämter oder verarmten immer mehr.” Elemér Mályusz: *Geschichte des Bürgertums in Ungarn*. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 20 (1927) 405.; Hajnal István: *Értekezések. Napkelet* 6 (1928) 689–690. Mályusz egyéb tanulmányokban is átfogó képet ad a magyar társadalom fejlődéséről, amelyekben a köznemesség vezető szerepét állítja a középpontba. Ezekben a zsidóság negatív szerepéről már nem beszél. Lásd pl. Elemér Mályusz: *Traits orientaux et occidentaux de la société hongroise. Nouvelle Revue de Hongrie* 10 (1941) 409–436.
- 21 Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. Bp., 1942. (Bolyai Könyvek) [Új kiadása: Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. (Historia Incognita)]; Soós István: *Szekfű Gyula és Mályusz Elemér A vörös emigráció című műve*. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk. Ujváry Gábor. Bp., 2011. (Kodolányi János Főiskola Történeti Kiadványai 2) 238–250.
- 22 MTA KIK Kt. Ms. 6547/157. Sombart Mályusz a felvilágosodásról tartott előadásiban is hivatkozik. Lásd Mályusz: *Magyarország története a felvilágosodás korában*, 76.; Werner Sombart: *Der moderne Kapitalismus*. I–II. München–Leipzig, 1902. (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung 12.) Elképzelhető persze, hogy Mályusz Sombartnak egy másik művére utal, amely már címében is a zsidóság és kapitalizmus összekapcsolódására utal. Lásd Werner Sombart: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig, 1911. A lehetőségre Tringli István hívta fel a figyelmemet, akinek ezért ezúton mondok köszönetet. Sombarthoz lásd Werner Krause: *Werner Sombarts Weg vom Kathedersozialismus zum Faschismus*. Berlin, 1962.; Törő László Dávid: *„A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki.” Eckhart Ferenc történetízi munkásságának főbb problémái*. Bp., 2020. 53–60.; Helge Peukert: *Werner Sombart*. In: *Handbook of the History of Economic Thought. Insights on the Founders of Modern Economics*. Ed. Jürgen Georg Backhaus. New York, 2012. 524–567. Részletek Mályusz előadásából: „Magyarországon ezt a szót: zsidó nem lehet anélkül, hogy a filo- vagy antiszemitizmus árnyát azonnal ne érezzük. Pedig a zsidóság élete történeti objektum, amellyel éppen úgy kell és lehet is objektíven foglalkozni, mint mondjuk a protestantizmussal. A német történeti irodalom hasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetben van; ott nem kisebb tudós, mint a világhírű Werner Sombart írt a zsidóság történeti szerepéről egy tudományos munkát, oly objektíven, hogy sem a filo-, sem az antiszemitizmus vádja nem érheti. Ezt lehetségessé tette elsősorban a magyarnál műveltebb német zsidóság, amely nem kiáltja el az antiszemitizmus vádját, mihelyt a zsidóság történetével nem zsidó is foglalkozik. [...] A zsidó oklevéltár szerkesztőinek eljárása és Sombart előadása, aki objektíven beszél a középkori zsidóság uzsorájáról is, mutatja az óriási különbséget a magyar és német közfelfogás között.” MTA KIK Kt. Ms. 6547/156. 29., 31.
- 23 Mályusz Elemér: *A vörös emigráció. Napkelet* 9 (1931) 2–21., 97–110., 243–250., 329–339., 425–445., 515–539., 623–650., 714–753., 825–837., 901–904., 965–969., 1032–1036. [Új kiadása: Máriabesnyő–Gödöllő, 2006/2015. (Historia Incognita.)] Mályusz műveinek új kiadásairól lásd Erős Vilmos: *Mályusz Elemér: Visszaemlékezések. Recenzió és reflexiók. Valóság* 66 (2023) 12. sz. 16–26.

Mályusz azután odáig megy, hogy ezt az önző, felforgató lelkialkatot az 1918/19-es események, illetve az azt követő öncélú és így hazaáruló emigrációs tevékenység fő motívumává tette, amelyet mind a zsidósággal hozott összefüggésbe. Mályusz egyébként itt a „hivatásos forradalmár” lelkialkat kategóriáját hívta segítségül.²⁴

Összességében sajnálhatjuk Mályusznak a szellemtörténettől való, az 1930-as évek közepétől kezdődő, bár nem minden tekintetben végleges elfordulását.²⁵ Az ennek jegyében készült munkái – direkt antiszemita nézeteit persze kivéve – történetírásának legjobb, Európához sok tekintetben közelebb álló elemei közé tartoztak.²⁶ Jellemző ez a 19. századra vonatkozó képére is, amely időszak azonban későbbi történetírásában háttérbe szorult, s elsősorban a középkor, főként annak második fele, tehát a 14–15. század kutatása került előtérbe.²⁷

Ugyanakkor az alábbi szövegből az is kiderül, hogy Mályusz Elemér a magyar történetesek között ritka, majdhogynem egyedülálló filozófiai műveltséggel, olvasottsággal rendelkezett, s talán ez is jelentősen hozzájárult mégiscsak jelentős, sőt egyenesen nagy tekintélyéhez.²⁸

Szólnom kell az itt következő forrásközlés elveiről. Mályusz szövegében számos rövidítés található, hiszen a történész nem publikálásra szánta, hanem szóbeli előadásait tartotta ennek alapján. Ezeket a rövidítéseket feloldottam. Esetenként Mályusz a szövegben hiányokat hagyott, valószínűleg irodalmi utalásokkal kívánta kiegészíteni mondanivalóját. Ezeket meghagytam eredeti formájukban, mivel a lényegi mondanivalót nem befolyásolják. Mályusz ma már régiesnek tűnő kifejezéseit – kevés kivételtől eltekintve – a mai helyesírásnak megfelelően írtam át. Néhány helyen az eredeti szöveget röviden kiegészítettem, ez az eredeti szövegűséget nem zavarja, kizárólag a megfelelő mondat értelemzavaró hiányosságainak pótlására szolgál. Mályusznak az eredeti szövegben aláhúzott kifejezéseit dőlt betűvel jelöltem. Az eredeti szöveg oldalszámozott, a számozások

24 Mályusz: *Visszaemlékezések*, 214–223.

25 Hogy a szellemtörténetre az antiszemitizmus alapvetően nem jellemző, arra számos egyéb mellett világos példa Jóó Tibor. Hozzátehetjük: Mályusz maga is úgy vall, hogy a szellemtörténettől való elfordulása amiatt történt, mert az nem képes a zsidóságnak a magyar történelemben játszott negatív szerepének bemutatására. Mályusz: *A magyar történettudomány*, 37.

26 A Sombatra való hivatkozás kérdéses, akit egyébként Eckhart Ferenc nem zsidóellenes éllel, de sok tekintetben szellemtörténeti szempontból épített be gazdaságtörténeti nézeteibe. Törő: *A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki*, 53–60.; Mályusz: *Visszaemlékezések*, 234. Itt arról ír, hogy már Szegeden sem politikatörténetet kívánt művelni.

27 Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 1971.; Uő: *Visszaemlékezések*, 375–415. Mályusz szellemtörténészként való értékeléséhez lásd még Szekfű Gyula levele Bíró Sándorhoz. Bp., 1942. április 21. MTA KIK Kt. Ms. 4297/258. Szekfű itt arról ír, hogy korábban is inkább Mályusz volt szellemtörténész, nem ő.

28 Mindez szöges ellentétben áll Mályusz egyik újabb értelmezésével, amely szerint Mályusznál a szellemtörténet csak „mimikri”. Az itt felvonultatott/megszóltatott források ezt világosan cáfolják, illetve az ötlet megfogalmazója nem hoz semminemű bizonyítékot állításának igazolására. Gyáni Gábor: A kánontromboló Mályusz Elemér választásai. In: *Konzervatív gondolkodók. Egy akadémiai ülészak előadásai*. Szerk. Papp Gábor. Bp., 2016. 215–229.; Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus. Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete*. Bp., 2022. 178–179.; Erős: *Mályusz Elemér: Visszaemlékezések*.

minden bizonnyal Mályusztól származnak, az alábbiakban és a korábbi idézetekben ennek megfelelően történtek a jelölések.

Megjegyzendő még, hogy Mályusz eredeti, jelenleg fellelhető szövege kézzel írott, az alábbiakban szereplő cím jelen sorok szerzőjétől származik,²⁹ valamint az is, hogy az eredeti szöveg oldalszámozása és jelenlegi jelzeteivel való ellátása némi levéltárosi „önkényt” tükröz, ugyanis például az első rész Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (= MTA KIK Kt.) Ms. 6547/155. jelzet alatt 52 oldal terjedelmű, ami nyilván több előadást foglal magában. Az alábbi szöveg egyfajta párhuzamaként tekinthető előadás, amely a 19. század politikai és társadalmi viszonyairól szól, a 6547/156. jelzet alatt található (35 oldal terjedelemben). A jelenlegi jelzetek szerinti a 6547/158. (2 oldal), illetve a 6547/159. (3 oldal) anyagok – ugyanebből az előadásból csak töredékek (valószínűleg más szövegek kiegészítései), viszont főként a szóban forgó időszakra vonatkozóan (jelentősebb rekonstruálható mondanivaló nélkül). A 6547/160-as jelzetű anyag szintén egy összefüggő előadás (35 oldal terjedelemben) a magyar településtörténet majd-hogynem teljes, tehát a honfoglalástól számított történetéről.

Az előadásokat Mályusz a dokumentumok alapján 1927-ben tartotta először, azonban a későbbi évek során minden bizonnyal megismételte, feltehetőleg javította és bővítette, amit beszúráások, illetve nyilvánvaló utalások például az 1930-as évre bizonyítanak.³⁰ Ahogy erről korábban szó esett, az 1936-os kecskeméti előadás – *A történettudomány mai kérdései* – ezen előadások alapján született, illetve – véleményem szerint – éppen utóbbi, tehát a kecskeméti előadás nyomán keletkezhetett a település-, illetve a helytörténetről szóló előadás az 1930-as években, annak is inkább a közepén, amely eredetileg nem szerepelt a Mályuszhoz intézett felkérés témái között.

29 Lásd Melich János felkérő levelét az előadások megtartására. MTA KIK Kt. Ms. 6547/154. A levélben olvashatók a következők: „Nagyságod volt szíves előzetesen készségét kifejezni, hogy e tanfolyamon [a középiskolai tanárok részére 1927. június 23-tól július 21-ig a budapesti magyar királyi Középiskolai Tanárképző Intézetben – E. V.] a következő előadást: *A legújabb kor történetének a középiskolai tanterv szempontjai szerint való áttekintése*, összesen 16 órában megtartja.” Mályusz előadásainak címeiként ennek alapján tüntettem fel az alábbiakban olvashatókat. A szóban forgó kéziratban egyébként az utolsó előadást Mályusz címmel is ellátta: *A helyi történet jelentősége a történettanításban*. MTA KIK Kt. Ms. 6547/161. 1–16.

30 A beszúráások több esetben más előadások oldalszámaira utalnak, amelyek immár nem beazonosíthatók. A következőkben az ezekre történő utalásokat külön jelzem.

FORRÁSKÖZLÉS

Mályusz Elemér: *Előadások Magyarország újkori történelméről*
[MTA KIK Kt. Ms. 6547/157. 1–15. Részlet. 1930 körül.]³¹

Egy oly periódus történelmével, mint amilyen a XIX. század második fele, a világháború előtt a történetírás elég könnyen végzett volna. Akkoriban a történetírás általában egyenlő volt az események feljegyzésével. Ez volt a pozitivista irány fénykora; ez a történetkutatási irány csak az államot érintő eseményekkel, háborúkkal és diplomáciai tárgyalásokkal foglalkozott, ellenben a kulturális élet, anyagi és szellemi művelődési jelenségeit kirekesztette érdeklődése köréből. Ha még ma is ez az irányzat uralkodna, nem volna nehéz hat előadásban 1850-től kezdve áttekinteni Európa politikai történetét. Ebben a munkában a legnagyobb nehézséget az anyag óriási tömege okozná. A világháború előtti évtizedek történetére vonatkozólag ugyanis az elmúlt években hallatlan kiterjedésű forrásanyag látott napvilágot. Az egymással szemben álló nemzetek csaknem valamennyi hadvezére és államférfia megírta emlékiratait, pl. Hindenburg és Ludendorff éppenúgy, mint Clémenteau, Wilson, Gray vagy Churchill; Bülow herceg emlékiratai néhány hónappal előbb jelentek meg, s velük a memoárok hosszú sora még koránt sincs lezárva.³² Ismereteink azonban nem egyedül ezekből a szubjektív jellegű forrásokból gyarapíthatók. Sokkal fontosabbak a hivatalos aktapublikációk. A békediktátumban a franciák hatalmi örülete, elvakult álszenteskedése kimondatta a központi hatalmakkal, hogy elismerik, hogy a világháború felidézói ők s nem az antanthatalmak voltak. Kényszerűségből ezeket a pontokat is aláírták Versailles-ban, St. Germainben és Trianonban a legyőzöttek, a történeti igazság elfogulatlan megállapítása végett azonban a németek azonnal hozzáláttak a berlini külügyminisztérium legfontosabb és eddig féltve őrzött, megbízalmasabb iratainak kiadására,³³ hogy így a világ közvéleménye maga állapítsa meg, valóban Németországot és szövetségeseit terheli-e a világháború felidézése. A nagyköveti jelentések, amelyekben Németország szentpétervári, párizsi vagy londoni diplomatái beszámoltak megfigyeléseikről és tárgyalásaikról, a birodalmi kancellár utasításai, vagy a titkos szerződések – pl. a hármas szövetség szövege –, azután Vilmos császár feljegyzései az egyes külföldi állampolgárokkal folytatott beszélgetésekről stb. mindez megjelent nyomtatásban „Der grosse Krieg” címen, 40 nagy kötetben. Ennek a sorozatnak az anyaga 1870-től 1914-ig terjed. A németek ellensúlyozására a francia és angol külügyminisztérium is megindított egy-egy hasonló sorozatot, ezek azonban még nem nyertek befejezést. Példájukat követte Jugoszlávia és Ausztria is. A belgrádi állami iratok ... kötetben ... terjednek, Ausztria pedig meglepetésszerűen tavaly egyszerre dobta piacra ... kötetben ...-tól³⁴ kezdődőleg a bécsi

31 MTA KIK Kt. Ms. 6547/157. 1–15. A részletmegjelölés a teljes előadás-sorozat egy részletére utal, de a sorozaton belül ez önálló és teljes, koherens egység.

32 *The Intimate Papers of Colonel House*. I–IV. Ed. Charles Seymour. Boston – New York, 1926.

33 Lásd ezekhez pl. Mályusz: *Visszaemlékezések*, 214. Itt hivatkozik a következő munkára: *Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*. I–XL. Hrsg. Von Johann Lapsius – Albrecht Mendelsohn Bartholdy – Friedrich Thimme. Berlin, 1922–1927.

34 Itt hiányok vannak a szövegben, valószínűleg Mályusz később ki akarta ezeket egészíteni.

külügyminisztérium iratait, amelyek bennünket is, mint a monarchia másik felét, a legközelebről érdekelnek. Mind e példák hatása alatt a magyar tudományos körök is kezdenek foglalkozni azzal a gondolattal, hogy jó volna kiadni a speciális magyar vonatkozású forrásanyagot, amely megvilágítaná pl., hogy igaz-e a szerbek vádja, hogy a magyar agrárius körök állásfoglalása és ebből kifolyólag a magyar kereskedelmi politika volt az oka, hogy Szerbia minden külföldi piacról elzárattván, hacsak nem akart saját zsírjában megfulladni, kénytelen volt erőszakkal is a Habsburg-monarchiát szétrombolni. Tettről lévén szó, mi, magyarok vagyunk az utolsók a forrás publikációk sorában, hiszen ma még csak gondolkoznak a hivatalos körök ezen a terven.

Mindezen forrás publikációk alapján nagy irodalom foglalkozik ma már a világháborút megelőző évtizedek történetével. Cikkek és könyvek százaiban próbálják történetírók az egymással ellenkező adatok és állítások hitelességét megvizsgálva a történeti igazságot kideríteni, Amerikában pedig külön folyóirat jelenik meg, mely a háborús felelősség kérdését óhajtván tisztázni, a XIX. és XX. század politikai történetére vonatkozó tanulmányokat közöl. Ezen nagy irodalom és forrás publikációk segítségével lehet már áttekintést nyerni korunkról annak, kinek elég hosszú az élete, mindezt át is olvasni, s az összefoglalóbb művek alapján néhány előadásban mi is megismerkedhetnénk az események legfontosabbjaival és a politikai fejlődés irányvonalával. S ez nagyon hasznos dolog is volna, mert aktuális szempontból is szükséges, hogy a most felnövő generáció a hozzá legközelebb eső korrall legyen tisztában. Ilyen áttekintés helyett mégis mással óhajtok foglalkozni előadásaimban. A politikai események előadását a két legutolsó órára korlátozom, mivel ma már a történetírás túlhaladt a pozitívista irányzaton,³⁵ s egy fejlettebb stádiumhoz, a szellemtörténeti irányzathoz érkezvén el, nekünk sem szabad egy immár elavult, anakronisztikus szemszögből nézni a történelmet.

A szellemtörténeti felfogás azt hirdeti, hogy a történetírásnak nem szabad megelégedni az államok sorsára kiható külső események feljegyzésével, hanem az emberiség és az egyes nemzetek egész belső fejlődését meg kell ismertetnie.³⁶ Azonban nem úgy, hogy külön veszi tárgyalás alá a gazdasági életet, a jogfejlődést, a társadalmi átalakulásokat, az irodalmat, a művészeti stílusokat, mintha ezek mindegyike külön-külön saját törvényei szerint fejlődő és egymástól független tényező volna, hanem valamennyit egymással szoros kapcsolatban levő elemeknek tekinti, amelyek az egységes fejlődésnek a részei. Ezt az egységet oly módon teremti meg, hogy az emberiség életének minden vonatkozása mögött mint tulajdonképpeni mozgató erőt a szellemet tételezi fel s azt mondja, hogy ez a szellem nyilatkozik meg a gazdasági életben, ez teremt először ideális képet az államról s valósítja azt meg, ugyanennek a szellemnek a kifejlődése, megnyilatkozási formája az irodalom, a művészet, ugyanez a szellem szabályozza a társadalmi fejlődést és a jogéletet is. Ez a szellem nem valami elvont fogalom, nem a német romantikusok felté-

35 R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban*. I–II. Bp., 1973. (Tudománytörténeti Tanulmányok.) Mályusz nem a pozitívizmus ilyen értelmezésére gondol, hanem sokkal inkább arra, amely szerint a pozitívizmus mindenekelőtt tényeket önmagukért összegyűjtő, forrásközlő, interpretációt mellőző iskola lett volna. Thienemann Tivadar: *A positivismus és a magyar történettudományok*. *Minerva* 1 (1922) 1. sz. 1–28.

36 Erős Vilmos: *A szellemtörténet Debrecenben*. Ifjabb Révész Imre. *Aetas* (2022) 3. sz. 94.

telezett népszelleme vagy korszelleme. 130 év előtt sokat emlegették a Volksgeist-et és a Zeitgeist-et.³⁷ A mai szellemtörténeti irányzat nem egyszerű felújítása ennek. Ha ez volna, nem érdemelné meg a történelem szót, mivel irracionális elemeknek a történelembe való belemagyarázása merénylet magának a történelemnek a lényege ellen. A szellem-történet nem deduktíve akarja a történelmet megérteni egy feltételezett, előre megkonstruált tényezőből, hatóerőből kiindulól, hanem induktíve, az adottságok vizsgálatából próbálja egy-egy korszaknak a világnézetét megállapítani. Tehát tanulmányozza, kutatja, milyen volt a gótika³⁸ vagy a felvilágosodás³⁹ korában az emberek felfogása az államról, társadalomról, milyen volt a tudomány, művészet, gazdasági berendezkedés, s mindezekből állapítja meg a gótikus vagy aufklérista ember világnézetét. Ugyanezt a munkát elvégzi minden korszakkal kapcsolatban, s így több összképet szerkeszt meg. Minden korszakból egyet. A képek egymás mellé állítva azt mutatják, hogy az emberiség felfogása, világnézete változott. Nem fejlődött, csak változott.⁴⁰ Ami változott, ami e változások mögött mint cselekvő tényező működött, az maga az ember. Az érző és élő ember dolgozik fantáziájával és két kezével, reá hatnak a különböző tényezők, adottságok s így építi fel részben tudatosan, részben öntudatlanul a maga világát, hogy azután egy következő korszakban azt egészen átalakítsa. Az igazi szellemtörténet így bizonyos áttekinthetőséget iparkodik behozni a történelem milliárdnyi rengetegébe.⁴¹ Nem erőszakkal magyaráz bele soha oda nem tartozott elemeket, nem egyoldalúan szintetizál, hanem szemét mindig az általános fejlődésre függesztve, a lényegét igyekszik kiemelni és ahelyett, hogy elveszne a jelentéktelen adatok felsorolásában, igyekszik rekonstruálni a történelem mögötti cselekvő tényezőt, az emberi szellemet.

A szellemtörténet a kulturális élet minden terrénumát figyelembe veszi tehát, éppen mivel szerinte minden jellemző lehet az emberre. Tehát nemcsak a politikai történettel törődik. E tekintetben hasonlít a régi művelődéstörténeti irányhoz.⁴² Eltérés két pontban: 1./ a szellemtörténeti szempontok szerint felépített történeti előadás nem hanyagolja el

- 37 Joó Tibor: A korszellem mint történetfilozófiai kérdés. Bp., 1933.; Erős Vilmos: A 19. századi német historizmus. *Valóság* 50 (2007) 12. sz. 1–15.
- 38 Lásd még Mályusz előadásainak kéziratát. Magyarország a gótika korában. MTA KIK Kt. Ms. 6553/2. 1932/3. Az előadásokat a Pázmány Péter Tudományegyetemen az 1930-as években tartotta, de feltehetően már Szegeden megkezdte mindennek alaposabb kidolgozását. Lényegében ennek alapján született tanulmánya, Mályusz Elemér: Árpád-házi Boldog Margit. A magyar egyházi műveltség problémája. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Bp., 1933. 341–384., *Klió szolgálatában*, 73–107.
- 39 Mályusz: *Magyarország története a felvilágosodás korában*; Uő: *Magyar reneszánsz, magyar barokk*. *Budapesti Szemle* [241. kötet] (1936) 159–179., 293–318.; [242. kötet] 86–104., 154–174.; Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000. (Csokonai Új História Könyvek) 34–59.
- 40 Itt Mályusz a „Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott” Ranke által hangoztatott tételét idézi fel. Lásd Erős: A 19. századi német historizmus; Georg G. Iggers: *A német historizmus*. [Ford. Gunst Péter – Telegdy Bernát.] Bp., 1988. (Társadalomtudományi Könyvtár.)
- 41 Ezúttal Max Weber alapvető gondolatai juthatnak eszünkbe. Benda Gyula: *Történelem és szociológia*. Mályusz Elemér történetírása a két világháború között. In: uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bp., 2006. 77–81. Max Weberre lásd *Történetelmélet*. I–II. Szerk. Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Bp., 2006. II. 281–283.; Max Weber: *A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”*. In: *Történetelmélet*, II. 281–323.
- 42 Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: *Művelődéstörténet*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2003. (Osiris Tankönyvek) 387–409.

a politikai történelmet sem, miután az egyes korszakokban más és más volt a hadszervezet és a hadviselés, és így még a háborúk lefolyása is jellemző vonásokat nyújthat, s ugyanígy más típusú a diplomáciai harc, az államok egymás közötti érintkezése korszakonként; 2./ szemben a régi kultúrtörténettel, nem darabolja szét a művelődés területét külön kereskedelem-, ipar-, had-, társadalom-, iskolázás stb. történetre, hanem analitikus vizsgálódás közben is keresi a szálakat, amelyek ezen speciális stúdiumokat a nagy egészsel összekötik. A módszer közötti különbség talán a legjellemzőbb. Egy Békefi-iskolában⁴³ készült disszertáció pl. megismertette egy-egy korszak kulturális metszetét valamely történeti forrás alapján. Az újabb irányzat éppen úgy felöleli egy-egy korszak művelődéstörténetét, azonban *nem csak* a kimondottan történeti adatok, pl. egy író munkája alapján, hanem az egész számba jövő forrásanyag segítségével. A középkor írója tehát érzi, hogy neki a kor megértéséhez szükséges Aquinói Tamás vagy a troubadur-énekek olvasása és a francia vagy német katedrálisok gótikus szobrainak tanulmányozása, miután mindezek ugyanazon szellem alkotásai. Aki a XVIII. századot akarja megismerni, az nem mozdulhat meg anélkül, mielőtt Voltaire, Goethe vagy Kant és A[dam]. Smith munkáinak szellemével meg nem ismerkedett. Aki a magyar romantika korával foglalkozik, annak Széchenyit éppen úgy kell ismernie, mint a korszak röpirat-irodalmát és teológiai vonatkozású könyveit, miután a templomok szöszékeiről mondott prédikációk szintén a kor szellemét lehelik. Azaz a szellemtörténet nemcsak a kimondottan történeti forrásanyagot veszi tekintetbe, hanem azokat az emlékeket és írott munkákat is, amelyeket eddig még az irodalomtörténet is csak egész felületesen intézett el. –

A szellemtörténet így részben régi, részben új. Régi annyiban, hogy eddig is voltak történetírók, akik nem mesterségnek, hanem hivatásnak érezték munkakörük betöltését, akikben megvolt a történeti érzék. Ezek öntudatlanul is, éppen tehetségük folytán, képesek voltak a szintetikus látásra s minden figyelmeztetés nélkül, a divattól sem támogatva, oly munkákat írtak, amelyek a tárgyalt korszakot ha nem is minden vonatkozásukban tárták fel, de mégis az *igazsághoz híven* elevenítették fel. Az új irányzatot a tudatosság jellemzi, ami persze azzal a veszéllyel jár, hogy néhány szempont megismerése után sokan igen hangos szellemtörténészek lesznek, mivel ez a divat. Pl. a magyar szellemtörténet-írás – sajnos – alig valamivel több, eltekintve a kivételektől, mint valami modernebb filológizálás. A kezdet kezdetén álló irányzat a szellemtörténet különben külföldön is. Azok a vonások, amelyekkel lényegét iparkodtam jellemezni, oly kereteket jelölnek, amelyeket még hosszú évtizedek kutatásaival és munkájával kell kitölteni. Nálunk sokan gúnyolódnak is az új irányzat felett,⁴⁴ mert a divatosság káros hatását veszik észre rajta. Ez azonban nem tarthat vissza bennünket, hogy ne ily, a réginel magasabb fejlődési fokról próbáljuk megismerni a XIX. század 2. felének lényegét, világnézetét. Még attól sem rettenhetünk vissza, hogy e korszakról nincsenek még oly feldolgozások, amelyek a szellemtörténeti metódussal készültek volna. Ennek a következménye persze, hogy előadásaim csak vázlatosak lesznek, csak rámutatnak egy-egy fejlődési irányra, azonban, úgy érzem, Önök-

43 Steven Bela Vardy: The Birth of the Hungarian Kulturgeschichte School. In: uő: *Clio's Art in Hungary and Hungarian America. East European Monographs*. New York, 1985. 35–53.

44 *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Bp., 1931. (A Magyar Szemle Könyvei 3.)

nek, akik a magyar tanári kar és ezzel a magyar intelligencia elitjét képviselik, mégis szívesebben látott lesz egy kezdetleges vázlat, ha az modernebb színű, mint egy, a régi hagyományos módon alaposan és pontosan kidolgozott előadás-sorozat.

3-4 év előtt hasonló kurzuson ugyanezen tárgyról már tartottam előadásokat.⁴⁵ Akik akkor is részt vettek a kurzuson, azok elnézését kérem, hogy előadásaimban csak részben ismétlem meg az akkor elmondottakat. Ez nem azt jelenti, mintha akkori előadásaimat elvetve, megtagadnám korábbi felfogásomat. Inkább csak iparkodtam, a nulla dies sine linea-elvnek megfelelően, a kor jellemző vonásait világosabban és érthetően összefoglalni. Bár viszont azért is bocsánatot lehetne kérni, hogy egyáltalán merészelek olyan dolgokat is elmondani, amelyek előadása ismétlést jelent. E tekintetben azonban apellálok arra a belátásukra, hogy a technikai tudományok haladhatnak amerikai gyorsasággal, az egyes ember látókörének a bővülése azonban a legjobb esetben is csak a fa növekedéséhez mérhető, amikor évente csak egy-egy gyűrűvel tágul.

A XIX. század világnézetét, lényegét meg akarván határozni, tekintetbe kell vennünk, hogy egyetlen történeti periódus sem vizsgálható önmagában, hanem csak az előző időszakokkal kapcsolatban. Mert ha azt mondjuk, hogy az emberiség történetében a vezető fonal a világnézetek egymásutánja és változása, s ha úgy tekintjük, hogy a változás alanya maga az ember, akkor bizonyos, hogy az elmúlt idő nyomot hagy az emberiség gondolkodásában. A múltnak öröksége van, amely egyszerre fokozza az ember energiáját, de egyszer mind bénítja is. Az előző generációk tapasztalatai, szenvedései felvértezik az emberiséget, az átörökölt intézmények viszont ólomsúllyal akadályozhatják az előretörésben. S hogy mindez nem feltevés, nem hipotézis, arra bizonyíték éppen a történelem.

A XIX. század is örökölt a múlttól, mégpedig sokkal többet, mint azt gondolnók. Úgyannyira, hogy ha áttekintjük a megelőző évszázadok világnézet-változásait, akkor ily módon a XIX. század legjellemzőbb vonásai fognak elénk tárulni, mégpedig történeti fejlődésükben. De ugyanekkor az előző eltűnt korszakok megszűnő, elhalványuló vonásai negatívumokra is rámutatnak, hogy milyen *nem* többé a XIX. század. Ily pozitív és negatív sajátságok megállapításával juthatunk közelebb a tárgyalt korszakunk lényegének megismeréséhez.

Általában azt mondhatjuk, hogy az európai keresztény kultúrkör életében két ismételt egymást felváltó szellemi irány állapítható meg.⁴⁶ Az első úgy fogalmazható meg, hogy ez a középkor szelleme, a másik a racionalizmusé. A középkor világnézetét a transzcendens monizmus jellemzi.⁴⁷ Az embernek az egész élete a túlvilági boldogság elnyerésére irányul. Az üdvözülés biztosítása az ember célja a középkorban, s ezért nem tulajdonít a földi életnek semmi értéket sem. Transzcendens, túlvilági célok felé igyekszik, ez

45 Tehát ez a szöveg 1930–1931 körül készülhetett. Amint erről szintén esett szó, ezen előadásai alapján készült Kossuth-cikke, valamint 1936-os, Kecskeméten megjelent írása. Mályusz: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere; Uő: Értelmiségünk és a neonacionalizmus; Uő: *A történettudomány mai kérdései*.

46 Karl Joel: *Wandlungen der Weltanschauung*. Tübingen, 1928. Joel művét jól ismerték a két világháború közötti időszak magyar történészei.

47 Heinrich von Eicken: *Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung*. Stuttgart, 1887. Mályusz erről a könyvről mintegy 150 oldalas kivonatot készített, amely jelenleg is fellelhető az MTA KIK Kt.-ban. Vö. Mályusz: *Visszaemlékezések*, 388. 51. j.

a lényeges, ennek van csak szemében létjogosultsága, ezért monisztikus a középkori világnézet. Ennek megfelelően a középkor az egész világot egy óriási, piramisszerű építménynek képzelel el, amely magában foglalja legalul az érzéki, bűnös, természeti világot, fent, a csúcson pedig az örök boldogság birodalmát, az angyalokkal. A piramisszerű építmény jellegének megfelelően az emberi társadalom egymás felett álló rétegekből áll. Legalul a rabszolgák, azután a szabadság különböző fokain levő jobbágyok, polgárok, nemesek, lovagok, fejedelmek. Ez az állapot, a társadalmi különbség, az eredendő bűn következménye, amelyet Isten büntetésből mért az emberiségre. E felfogás magyarázza meg, miért lehettek az egyháznak is rabszolgái. A világi társadalom felett van az egyházi társadalom a maga különböző rendjeivel, s itt különösen előkelő hely illeti meg az askézis elvei szerint élő szerzeteseket. Ezt az egész világot a rend, az ordo gondolata hatja át, amelyet Isten maga közvetlenül állapított meg s amely szerint folyik az emberiség élete. A cél az emberiség és az egyes ember előtt az, hogy a csúcra feljusson, hogy elnyerje az üdvözülést. Éppen mert a világ nem oszlik két részre, földre és tőle független égire, hanem az egész a piramisban össze van kapcsolva, monisztikus, a feljutás a csúcra lehetséges.⁴⁸ Az ember azonban egyedül nem érheti ezt el, hanem segítségére van az egyház a maga szervezetével, a szentségekkel. Az üdvözülés ugyanis bizonyos feltételekhez van kötve; e feltételek azonban nem az egyes embertől, annak egyéni, szubjektív akaratától, heroikus törekvéseitől függenek, hanem a szentségek átvételétől. A szentségek kiszolgáltatója pedig az egyház, s ily módon ő az egyes embert objektíven közvetíti Istenhez.

A középkor előtt értéke tehát a túlvilági életnek van [az ember számára – a szerk.]; a földi élet csak átmeneti állomás az örök cél felé, s csak veszélyeket jelent az emberre. Mivel mindenki a túlvilág felé tekint, a tudomány és a művészet is a túlvilági örök igazságok szerint igazodik. A történetírás ezért nem az egyes emberek vagy nemzetek egyéni életét beszéli el, hanem azt tünteti fel, hogy a legendák hősei mint jutnak egyre közelebb Isten országához. A filozófia a teológia szolgálatában van; célja nem az, hogy az emberi gondolkodás felépítse a tapasztalatok alapján a világ képét, hanem hogy az elvont vallási igazságokat igazolja. A fizika szintén nem a természeti jelenségeket írja le, hanem azt magyarázza, hogy Isten a látható dolgokban miként igyekezett akaratát kifejezni. Tehát ezért a drágaköveknek szimbolikus erő tulajdonít s ugyanígy az egész természeti világot egy felsőbb isteni rend megnyilatkozásához képes könyvnek tekinti. A művész pedig szintén az érzékfeletti világ megrajzolására törekszik s fantáziája előtt minden csak ezen világ szimbóluma és allegóriája. Ezt a felsorolást még hosszan lehetne folytatni, példákkal pedig in infinitum igazolni. A lényeg az, hogy a transzcendens szempontok határozzák meg

48 Willy Andreas: *Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende*. Stuttgart–Berlin, 1932. Andreas műve kifejezetten szellemtörténeti mű volt. Ifjabb Révész Imre is így értékelté, Mályusz pedig ismerte ezt a művet, ha másból nem, ifjabb Révész Imre ismertetése alapján. Erős Vilmos: A szellemtörténet jegyében. Ifjabb Révész Imre levelei Mályusz Elemérnek (1930–1939). *Egyháztörténeti Szemle* 23 (2022) 3. sz. 125–168.; Révész Imre: Andreas, Willy: *Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende*. Stuttgart–Berlin, 1932. *Századok* 68 (1934) 451–457.

az emberiség gondolkozásmódját, s mert e világnézet hirdetője, terjesztője az egyház, ezért a középkor legfontosabb hatalmi és kulturális szervezete is az egyház.⁴⁹

Ezzel a középkori világnézettel, ezzel az egyházi kultúrával szakított a reneszánsz. A reneszánsz világnézet szerint hatalom, vagyon, gazdagság, érzéki élet, szépség, gondolkodás és művészet, felszabadulva az aszkézis gondolatának hatalma alól, új fényben, új jelentőségben jelennek meg, mint az emberi lét szabad, nagy céljai.⁵⁰ Az eredendő bűn és a megváltás, a halál utáni élet háttérbe szorulnak, amikor a földi élet egy teljes, önmagától értetődő egészé válik s nem csupán átmeneti stációvá válik. Mivel így mindkét életnek önálló értéke van, ezért dualisztikus a reneszánsz világnézete. Ez az új reneszánsz világnézet, amely merő ellentéte a középkorinak, csak a legfelsőbb társadalmi rétegekre hat, Olaszországban éppen úgy, mint nálunk, Mátyás udvarában. Jellemző, hogy a reneszánsznak nincs is külön társadalomelmélete,⁵¹ ami azt bizonyítja, hogy a tömegekkel nem tördődött. A reneszánsz világnézet hatása tehát szűk körű, s talán ez is az oka, hogy nagyon rövid ideig élt. A reformáció, majd még inkább az ellenreformáció már visszatérés a középkorhoz,⁵² a középkori ideálhoz, tehát nem a reneszánsz folytatása.⁵³

Sematikusan a két, egymást felváltó⁵⁴ irányzatot így ábrázolhatjuk (20).⁵⁵ A két irányzat ellentétes, az egyes korszakok azonban kölcsönös hatásokat tüntetnek fel. Pl. a reformáció nem teljes felújítása a középkornak; az ellenreformáció művészete sok rokon vonást tüntet fel a reneszánsz művészetével, ami mind azt bizonyítja, hogy az elmúlt korszakok hatnak a későbbi időre, s abban – bár csökkenő erővel – tovább élnek.⁵⁶

Ily rövid vázlatban áttekintve a világnézet-változásokat, módunkban van tárgyalandó korunkat jobban elhatárolni. Kezdődik tehát liberalizmussal 1830 körül, s tart a világné-

49 Mályusz itt nyilván Eicken alapján nyilatkozik a középkorról, de más szellemtörténések munkájára is utal visszaemlékezéseiben, például Dagobert Freyére. Utóbbira lásd újabban Törő László Dávid: A szellemtörténet kultúrtörténeti vonatkozásai Dagobert Frey és Hans Fehr történések példáján. *Valóság* 63 (2020) 2. sz. 63–76.; Mályusz: *Visszaemlékezések*, 387.

50 Vö. Egon Friedell: *Az újkori kultúra története*. I–III. [Ford. Vas István – Tandori Dezső.] Bp., 1990. II. (Reneszánsz és reformáció.)

51 Lásd mindehhez Jacob Burckhardt vagy Egon Friedell műveit. Burckhardtról lásd *Történetelmélet*, II. 1050–1051. Ugyanott (1052–1077.) részletek a *Világtörténelmi elmékedésekből* (Jacob Burckhardt: *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Berlin, 1905. [Magyarul: Jacob Burckhardt: *Világtörténelmi elmékedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába*. (Ford. Báthori Csaba – Hidas Zoltán.) Bp., 2001.]).

52 Ezt a gondolatot Mályusz Troeltschtől kölcsönzi. Előadásainak egy korábbi részében ezt világosan meg is fogalmazza, mégpedig a következőképpen: „E felfogás szerint tehát az ellenreformáció kora az újkorba esik. Ezzel a szerföliött kezdetleges felosztással és korelhatárolással szemben a modern szellemtörténeti kutatás képviselője, Ernst Troeltsch határozottan állást foglalt. 'Renaissance und Reformation' című rendkívül mélyen járó tanulmányában megállapította a reneszánsz és reformáció lényegét.” MTA KIK Kt. Ms. 6547/155. 28. Lásd mindehhez Ernst Troeltsch: *Aufklärung*. In: *Realencyklopaedie für protestantische Theologie und Kirche*. I–III. Hrsg. Johann Jakob Herzog et al. Leipzig, 1854–1913. II/2. 225–241. Troeltsch e kijelentésére, illetve arra, ahogy ezt Mályusz alkalmazza, az egyébként szintén szellemtörténeti alapokon álló ifjabb Révész Imre is reagál egy Mályuszhoz írott levelében. Erős: A szellemtörténet jegyében, 162–163.

53 Itt az eredeti szövegben Mályusz következő beszűrésai olvashatók: 7. lap! 17–20. lap. (Valószínűleg másik – esetleg egyetemi – előadásokból/szövegekből.)

54 Joel: *Wandlungen der Weltanschauung*.

55 Talán valamilyen ábrára utal Mályusz itt, amelyet előadásában felhasznált.

56 Lásd a XVIII. századról szóló, említett előadást. MTA KIK Kt. Ms. 6547/155.

háború végéig. A mai kornak, a neoromanticizmus korának⁵⁷ csirái felismerhetők ugyan már az 1900-as években, a filozófia reagált először, értékelmélet,⁵⁸ előtérbe jutását azonban a háború siettette, s kb. 1920-tól egy új világban élünk,⁵⁹ amely még csak most van kialakulóban. A régi intézmények, gazdasági rend, jogi felfogás, törvények stb. élnek ma, de a szellem már más.

Korunk elégedetlen az örökölt instrukciókkal, valami újat szeretne. Inkább negatív nyilatkozik meg az új korszak. Tárgyunk azonban nem napjaink története, hanem a világ-háborúval lezáruló XIX. század, így ezzel kell foglalkoznunk.

A XIX. század szellemi élete sokat örökölt a megelőző korszakokból. A középkortól átvette a kereszténységet, amely elválaszthatatlanul magába olvasztotta a késői antik etikát és krisztusi megváltói vallást,⁶⁰ s amely kereszténység megteremtette az egyház hatalmas szervezetét. Ez az egyházi szervezet képviseli a XIX. században a konzervativizmust. Köréje csoportosulnak, védelme alatt húzódnak meg mindazok, akik ellenséges érzellemmel tekintenek az új időkre. Az egyház szervezetével, tanításával, a tömegekre ható képességével egy darab középkort képvisel a XIX. században, s megakadályozza, hogy a felvilágosodás teljes győzelmet arathasson. Az egyház tanai fenntartják azt a hitet, hogy van transzcendens világ, és így biztosítják a lehetőséget, hogy ha az emberiség kiábrándul a felvilágosodás ideáljaiból, akkor megint visszamenekülhessen és megújulhasson a feltámadt régiben, s ismét a túlvilági léttől várja a földön elérhetetlen vágyainak teljesülését. Sajnos, az egyház konzervativizmusát kihasználja politikai célokra a reakció, amely előtt semmi magasabb cél nem lebeg, s amelynek egyedüli vezérlő gondolata az, hogy minél sérthetlenebbül megőrizze régi politikai és társadalmi előjogait. De ugyancsak a középkori egyháznak köszönhetjük, hogy a még régebbi, az antik kor kultúrája is átszármaazhatott a XIX. századba. Ez a kultúra jelentős hatalommá lett az emberiség nyelvében, művészetében, intézményekben, etikájában, nevelésében, s mindezt a legkülönbözőbb utakon át meg átjárta. Ma már észrevehetően egyre inkább háttérbe szorul, befolyása egyre kevesebb.

Aminek ez az antik kultúrhagyomány egyre jobban és jobban tért enged, az a reneszánsz és a felvilágosodás öröksége, ez maga a XIX. század élő és uralkodó szelleme. Mi ennek a lényege? Ha a középkor és romanticizmus gondolkozása transzcendens és irracionális felé tör, akkor a reneszánsz és felvilágosodás reális és racionális színezetű. Ha a középkor a világmindenséget érzelmeivel akarja átfogni s abba bele akar olvadni, akkor a felvilágosodás ezt a hideg ésszel, a rációval akarja megismerni⁶¹ és a maga, az emberiség

57 Mályusz: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere; Uő: Értelmiségünk és a neonacionalizmus. Illetve Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Bp., 1920.

58 Ez itt egy beszúrás, nem teljes mondat eredetiben sem. Az értékelméletre való utalás viszont szintén a szellem-történeti arzenálhoz tartozik.

59 Mályusz: Értelmiségünk és a neonacionalizmus.

60 Itt is nyilvánvaló a Troeltsch-höz való kapcsolódás. Vö. Hans-Georg Drescher: *Ernst Troeltsch. Leben und Werk*. Göttingen, 1991.

61 Mályusz: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Ez a szöveg Mályusz szegedi egyetemi előadásait tartalmazza, amelyeket az 1920-as évek végén tartott. Soós István: Utószó. In: Mályusz: *Magyarország története a felvilágosodás korában*, 350–362.

szolgájává óhajtja tenni. Ha a középkor és a romantika⁶² világszemlélete organikus jellegű, mivel a világmindenséget szerves összefüggő egésznek látja s ugyanúgy az egyes társadalmi rétegeket is, addig a felvilágosodás szétbontja atomjaira az egész világgépet, ugyanezt teszi a társadalommal is, amidőn egymástól független individuumok csoportjára atomizálja. – Ezzel a párhuzamba állítással felismertük a felvilágosodás és a XIX. század két alapvető szellemi tényezőjét, a racionalizmust és az individualizmust. Mindkettő a felvilágosodás öröksége.⁶³ A gondolati, szellemi elemek már ott világosan felismerhetők, a XIX. század csak teljes virágzásra hozza őket. Ezért hangsúlyozhatjuk, hogy a XIX. század sokkal közelebb van 1750-hez, mint 1930-hoz.

A racionalizmus lényege, rövidre fogva, az értelem, az intellektus és ráció egyoldalú uralmát jelenti az ember egész életében és a kultúrfejlődésben, s ezzel kapcsolatban mindkettőben tervszerűséget és tudatosságot tételez fel, mégpedig az élet eszközei és céljai tekintetében egyaránt. Hogyan lehetséges az, hogy az emberiség elfordult a középkori világnézettől s ezt az újat tette magáévá? A változás megindul az államélet terén, amikor a világi hatalmak szembefordulnak az egyház politikai befolyásával, az első gyökeres változás és fordulat azonban a szellemi életben következik be.⁶⁴

Áttekintve a tudomány terén végbement fejlődést, végeredményül azt is megállapíthatjuk, hogy amikor a felvilágosodás és a XIX. század a középkori egyházi kultúra helyébe új kultúridealokat helyezett, akkor ezeket autonóm módon teremtette meg. Az egyházi tekintély elve tisztán külsőleges volt és közvetlenül isteni normákra támaszkodott. Vele szemben a felvilágosodás tudományában a gondolkodás autonómiája uralkodik. A XIX. század kultúridealjai nem azért érvényesek, mivel valamely tekintély, pl. az egyház, követeli azt, hanem érvényességük meggyőző erejükből, saját immanens és közvetlenül érvényesülő hatóképességükből következik. Ott is, ahol a XIX. század új tekintélyeket állít fel, ezek érvényessége csak a tisztán autonóm és racionális meggyőződésen alapszik; sőt ha régi vallási meggyőződések érvényben maradnak, azoknak az igazsága és kötelező ereje sem az uralkodó tekintélyen, hanem elsősorban a belső személyes meggyőződésen alapszik, legalábbis a protestánsoknál.⁶⁵ Az ember tehát önmagában találja meg a mértéket, hogy valamit igaznak vagy hamisnak válasszon, s ugyanúgy az ő belső elhatározása dönt esztétikai és erkölcsi kérdésekben is.

Bizonyos adag racionális felfogás szükséges a tudományokban, azok fejlődése nélküle el sem képzelhető. A XIX. század azonban túlzásba ment, amikor uralkodó irányzattá

62 Mályusz a romantikáról alapvetően pozitívan nyilatkozott előadásainak a 19. század első feléről szóló részében. Ezt is szellemi kategóriaként és „világnézetként” tárgyalta, amely a felvilágosodás egyoldalú racionalizmusa után szükségszerűen tér vissza a keresztény valláshoz és „a rendiség évszázadokon keresztül kifejlődött társadalmi formáihoz”. Ferenc király abszolutizmusa ellenben nem ezt a romantikát képviselte, hanem egy sivár és terméketlen berendezkedést valósított meg. MTA KIK Kt. Ms. 6547/156. 1–3.

63 Antoine Nicolas de Condorcet: Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története. In: *Történetelmélet*, I. 315–367. (Rövid ismertetés Condorcet-ről, magyar és idegen nyelvű irodalmáról uo. 314–315.); Antoine Nicolas de Condorcet: *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*. [Ford. Pődör László.] Bp., 1986. (Politikai Gondolkodók.)

64 Itt is beszúrás Mályusztól: 9–13.

65 Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a protestantizmus*. Bp., 1939. (A Magyar Protestantizmus Történetének Forrásai.) [Új kiadása sok hibával: Máriabesnyő-Gödöllő, 2006. (Historia Incognita.)]

a pozitívizmust⁶⁶ tette meg. A XIX. század tudományosságát főleg két egyoldalú vonás jellemzi: 1./ többre becsüli a szétbontást, mint a szintézist, és hogy csak töredékes világképhez jut el; 2./ szellemi tudományokban az értelmet a fantázia és az érzelem rovására jogtalanul állítja előtérbe. E két tulajdonság érvényesülésének káros következményei voltak: mivel szintézishez fantázia kell, ez pedig az egzaktitás hamis kultusza következtében kárhuzatos dolognak látszik, a pozitívista világképben az egység sem jut kifejeződésre. A tudományos világkép csak az egyes elemek tömege. Pl. a pszichoanalízis azt mondja, hogy a lélek ösztönök tömege, minden magasabb egység nélkül. Hiányzik az értelem, a megértés a lelkiélet specifikus tulajdonságaival szemben.⁶⁷ A belső élet sokféleségével szemben a tudomány színvak. Ugyanígy az emberi társadalom és kultúra tényeit visszavezette a XIX. század az egyes emberekben végbemenő egyes előzmények tömegére, ismét csak nem törődve a társadalom és kultúra meglepő egységével. Mivel igazi egzaktitás, atomizálás a természettudományok területén lehetséges, a XIX. század ezeket is tekintette valódi tudományoknak, míg a szellemieknek, történelemnek, filozófiának csak másodrangú szerepet juttatott. A történettudomány iránya, a historizmus⁶⁸ azonban megelégszik a tények mint értéktelen tények leírásával, amelyeket a mindenkori történeti összefüggésből akar megérteni és megmagyarázni, s így minden vallást a maga helyén és idejében szükségesnek tart, de már nem kutatja azok értelmét és értékét.

A mi korunk, szakítva a pozitívizmus, naturalizmus és historizmus⁶⁹ XIX. századi uralmával, megváltoztatta, eltolta a vizsgálódás módját, mégpedig úgy, hogy analízis helyett a szintézist, a mechanikus helyett az organikus, a kauzális helyett a finalist tartja fontosabbnak. Ennek megfelelően a mai tudományos gondolkodásban érvényre jut a totalitás gondolata, mégpedig nemcsak a biológiában, pszichológiában (Spranger!⁷⁰), szociológiában, hanem valamennyi szellemi tudomány terén. Az értékutatás és értékrelativitás is érvényesül,⁷¹ mégpedig a szellemi kultúra szociológiai, azaz művelődéstörténeti szemléletével összefüggően. Eszerint minden vallás, minden művészet függ ugyan a gazdasági és társadalmi alépítménytől, azonban mindég van valami specifikus tartalma, úgy-

66 R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívizmus a magyar történettudományban*, I–II.; Thienemann: *A positivismus és a magyar történettudományok*; Tóth Zoltán: *Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 57–109.; Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az új-kori történetírás egy története*. Bp., 2015. 107–128.

67 Ez is kifejezetten Dilthey-hez kötődő gondolat. Wilhelm Dilthey: *Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie*, 1894. Leipzig, 1924. (Gesammelte Schriften 5) 139–240.; Wilhelm Dilthey: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. [Ford. Erdélyi Ágnes.] Bp., 2004. (Társadalomtudományi Könyvtár); Bodor Mária Anna: *A szubjektumtól az egzisztenciáig. A szellem*. Bp., 2018.

68 Ezek is telivér módon Ernst Troeltschhöz köthető gondolatok. Lásd Jó Tibor: *A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete*. Szeged, 1931. (Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae); Uő: *Bevezetés a szellemtörténetbe*. Bp., 1935. (Kultúra és Tudomány) 83–88. [Újabb kiadása: Bp., 2017.]

69 Itt is Troeltsch-t idézhetjük fel Mályusz alapvető forrásaként. Ernst Troeltsch: *Der Historismus und seine Probleme*. Berlin, 1922. (Gesammelte Schriften 3); Uő: *Der Historismus und seine Überwindung. Fünf Vorträge*. [Eingeleitet Friedrich von Hügel.] Berlin, 1924.

70 Mályusz felkiáltójele. Jó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe*, 88–102.; Eduard Spranger: *Lebensformen*. Halle, 1930. [7. kiad.]; Jó Tibor: *Spranger történetfilozófiája. Athenaeum* 18 [Új folyam] (1932) 234–242.

71 Az értékelmélet klasszikusa a neokantiánus Heinrich Rickert. Heinrich Rickert: *Kultúrtudomány és természettudomány*. In: *Történetelmélet*, II. 193–268.

hogyan – mint Vierkandt⁷² mondja – Isten minden kultúrában és minden korszakban más és más oldaláról mutatja meg magát.

A racionalizmus a XIX. században az egész emberi életet áthatja. Nem törődve tradícióval és érzelmekkel, kíméletlenül alaposan és módszeresen mindent a célszerűség szabályai szerint akar átalakítani, s természetes túlzással az embert is a racionalizálás szubjektuma helyett annak objektumává teszi. A modern vállalkozásban a munkás valóban csak tárgy, de ugyanúgy maga az egyes vállalkozó is egy kartellben hasonló módon korlátok közé kerül. Ennek a racionális felfogásnak igazi szimbóluma a gép. Az értelem, a szellem koncentrációját jelenti, mivel a feltaláló szellemi képességeit vitte bele; aki a gépet használja, annak már megfelelő mértékben kevesebb szellemi erőt kell érvényesítenie. Az értelem így valóban objektíválódik a gépben, az ember pedig a gép eszközévé lesz. A gép azután szellem nélkül végzi munkáját; a cséplőgép pl. ugyanazon mozgást végzi, akár kéve, akár véletlenül élő ember kerül bele, míg ellenben a cséplőhadaró, ha dolgozó ember kezében van, azonnal különbséget tesz. Ezért is szimbólum a gép. A XIX. századi és mai jogi életünk írott törvények szerint igazodik. Az írásba foglalt jog az életet paragrafusokba akarja törni, egész gépszerűen. Ellenben a középkorban, mikor még a jog élő, fel nem jegyzett jog volt, hozzásimult öntudatlanul is a valósághoz, s amint fejlődött a gazdasági, társadalmi élet, ugyanúgy változott vele együtt. Ma is megváltozik a törvény, de csak a tudatos értelem s az ennek eszközei gyanánt szereplő legfelsőbb bíróság, a kúria és a parlament végzi ezt el.

(A XIX. század tudományos felfogása valóban visszatükrözi a kor világnézetét, felfogását. Sőt egyik a másikat erősíti. Az egyes tudós gondolkozását a kor erősen befolyásolja, sőt egyenesen determinálhatja. Igaz, az újabb változás is mindég szellemi téren kezdődik, azonban mindég elfogulatlan kutatók kisebb részleteredményei a kiindulópontok, amelyekről a későbbi, újabb és újabb generációk tovább építenek. Öntudatával minden tudós saját korában gyökerezik. A művészet már inkább dolgozik intuícióval, s így a jövő sejtelmeinek is jobban kifejezést tud adni. Ez is kifejezi a kor lelkét és hangulatát, a jövő útjait azonban inkább megsejti, mint a tudomány.)⁷³

A XIX. századnak a racionalizmus mellett másik alapvető tulajdonságával, az individualizmussal rövidebben végezhetünk. Jelenti ez a régi társadalmi formák és keretek széttörését és helyébe az atomizált társadalom feltűnését. Erről a folyamatról lásd Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*.⁷⁴ *Gemeinschaft* jelenti azt a közösséget, amelyben az ember különböző kisebb organizmusnak a része. Pl., hogy családban, nemzetségben, céhben vagy nagybirtok szervezésében⁷⁵ telik el élete. Érzi, hogy tagja ezeknek s ennek megfelelően kötelességet érez a maga közösségeinek többi tagja iránt. Ezzel szemben a modern társadalom atomokból áll, akik csak a legszűkebb hozzátartozókkal éreznek valamelyes lelki kapcsolatot. Ahol legteljesebb virágzásra jutott, a bolsevik Oroszország-

72 Alfred Vierkandt: *Gesellschaftslehre. Hauptprobleme der philosophischen Soziologie*. Stuttgart, 1923. Vierkandt-hoz lásd Mályusz: *Visszaemlékezések*, 387. Vierkandtnek nagy hatása volt Hajnal Istvánra is, Mályusz talán legközelebbi szellemi barátjára és harcostársára.

73 Itt Mályusz beszúrása: 13–14. lap. E bekezdés az eredeti szövegben is zárójelben található.

74 Ferdinand Tönnies: *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Leipzig, 1887.; Erős: *Populus, plebs, rusticus*.

75 Mályusz: Magyarország a gótika korában. MTA KIK Kt., Ms 6553/2. 1932/3.

ban,⁷⁶ ahol a család is szétporladt, ott csak egyes emberek és ezek összessége, a tömeg maradt meg. Az atomizált társadalom tagjai, az individuumok⁷⁷ idegenül állnak egymással szemben, részvét és kötelességtudat nélkül, egymást idegeneknek tekintik, s csoportjaik többé nem organikus jellegűek, hanem mint a szakszervezetek, vagy fasiszta korporációk, azonos foglalkozású emberek mechanikus csoportjai, amelyeknek az a céljuk, hogy a megélhetést tagjaik számára megkönnyítsék s nekik érdekeik védelmét lehetővé tegyék.

Az egyén, individuum tehát elnyerte a legteljesebb szabadságot. Az individualizmus azt jelenti, hogy politikai, gazdasági és szellemi tekintetben az ember teljesen tetszése szerint cselekedhet. A liberalizmus biztosítja a politikai téren a cselekvés szabadságát, a kapitalista gazdálkodási rend a gazdaságin, a gondolkodás autonómiája pedig a tudomány és a világnézet terén. Mindez nagy előnyöket biztosít; lehetővé teszi az egyes ember érvényesülését, azt, hogy minden erejét, tehetségét kifejtse, ami elképzelhetetlen pl. a középkori társadalomban.

A kép teljességéhez hozzátartozna, hogy részletesen ismertessem, mint fejlődött ki a liberalizmus és kapitalizmus, és hogyan lesznek a XIX. század történetében a leglényegesebb tényezők,⁷⁸ amelyek az egyes államok belső életében és külpolitikájában is döntő szerepet játszanak. Sajnos, erre már nincs idő. Ehelyett: Ruggiero: *Geschichte des Liberalismus in Europa*, 1930, lap.⁷⁹ Dékány,⁸⁰ ugyanő szociológus is. (Ruggiero jó könyv, a liberalizmus szellemi gyökereit, XVIII. századi felfogását részletesen ismerteti, azután a francia, angol, olasz, német liberalizmust, mint az általános liberalizmus történeti formáit. Nem liberális-ellenes – mint nálunk ez ma divat⁸¹ –, mégis elfogulatlanul igyekezik értékelni.)

76 Mályusz: A vörös emigráció. Mályusz a szegedi előadásainak bevezetésében is világnézetként jelöli meg a bolsevizmust, s az ellene a historizmus jegyében való harcot tekinti egyik fő feladatának. „A kommunista világnézetnek Oroszország határain túli továbbterjedése arra int bennünket, hogy nem szabad közömbösen szemlélőnk, mint csökken egyre jobban korunknak történeti érdeklődése. A közönyösség a bolsevizmus előretörését könnyíti meg, viszont a történeti gondolkodás elmélyítése gátat emel az ázsiai áradattal szemben. A *historizmus* ápolása tehát műveltségünk megvédésével, megőrzésével azonos, és amikor a múltat tanulmányozzuk, akkor a proletár-világnézettel is harcolunk, amely mindent elsepréssel, alacsony színvonalú nivellálással fenyeget.” Mályusz: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál, 467. Hasonló gondolat a 472. oldalon is.

77 A *persona contra individuum* probléma a keresztény perszonalizmus alapvető kérdése volt. Erős Vilmos: *Erkölcs és államrezon. Szekfű Gyula és Jacques Maritain kapcsolata. Világosság* 49 (2008) 9–10. sz. 167–174.

78 Lásd Mályusz: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere; MTA KIK Kt. Ms. 6547/157. 182., passim. A zsidóság negatív szerepével együtt. (Lásd itt a bevezetést.)

79 Itt hiányok vannak az eredeti szövegben, nyilván odavetett jegyzetekről van szó, de azért ezek is beszédesek, több szempontból is. Guido de Ruggiero: *The History of European Liberalism*. Oxford, 1927. Mályusz minden bizonnyal a német fordítást olvasta, mivel angolul nem tudott. Erre utal az itt szereplő *Geschichte des Liberalismus* cím is. Ruggiero Benedetto Croce nagy barátja és hí követője volt. Viszonyukhoz lásd *Carteggio Croce–Ruggiero*. A cura di Angela Schinaia – Nunzio Ruggiero. Bologna, 2008.

80 Dékány István. Róla lásd pl. Mályusz: *Visszaemlékezések*, 452–453.

81 Mályusz nyilván leginkább Szekfű Gyula felfogására gondolt, annak lényegi antiliberalizmusára, amelyet látványos tanulmányban vitatott. Szekfű: *Három nemzedék*, valamint Erős: *A Szekfű–Mályusz vita*. Szekfűhöz legújabbán Vilmos Erős: Gyula Szekfű (1883–1955). In: *Bloomsbury History. Theory and Method*. Ed. Stefan Berger. London, 2021.

FÖLDGÁZ VAGY SZANKCIÓK?

Az olasz–szovjet kapcsolatok a kis hidegháború idején

NEUSPILLER FERENC

NATURAL GAS OR SANCTIONS?

Italian–Soviet Relations during the Little Cold War

After about a decade and a half of détente, relations between the two superpowers deteriorated in the late 1970's, affecting the two federal systems. In the era of the Little Cold War, Italy, as a member of NATO and one of the most loyal allies of the United States, sought to demonstrate its commitment to Washington. Meanwhile, however, its economy's rather volatile performance meant that it needed the Soviet market and Soviet's natural gas and oil to meet its energy needs. For this reason, it could not sever its ties with Moscow. The paper shows how Italian governments have sought to resolve this apparent contradiction and how Rome has taken on a role in resuming dialogue and détente between the two superpowers.

Keywords: Italian–Soviet relations, natural sources, sanctions, NATO, Little Cold War

---

A kis hidegháború és az olasz–szovjet kapcsolatok

Mintegy másfél évtizedes enyhülést követően az 1970-es évek végén a két szuperhatalom viszonya megromlott, ami hatással volt a két szövetségi rendszerre is. A kis hidegháború korszakában Olaszország, mint a NATO tagja és az Egyesült Államok egyik leghűségesebb szövetségese, igyekezett bizonyítani elkötelezettségét Washington iránt. Mindeközben azonban gazdaságának meglehetősen ingadozó teljesítménye miatt szüksége volt a szovjet piacra, és energiaszükségeit fedezésére pedig a szovjet földgázra és kőolajra. Emiatt nem szakíthatta meg kapcsolatait Moszkvával. A tanulmány azt mutatja be, hogy ezt a látszólagos ellentmondást az olasz kormányok hogyan igyekeztek megoldani, illetve hogy Róma milyen szerepet vállalt magára a két szuperhatalom közötti párbeszéd újra-felvételében és az enyhülés folytatásában.

A magyar hírszerzés 1980 februárjában olyan információk birtokába jutott, melyek szerint a NATO 1979. decemberi brüsszeli ülésén Olaszország az Egyesült Államokkal, Kanadával, Nagy-Britanniával, Franciaországgal és a Német Szövetségi Köztársasággal kar-

---

Neuspiller Ferenc, történész.

öltve tervet dolgozott ki felforgató tevékenységek végrehajtásáról a Varsói Szerződés egyik tagállamában. A hat országnak ezzel az volt a célja, hogy a Varsói Szerződés és a Szovjetunió inkább befelé figyeljen, és ne legyen képes aktív szerepet vállalni a nemzetközi konfliktusokban.¹ A döntés háttérében minden bizonnyal az állt, hogy 1979 decemberében a Szovjetunió megtámadta Afganisztánt, ami alapjaiban változtatta meg a két szuperhatalom és a két szövetségi rendszer egymáshoz való viszonyát az 1980-as években.

Az Afganisztánban zajló polgárháborúra reagálva a Szovjetunió 1979. december 12-én döntött a katonai megszállás mellett. Tizenöt nappal később, december 27-én meg is indult a szovjet támadás Szokolov marsall vezetésével, és bár a városokat megszállták, a kommunikációs központokat és közlekedési csomópontokat elfoglalták, illetve sikeresen likvidálták az afgán kormányt, a lakosság országos felkelést robbantott ki a megszállók ellen. Mivel a szovjet hadsereg nem volt felkészülve a terepviszonyokra, az éghajlatra és az ellenséges erők ellenállására, az afganisztáni háború tíz évig elhúzódott. Ez többek között a korábban az afgán lázadóknak amerikai pénzen vásárolt fegyvereinek, illetve a vidéki papság által kihirdetett dzsihádnak volt köszönhető, melynek következtében a mudzsahedineknek nevezett afgán harcosok sikerrel vették fel a küzdelmet a szovjet hadsereggel szemben.²

A már említett 1979. decemberi brüsszeli NATO-csúcsértekezleten a jelenlévők a felforgató tevékenységek megszervezésén kívül megszavazták a kettős határozatot. Ennek értelmében egyes nyugat-európai országok amerikai rakétákat és robotrepülőgépeket fogadnak be, melyeket 1983-tól kezdenek el telepíteni. A telepítésig azonban a Szovjetunió időt kap arra, hogy a közepes hatósugarú rakéták kérdését rendezze Európában.³ A határozat kimondta:

„A miniszterek [...] a Szövetség összérdekének legjobban úgy tesznek eleget, ha a két párhuzamos és egymást kiegészítő kérdést, nevezetesen a közepes hatótávolságú rakéták korszerűsítését és a fegyverkezés ellenőrzését összekapcsolják. A miniszterek ezért elhatározták, hogy a NATO közepes hatótávolságú rakétapotenciálját amerikai földi telepítésű rendszerek felépítésével korszerűsítik. Ezek a rendszerek 108 kilövő állást foglalnak magukban a Pershing-II rakéták részére, amelyek a jelenlegi Pershing-I rakétákat fogják felváltani, valamint 464 földi irányítású szárnyas rakétát...”⁴

Ezek közül a rakéták közül Olaszország 96 darab telepítését vállalta.⁵ Az elhatározás oka az volt, hogy a római kormány fenyegetőnek érezte a szatellitállamokban található vadász-

- 1 Információs jelentés. Bp., 1980. február 11. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (=ÁBTL) Hálózati, operatív és vizsgálati iratok (1851) 1945–1990 (2006). 3. szekció. A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék. Mt. dossziék. „Von Schiller”. 867/14. 279. (= 3.2.3. Mt. 867.)
- 2 Varga Csaba Béla: *Afganisztán a legyőzhetetlen*. Bp., 2010. 190–198.
- 3 Horváth Jenő – Paragi Beáta – Csicsmann László: *Nemzetközi kapcsolatok története 1941–1991*. Bp., 2014. [3. jav. kiad.] 225.
- 4 Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai 1941–1991*. Bp., 1996. 320.
- 5 Horváth–Paragi–Csicsmann: *Nemzetközi kapcsolatok*, 225.

és könnyűbombázókat, és még ennél is nagyobb fenyegetésként élte meg az SS–20-ok telepítését a Szovjetunió területén, melyek ellen Olaszország nem rendelkezett hatékony védelemmel.⁶

Miközben Olaszország tartott a szovjet fegyverkezéstől és beleegyezett 96 amerikai rakéta telepítésébe saját területén, sőt, a magyar hírszerzéshez került információ szerint ennek a dupláját is vállalta, közben azonban folytatta kelet-európai beruházásait.⁷ Itália ezenkívül hiteleket nyújtott, kölcsönöket folyósított és nyersanyagokat szállított a Varsói Szerződés tagállamaiba.⁸ Ez a fajta kettősség jól jellemezte Olaszország kapcsolatait a szatellitállamokkal és a Szovjetunióval a kis hidegháború éveiben. Egyrészt igyekezett kimutatni hűségét a NATO és az Egyesült Államok iránt, ugyanakkor elsősorban gazdasági érdekekből nem szakíthatta meg kapcsolatait a szocialista országokkal. A kettősség megfigyelhető az 1980-as moszkvai olimpiai játékok bojkottjához való hozzáállásban is, melyet Carter amerikai elnök hirdetett meg a Szovjetunió afganisztáni inváziójára válaszul. Az amerikai felhíváshoz végül 62 ország csatlakozott, az olasz sportvezetők és a politikai erők azonban eltérően fogadták a bojkottra való felszólítást.⁹ Miközben az olasz külügyminisztérium támogatta az amerikai kezdeményezést, addig az olasz politikai élet egyik vezető alakja, Giulio Andreotti kifejezetten elítélte.¹⁰

Az olimpiai bojkott azonban csak az egyik része volt azoknak a megtorló intézkedéseknek, amelyeket a Carter-adminisztráció hozott a Szovjetunióval szemben. Az amerikai elnök megtiltotta a Szovjetunióba irányuló gabona és technológiai *know-how* exportját, belekezdett az amerikai fiatalok összeírásába egy esetleges sorozás céljából, katonai és orvosi segítséget nyújtott a mudzsahedineknek, valamint bejelentette az első csapás lehetőségét, igaz, főleg a megtorló ellencsapásokra igyekezett helyezni a hangsúlyt. Mindezek mellett kiadta az 59-es számú elnöki direktívát, melynek értelmében a Pentagon 47 milliárd dollárt kapott új fegyverrendszerek kialakítására és a nukleáris stratégia megváltoztatására; 1980. januári elnöki deklarációjában pedig kijelentette, hogy ha kell, az Egyesült Államok fegyveres erővel is szabadon tartja a Perzsa-öböl környékét. Carter igyekezett nyugat-európai szövetségeseit is rávenni arra, hogy vegyenek részt a büntető intézkedésekben, azonban Nyugat-Európa értelmetlennek tartotta a szankciókat, hiszen ezzel elvesztette volna a szovjet piacot. Ráadásul az amerikai szállítások kiesése lehetőséget adott arra, hogy a nyugat-európai országok növeljék exportjukat a Szovjetunió irányába. Míg az elnöki döntés következtében az amerikai–szovjet kereskedelem 60%-os

6 Note. [1979. január 27.] Letter by the Minister of Foreign Affairs Forlani to the Minister of Defense Ruffini, and Ruffini's reply with attachment General Staff of Defense. Archivio Storico Istituto Luigi Sturzo. Archivio Giulio Andreotti (= ASILS AGA) Archivio Andreotti's NATO Series. 7. (<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/letter-minister-foreign-affairs-forlani-minister-defense-ruffini-and-ruffinis-reply>). Legutóbbi megtekintés: 2023. március 23.)

7 Információs jelentés. Bp., 1980. augusztus 5. ÁBTL 3.2.3. Mt. 867/14. 319.

8 Információs jelentés. Bp., 1980. november 20. Uo. Mt. 867/15. 20.

9 Horváth–Paragi–Csicsmann: *Nemzetközi kapcsolatok*, 263.

10 Tito Forcellese: *“Il senso dei nostri limiti”*. *Andreotti e i rapporti italo-sovietici*. Milano, 2020. 205.

visszaesést produkált, addig a francia–szovjet 100, az olasz–szovjet kereskedelem pedig 35%-os növekedést könyvelhetett el.¹¹

Olaszországnak szüksége volt a Szovjetunióval való kereskedelmi kapcsolatainak fenntartására, hiszen az ország komoly gazdasági problémákkal küzdött az 1980-as évek elején. Spadolini miniszterelnöknek meg kellett küzdenie a magas deficittel, illetve az ipari termelés csökkenésével, amihez szüksége volt a Szovjetunióval való kereskedelmi kapcsolatok fenntartására, fejlesztésére.¹² Ráadásul az amerikai szankciók negatívan érintették a szibériai gázvezeték ügyét, márpedig a gáz az olasz külpolitika kulcsfaktora volt.¹³ E miatt a gazdasági érdekeltség miatt mondhatta azt Andreotti, aki elítélte az afganisztáni inváziót, mivel azt a nemzetközi együttműködés elleni támadásként értékelte, hogy vissza kell építeni a kölcsönös bizalmat, akármennyire hosszú folyamat is lesz az.¹⁴ A kölcsönös bizalom visszaépítése már csak azért is fontos volt Rómának, mert a békétől és erőegyensúlytól függött Olaszország gazdasági fejlődése, nemzetközi helyzete és politikai rendszere.¹⁵

Az olasz politikai rendszer pedig egyáltalán nem volt stabil az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején. Bár a baloldali terrorizmus ellen az olasz hatóságok keményen felléptek, és Dalla Chiesa vezetésével az Arma dei carabinieriin belül létrejött egy speciális egység a terrorizmus ellen, a jobboldali akciókat még egy ideig nem sikerült visszaszorítani. 1980. augusztus 2-án az olasz történelem egyik legsúlyosabb merényletében, melyet a bolognai pályaudvaron hajtottak végre, 83 ember vesztette életét, és további 200 megsebesült.¹⁶ Ráadásul kevesebb mint egy évvel később az olasz politikai élet kiemelkedő alakjai hangos botrányba keveredtek. 1981 márciusában az olasz pénzügyőrök emberei több helyszínre kiterjedő házkutatást tartottak, melynek során egy frosinonei gyárban megtalálták a P2 nevű jobboldali szabadkőműves páholy tagjainak listáját, melyen több száz ismert politikus, államtitkár, újságíró, bankár neve szerepelt. Hosszú habozás után Forlani miniszterelnök úgy döntött, hogy a listát nyilvánosságra hozza, ami saját bukását is eredményezte.¹⁷

A már említett gázvezeték sorsa volt a fő kérdés Colombo 1980. november 9–10-i moszkvai látogatásának, ahol az olasz külügyminiszter tárgyalta Brezsnyevvel és Gromikóval is. A római magyar nagykövetség szerint Róma ezzel az úttal szerette volna bizonyítani az Egyesült Államoktól való bizonyos távolságát, illetve aktívabb szerepvállalását a Kelet–Nyugat közötti kapcsolatokat fejlesztésében.¹⁸ Ez utóbbi egyáltalán nem meglepő az olasz külpolitikában, hiszen Rómát ekkor már mintegy harminc éve ugyanaz a két cél

11 Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek*. Bp., 2014. 563–565.

12 Giuseppe Mammarella: *L'Italia contemporanea (1943–2011)*. Bologna, 2012. 456.

13 Giuseppe Mammarella – Paolo Cacace: *La politica estera dell'Italia. Dallo stato unitario ai nostri giorni*. Róma, 2010. 244.

14 Forcellese: *Il senso dei nostri limiti*, 204.

15 Sergio Romano: *Guida alla politica estera italiana. Da Badoglio ai nostri giorni*. Milánó, 2019. 214.

16 Mammarella: *L'Italia contemporanea*, 437.

17 Andreides Gábor: *Egy megbízható elvtárs. Száll József útja az MKP-tól a P2-ig*. Bp., 2019. 208–210.

18 Jelentés. Bp., 1980. november 18. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Külügyminisztérium. TÜK-iratok. XIX-J-1-j. Olaszország, 1980/111. d. (= XIX-J-1-j. KÜM TÜK.)

vezette a nemzetközi kapcsolatok alakításában: az amerikai védelem alatti maximális biztonság elérése, közben viszont nagymértékű autonómia a kelet-európai országokkal és a Szovjetunióval való viszonyban.¹⁹ Mivel Colombo útjának célja a Szovjetunióval való aktív kapcsolat kialakítása volt, ezért a tárgyalásokon nem került előtérbe Afganisztán helyzete. Annak ellenére, hogy a találkozózt Róma pozitívnak ítélte meg, a két fél álláspontját nem sikerült közelíteni a nemzetközi kérdésekben. Olaszország elutasította azt a szovjet javaslatot, hogy az SS-20-ok ellenében az egész nyugati előretolt védelmi rendszerről tárgyaljanak, mert Colombo szerint ez csak az eurorakéták kérdésének lehet a tárgyalóalapja. Ráadásul a Szovjetunió szerint az eurorakéták felbillentik azt az egyensúlyt, amit az SS-20-ok hoztak létre, míg az olasz külügyminiszter szerint az egyenlőtlenéget épp a szovjet hadipotenciál fejlesztése okozza.²⁰ Ezek után nem meglepő, hogy Moszkva negatívan reagált arra a Reagan kérésére felvetett olasz javaslatra, hogy a SALT-III-ról [Strategic Arms Limitation Talks] folytatandó tárgyalásokat a SALT-II ratifikálása nélkül kezdjék el. A SALT-I szerződést még 1972 májusában, Moszkvában írta alá az Egyesült Államok és a Szovjetunió. A szerződés értelmében csökkentették a szárazföldi indítású interkontinentális, valamint a tengeralattjáróról indítható ballisztikus rakéták számát, továbbá tiltották rakétaindító silók építését, és szabályozták a támadórakéták korszerűsítését.²¹ Hosszas tárgyalások után végül 1979 júniusában írták alá a SALT-II-t, mely döntött a hadászati támadófegyverek korlátozásáról és csökkentette a hadászati fegyverek hordozóeszközeinek számát.²² Mivel a SALT-II-t az Egyesült Államok végül nem ratifikálta, ezért a SALT-III-ról az érdemi tárgyalások meg sem kezdődtek.

Pár hónappal a moszkvai tárgyalásokat követően, 1981 márciusában Colombo az olasz szenátusban tartott beszédet, melyben hangsúlyozta az egyensúly helyreállításának fontosságát, melyet jelenleg a szovjet fölény borít fel, illetve felszólította a Szovjetuniót, hogy szüntesse be afganisztáni akcióját, és tartsa tiszteletben Lengyelország szuverenitását, ahol 1980 júliusában sztrájkok kezdődtek, majd egy hónappal később létrejött az Üzemközi Sztrájkbizottság Lech Wałęsa vezetésével.²³ Augusztus végén az Üzemközi Sztrájkbizottság és a kormány megállapodásának értelmében független szakszervezetek jöhettek létre, melyek később egy szervezetben egyesültek, a Szolidaritás Független Önkormányzó Szakszervezetben. A Szolidaritás népszerűségét jelzi, hogy 1981 októberében már 10 millió tagja volt. Az eseményekre válaszul Jaruzelski miniszterelnök 1981. december 13-án hadiállapotot vezetett be az országban, melynek során 10 ezer embert internáltak.²⁴ Colombo felszólításával szemben azonban egy pár hónappal későbbi hírszerzési jelentés-

19 Romano: *Guida alla politica estera*, 213.

20 Jelentés. Róma, 1980. november 21. MNL OL XIX-J-1-j. KÜM TÜK. Olaszország. 1980/11. d. 1-4.

21 Horváth-Paragi-Csicsmann: *Nemzetközi kapcsolatok*, 213.

22 <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyve-tenyek-konyve-1/nato-16647/fegyverzetkorlatolas-leszerelés-17791/szovjetamerikai-targyalások-17808/a-saltii-szerződés-17823/>. (Legutóbbi megtekintés: 2024. május 16.)

23 Jelentés. Bp., 1980. november 18. MNL OL XIX-J-1-j. KÜM TÜK. Olaszország. 1980/111. d. 3.; Jelentés. Róma, 1981. március 10. Uo. 1981/119. d. 1.

24 Adam Burakowski – Aleksander Gubrynowicz – Pawel Ukielski: 1989. *A kommunista diktatúra végnapjai Közép- és Kelet-Európában*. Bp., 2014. 50–52.

ből kiderült, hogy a Nyugat nem fog háborúba keveredni Lengyelország miatt, legfeljebb szankciókat vezetnek be elsősorban a Szovjetunióval szemben. A jelentés azonban kiemelte, hogy ezeket a szankciókat a nyugat-európai országok nagy része nem fogja alkalmazni, és Olaszország az amerikai rosszállás ellenére is hiteleket folyósít a gázszóvezeték-program befejezésére. A jelentés kitért arra, hogy novemberben Spadolini Washingtonban járt, ahol ígéretet tett az amerikai kormánynak, hogy 1982. január 1-től 60%-kal csökkenti a szocialista országoknak nyújtott hiteleket, sőt, megemeli a kamatlábakat. Az ígéretet azonban az Egyesült Államok szkepticizmussal fogadta, ugyanis tudomására jutott, hogy az olaszok előkészületeket tettek a szankciók kikerülésére. Mindezek mellett a jelentés megerősítette azt a hírszerzési információt, mely szerint a NATO Civitavecchiában és Cagliariiban felforgató erőket képzett ki a kelet-európai országokkal szemben. A hírszerzés információi szerint ebben elsősorban olyan menekültek vettek részt, akiknek anyanyelve a célország nyelve, feladatuk pedig szabotázsakciók végrehajtása és helyi ellenálló csoportok szervezése lett volna.²⁵

A lengyelkérdés még sokáig terítéken maradt az olasz külpolitikában, mivel a NATO a helsinki konferencia miatt nem tekintette Lengyelország eseményeit belügynek, és közös megtorló intézkedéseket fontolgatott Lengyelországgal és a Szovjetunióval szemben, melyekhez Olaszország is csatlakozni kívánt.²⁶ Legalábbis egy 1982. januári nagykövetségi jelentés szerint az olasz megtorló intézkedések kidolgozás alatt álltak. A jelentés ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az intézkedések csak Lengyelországot és a Szovjetuniót érintik, a többi szocialista országot nem, miközben a már aláírt olasz-szovjet dokumentumok érvényben maradnak.²⁷ A NATO által hozott határozat egybecseng az amerikai elnök véleményével, aki egy 1981. december 18-i képviselőházi vitában „kemény politikát” hirdetett a lengyel események miatt, és követelte az olasz-szovjet gazdasági tárgyalások felfüggesztését.²⁸ Erre azonban nem került sor, sőt, az olasz gazdasági körök egyre nagyobb nyomás alá helyezték a külügyminisztert, akinek vonalvezetésével rendkívül elégedetlenek voltak a gázvezeték megépítésével kapcsolatos halogató, negatív magatartása miatt.²⁹

A gázvezeték volt az egyik témája Spadolini washingtoni tárgyalásának is. Az olasz miniszterelnök Emilio Colombo külügyminiszterrel együtt 1982 novemberében az Egyesült Államokba utazott, ahol november 3-án egyeztetéseket tartottak az amerikai elnökkel.

25 Feljegyzés. Bp., 1981. október 26. ÁBTL 3.2.3. Mt. 867/15. 77–124.

26 1973. július 3-án Helsinkiben 33 európai és 2 amerikai ország jelenlétében megnyitották az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletet (= EBEE). A július 3–7-ig tartó nyitó szakaszon a jelenlévők kifejtették elképzeléseiket az európai biztonság modelljéről, majd az 1973. szeptember 10-től 1975. július 21-ig Genfben megrendezett második szakaszban a 35 állam közötti kapcsolatok irányító elveiről és előírásairól állapodtak meg. Az EBEE ünnepélyes zárószakaszára megint csak a finn fővárosban került sor 1975. július 31. és augusztus 1. között. A záróokmány első részébe biztonságpolitikai és katonai aspektusok kerültek, a második rész a gazdasági, technikai, környezetvédelmi együttműködésről, míg a harmadik rész a humanitárius területekről, emberi jogokról és a mediterrán térségben való együttműködésről szólt. Bár a konferenciát még számos utókonferencia követte, a helsinki értekezletet tekinthetjük a hidegháborús enyhülés csúcspontjának. Lásd Horváth–Paragi–Csicsmann: *Nemzetközi kapcsolatok*, 212–214.

27 Jelentés. Róma, 1982. január 30. MNL OL XIX-J-1-j. KÜM TÜK. Olaszország 1982/112. d. 1–2.

28 Jelentés. Bp., 1982. január 7. Uo. 1982/111. d. 5.

29 Jelentés. Róma, 1982. február 22. Uo. 1982./111. d. 1.

Az egyeztetésen Spadolini közös állásponton volt Reagannel, miszerint Kelet-Európával a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat meg kell szigorítani, meg kell szüntetni a Szovjetunióknak nyújtott hitelek ajándékjellegét, és csökkenteni kell az energia- és nyersanyag-függőséget a Szovjetuniótól, ugyanakkor az amerikai elnök azt is kijelentette, hogy a gázvezeték tiszteletben tartja, és az erre vonatkozó amerikai szankciókat fel fogja oldani. Az egyeztetés során az olasz miniszterelnök és az amerikai elnök egyetértett abban, hogy folytatni kell az Egyesült Államok és a Szovjetunió között zajló genfi tárgyalásokat, melyeket még 1981 novemberében kezdtek meg a két szuperhatalom képviselői.³⁰ A tárgyalásokon az Egyesült Államok felajánlotta, hogy amennyiben Moszkva visszavonja az SS-20-okat, abban az esetben nem telepít Pershing rakétákat Európába, ezt azonban a szovjet küldöttek nem fogadták el, és csak arra bizonyultak hajlandóknak, hogy kevesebb SS-20-t telepítenek.³¹ Mivel azonban a két szuperhatalom ebben az időszakban nem állt egymással beszélő viszonyban, ezért a két fél között Olaszország vállalta a közvetítő szerepét. Előbb 1982. április 14-én folytatott Olaszország a szovjet képviselőkkel konzultációt a leszerelésről, mely szegényes eredménnyel zárult,³² majd 1982. május 26-án Nyikolaj M. Lunkov római szovjet nagykövét tartott egyórás egyeztetést az olasz miniszterelnökkel, amin a római szovjet nagykövét ismertette Moszkva fegyverzetcsökkentési javaslatait, Spadolini pedig közvetítette az amerikai álláspontot a zéró opcióról.³³

A fegyverzetcsökkentés, illetve a nukleáris fegyverek alkalmazása volt a fő téma a Stratégiai Kutatóközpont 1982. június 22-i vitáján is, ahol elhangzott, hogy a Szovjetunió az ENSZ ülésén lemondott a nukleáris fegyverek elsőként való alkalmazásáról. Ezt azonban a jelenlévők nem voltak hajlandók elhinni, hiszen Moszkvának nem volt rugalmas válaszdoktrínája.³⁴ A fegyverzetcsökkentés kérdése nem véletlenül volt ennyire fontos téma Olaszországban. Az 1980-as évek elejére a katonai erőegyensúly felbomlott, mivel a Varsói Szerződés katonai ütőereje az 1970-es évek végétől folyamatosan növekedett. A növekedésben szerepet játszott az SS-20-ok telepítése, és a szovjet déli szárny szárazföldi és légierjének fejlesztése. Rómának az 1980-as évek elején négy kihívással kellett szembenéznie: a Varsói Szerződés fegyverrendszerének mennyiségi és minőségi fejlődése, a Földközi-tenger térségének növekvő instabilitása, a csökkenő amerikai légi-tengeri jelenlét a mediterrán térségben, illetve hogy az ország minden irányból ki volt téve támadásnak. Ezekre válaszul Olaszországnak szüksége lett modern védelmi rendszerre, ehhez azonban nem voltak meg az anyagi forrásai. Az 1970-es évek közepén elindult ugyan az olasz fegyveres erők átszervezési és modernizálási folyamata, mely magában foglalta mind a haderő, mind az operatív doktrínák újraszervezését. Erre a feladatra Henke admirális, a vezérkar főnöke már 1972-ben utalt, amikor kijelentette, hogy „a nemzeti védelmi erőknek képesnek kell lenniük önállóan beavatkozni olyan fenyegetésekkel szemben, amelyek esetében nem lehet biztonsággal támaszkodni a szövetséges nemzetek közvetlen

30 Jelentés. Washington, 1982. november 11. MNL OL XIX-J-1-j. KÜM TÜK. Olaszország. 1982/111. d. 1.

31 Horváth-Paragi-Csicsmann: *Nemzetközi kapcsolatok*, 270.

32 Jelentés. Róma, 1982. május 27. MNL OL XIX-J-1-j. KÜM TÜK. Olaszország. 1982/111. d. 1.

33 Jelentés. Róma, 1982. május 31. Uo.

34 Jelentés. Róma, 1982. augusztus 9. Uo. 1982/112. d. 1.

és azonnali együttműködésére”. Ez az új mentalitás megjelent a haditengerészet 1974-es *Fehér Könyvében* is, melyben a biztonságról egy új, autonóm felfogást fogalmaztak meg. A *Fehér Könyv* szerint Olaszországnak új beavatkozási egységeket kell felállítania, melyek nemcsak a Kelet–Nyugat konfliktusában, hanem kisebb konfliktusokban és helyi problémák kezelésében is bevetethetők.³⁵ Az olasz haderő fejlesztését 1985-ig kellett volna befejezni, ezt azonban jelentősen hátráltatta az ország gazdasági helyzete.³⁶

Az olasz fegyveres erők meglehetősen lassú fejlődése miatt Olaszországnak szüksége lett volna a Pershing-II és a cirkálórakéták minél gyorsabb telepítésére, amit viszont az olasz közvélemény jelentős része komoly ellenállással fogadott. A magyar hírszerzéshez eljutott információk arról szóltak, hogy a közvélemény befolyásolása miatt az olasz belügyminisztérium, a Servizio Informazioni e Sicurezza Democratica és a Servizio Informazione e Sicurezza Militare tárgyalásán az a döntés született, hogy a II. János Pál elleni merénylettel kapcsolatban nemzetközi összeesküvést fognak kimutatni.³⁷ A pápa ellen 1981 májusában hajtottak végre merényletet, miközben a szokásos szerdai kihallgatást végezte a Szent Péter téren. A rendőrség azonnal elfogta Mehmed Ali Ağcát, akit 1981 júniusában életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.³⁸ A pápa elleni merényletet nem csak a közvélemény befolyásolására használták fel, ugyanis a feltételezett bolgár kapcsolatokra hivatkozva a nyugat-európai országok szigorúbb intézkedéseket vezettek be a szocialista országokkal szemben. A kelet-európai országok nagykövetségeit, kultúrintézeteit, akadémiáit, valamint az onnan érkező újságírókat, üzletembereket amerikai eszközök segítségével lehallgatták, míg a cseh, magyar és szovjet nagykövetségek számos tagját persona non gratának tekintették azzal az indokkal, hogy együttműködtek szélsőséges szervezetekkel és terrorista csoportokkal.³⁹ Az intézkedések háttérében az állt, hogy Reagan amerikai elnök a nemzetbiztonságra veszélyes tényezők közé sorolta a szocialista országok hírszerzését, ami miatt növelték az amerikai és a nyugat-európai országok elhárításának hatékonyságát. A Magyar Néphadsereg Vezérkarának Felderítő Csoportfőnöksége (MN VK 2) 1984 júniusában azt jelentette, hogy az elmúlt másfél évben megélnéknült az Egyesült Államok és a nyugati országok biztonsági szolgálatainak szocialista országok állampolgárai elleni tevékenysége. Ennek következtében 1983 januárja és 1984 májusa között 30-40%-kal növekedett a kiutasítások, letartóztatások, illetve a „rendkívüli események” (átállások) száma, mely leginkább nem az Egyesült Államok területén, hanem a vele szövetséges országokban volt megfigyelhető. 1983-ban például Franciaországból Vlagyimir Ippolitovics Petrov átállásának következményeként 47 szovjet állampolgárt utasítottak ki, míg 1983 és 1985 között Nagy-Britanniában 40 személyt kényszerítettek az ország elhagyására.⁴⁰

35 Neuspiller Ferenc: A NATO „leggyengébb láncszeme”? Olaszország katonapolitikai helyzete 1963–1975. *Szakmai Szemle* 20 (2022) 94.

36 Jelentés. Róma, 1982. november 16. MNL OL XIX-J-1-j. KÜM TÜK. Olaszország. 1982/112. d. 8–9.

37 Jelentés. Róma, 1982. december 22. ÁBTL 3.2.3. Mt. 867/16. 37.

38 Gergely Jenő: *II. János Pál pápa élete és munkássága*. Bp., 1991. 157–158.

39 Jelentés. Róma, 1982. december 22. ÁBTL 3.2.3. Mt. 867/16. 12.

40 Pál István: A Katonai Felderítő Szolgálat működési feltételei a kis hidegháború idején, 1980–1984. In: *Historia Critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Szerk. Manhercz Orsolya. Bp., 2014. 419–420.

Mindeközben az olasz kémelhárítás is akcióba lépett. 1983 során több szovjet és bolgár állampolgárt is kiutasítottak Olaszországból, akiket katonai kémkedéssel vádoltak. Erre a sorsa jutott például Jurij Stepanovics Studenikin, a szovjet nagykövetség légügyi, vagy Alekszandr Alekszandrovics Zhoglo, a követség katonai attaséja. Rajtuk kívül az ország elhagyására kényszerítették Viktor Konjajevet, a Nafta Petrol társaság igazgatóhelyettesét, és Viktor Pronint, az Aeroflot kereskedelmi igazgatóhelyettesét.⁴¹ Ez utóbbit később kicserélték három olasz állampolgárra, akiket a Szovjetunióban vádoltak kémkedéssel.⁴²

A Craxi-kormány irányváltása

Az 1983-as év jelentős változást hozott az olasz belpolitikai életben és így a szovjet–olasz kapcsolatokban. Olaszország miniszterelnöke Bettino Craxi lett, aki megalakíthatta az első szocialista vezetésű kormányt az ország történetében. Az ötpárti koalíciónak köszönhetően a védelmi miniszter Spadolini lett, míg a külügyminisztérium élére Andreotti került.⁴³ Éveken keresztül ez a három személy szabta meg az olasz külpolitikai élet irányvonalát, és bár alapvetően folytatták elődeik munkáját, elsősorban Andreottinak köszönhetően az olasz kormány nyitottabbá vált a Moszkvával való párbeszédre, mivel Rómában úgy vélték, hogy a lengyelországi események, a pápa elleni merénylet bolgár szála, a koreai repülő lelovése, valamint Brezsnyev halála miatt a Szovjetunió vezető szerepe krízisbe került.⁴⁴

Az 1980-as évek elején a Szovjetunióban az volt a legnagyobb kérdés, hogy a szuperhatalom képes lesz-e választ adni a világgazdaság és a világrendszer átalakulására, illetve képes lesz-e megakadályozni az államgazdaság összeomlását. Brezsnyev hosszú betegséget követően 1982. november 10-én hunyt el, az utódlási harcokból pedig Andropov került ki győztesen.⁴⁵ Andropov a Szovjet Kommunista Párt főtitkáráként igyekezett helyreállítani a párt morális tekintélyét, illetve próbálta demokratizálni a szovjet politikai és gazdasági irányítást, és megállítani a technológiai szakadék növekedését.⁴⁶ Ez a változás a Szovjetunióban pozitívan hatott a szovjet–olasz kapcsolatok alakulására. Annak ellenére, hogy a kelet–nyugati viszonyok megromlottak, és magas szintű személyes találkozók nem voltak az olasz külügyminiszter 1980-as moszkvai útját követően, 1983 nyarától a két ország viszonyában lassú változás következett be. 1983. május 19-én az olasz külügyminisztérium levelet írt Moszkvának, amelyre június 23-án meg is érkezett a szovjet külügyminiszter válasza. A válaszlevél megérkezése előtt Gromiko a Legfelsőbb Tanácsban tartott beszédében kiemelte, hogy Olaszország az egyik legfontosabb európai ország, amelyikkel a Szovjetunióknak fejlődő a kapcsolata, és hangsúlyozta Olaszország folyamatosan növekvő

41 *Paese Sera* 1983. november 12. ASILS AGA 327.689.27. URSS. Rapporti con l'Italia. 1983. (= 327.689.27.6.)

42 KÜM sajtóközlemény. Róma, 1983. augusztus 11. ASILS AGA 327.689.27.6.

43 Mammarella: *L'Italia contemporanea*, 468–469.

44 Romano: *Guida alla politica estera*, 212.

45 Krausz Tamás: *A Szovjetunió története 1914–1991*. Bp., 2008. (A Rövid XX. Század) 196.

46 Krausz: *A Szovjetunió*, 197.

szerepét a nemzetközi szinten.⁴⁷ Ennek bizonyítéka a kereskedelmi forgalom folyamatos növekedése volt: míg 1981-ben a Szovjetunióba irányuló olasz export 1467,9 milliárd líra volt, addig a következő évben már 2042,5 milliárd, az ebben az időszakban onnan érkező import pedig 3536,9 milliárdról 4788,6 milliárdra nőtt. A gazdasági kapcsolatok tovább javultak 1983-ban. Az év első felében a Szovjetunióba irányuló kivitel 888 milliárd líráról 1406,0 milliárd lírára bővült az egy évvel korábbi adatokhoz képest, a behozatal pedig 218,5 milliárdról 2386,6 milliárdra nőtt szintén ebben az időszakban. Ezekből a számokból kiolvasható az is, hogy Olaszország 1983-ban csökkentette negatív kereskedelmi mérlegét a Szovjetunióval szemben. Ugyanakkor azt is érdemes kihangsúlyozni, hogy a Moszkvával való kereskedelem kis részét képezte csak Olaszország gazdasági kapcsolatainak, hiszen 1983 első félévében a Szovjetunióból érkező import az összes olasz importnak mindössze 4,2%-át, míg az oda irányuló export az összes olasz kivitelnek a 2,7%-át tette ki.⁴⁸

A kereskedelmi, és mint látni fogjuk, a politikai kapcsolatok annak ellenére fejlődtek Olaszország és a Szovjetunió között 1983-ban, hogy Moszkvában nem igazán rajongtak az új olasz miniszterelnökért, Craxiért. Andropovék úgy gondolták, hogy a szocialista miniszterelnök programja nem sokban különbözik elődei politikájától, aki ráadásul militarista hozzáállásával Olaszországot nukleáris rakétafegyverekkel teli térré változtatta, és roszszindulatú támadást indított a leninizmus ellen. Ugyanakkor pozitívan ítélték meg a külügyminiszter, Giulio Andreotti személyét, akinek korábbi kormányaira úgy emlékeztek Moszkvában, mint amelyek a lehető legjobbak voltak Olaszországban.⁴⁹ A külügyminiszter a római magyar nagykövetség szerint a kelet-nyugati kapcsolatok egyik legnagyobb támogatója, aki kezdeményező szerepet vállal a két szuperhatalom és a két blokk közötti viszony helyreállításában. Ebből a célból Andreotti már októberben kijelentette, hogy találkozni szeretne szovjet kollégájával, azonban Gromiko szerint ez a találkozó még nem volt időszerű.⁵⁰

Gromiko az eurorakéták telepítése miatt tartotta időszerűtlennek a találkozót Andreottival. A fejlődő gazdasági kapcsolatok és az olasz külügyminiszter barátságos hozzáállása ellenére ugyanis Olaszországban folytatódott a rakétatelepítés, melyet az olasz kormány a legfontosabb lépésnek tartott 1983-ban. A kabinet többször is kijelentette, hogy a munkálatok a tervezett ütem szerint haladnak, és ha csak Genfben nem lesz előrehaladás a két szuperhatalom tárgyalásában, akkor a comisói bázis határidőre elkészül. Ezt természetesen az Egyesült Államok is támogatta. Reagan 200 millió dollárt adott Rómának a comisói beruházásra,⁵¹ az amerikai védelmi miniszter, Weinberger pedig meglehetősen cinikusan kijelentette, hogy „a rakétákat telepítik, a többit meg majd meglátjuk”.⁵²

Az Egyesült Államoknak azért volt annyira fontos az európai rakétatelepítés, mert ezzel szerették volna kiegyensúlyozni a szovjet fölényt. A NATO hajlandó volt elfogadni, hogy egy bizonyos szintű marginális szovjet fölény megmaradjon Európában, és azt fel-

47 Az olasz Külügyminisztérium feljegyzése. Róma, 1983. augusztus 8. ASILS AGA 327.689.27.6. 1-3.

48 Feljegyzés. Róma, 1983. október 13. ASILS AGA 327.689.27.6.

49 Az olasz Külügyminisztérium sajtóközleménye. Róma, 1983. szeptember 11. ASILS AGA 327.689.27.6.

50 Jelentés. Róma, 1983. október 12. MNL OL XIX-J-1-j. KÜM TÚK. Olaszország. 1983/101. d.

51 Jelentés. Róma, 1983. szeptember 4. Uo. [1-3.]

52 Jelentés. Róma, 1983. október 19. Uo.

tételezték, hogy Moszkva be is éri ennyivel, ehhez azonban a Szovjetunióknak csökkentenie kellett volna a Nyugat-Európát elérő rakétáinak a számát. A Szövetség vezetői abban reménykedtek, hogy ez a tárgyalási kiindulópont vissza fogja csalogatni a szovjet képviselőket a tárgyalóasztalhoz. Ugyanakkor Brüsszelben meg voltak győződve arról, hogy a Szovjetunió célja egyrészt megakadályozni a NATO rakétáinak telepítését, másrészt megosztani a Szövetséget, hogy ezzel az Egyesült Államokat eltávolítsák Európából, mindent annak érdekében, hogy az eurorakéták szempontjából Moszkva meg tudja őrizni monopóliumát. Emiatt viszont Nyugat-Európában nehezen elképzelhetőnek tartották, hogy a Szovjetunió valóban meg akar egyezni a Szövetséggel.⁵³

A NATO ülésén felvázolt amerikai terveket Paul Nitze, az Egyesült Államok elnökének fegyverzet-ellenőrzési tanácsadója ismertette részletesebben a Szovjetunióval. Ennek értelmében az Egyesült Államok feladná európai rakétatelepítési terveit, míg a Szovjetunióknak csökkentenie kellene az európai térségben található rakétáinak számát. Amennyiben ez bekövetkezne, mindkét szuperhatalom 572 rakétával rendelkezne Európában, ami azt jelentené, hogy a Szovjetunió megtarthatna több mint 120 SS-20-as rakétát Európában. Az Egyesült Államok szerint minden más megállapodásról, például a START-ról,⁵⁴ csak azt követően lehetne tárgyalni, hogy ez a rakétatelepítési megállapodás már megszületett. Bár Nitze javaslatát a szovjet küldöttek érdeklődve hallgatták, és pozitív fogadtatásban részesült Moszkvában is, Andropov azt üzentte a közvetítő olasz kormányknak, hogy a Szovjetunió nem hajlandó elfogadni a középtávú nukleáris rakéták ellenőrzésének tervét, ezért a tárgyalások ismét holtpontra jutottak.⁵⁵

A korábbi évek meglehetősen fagyos hangulata után 1984-ben fordulat következett be az olasz-szovjet kapcsolatokban. Lunkov római szovjet nagykövet szerint az azt megelőző időszakban hullámzott a két ország viszonya, de az 1984-es esztendőt úgy értékelte, mint az egyik legpozitívabb év Róma és Moszkva kapcsolatában.⁵⁶ A viszony fejlődéséhez minden bizonnyal hozzájárultak azok a gesztusok, amelyeket az olasz kormány tett a Szovjetunió irányába 1983 végén. Előbb Migliuolo moszkvai olasz nagykövet felkereste egy olasz katona sírját a Szovjetuniókn,⁵⁷ majd az olasz külügyminisztérium döntése értelmében részt vett az 1983. november 7-én a Vörös téren szervezett megemlékezésen, ezzel megtörve a nagykövetségek bojkottját, amit 1980-ban az afganisztáni szovjet invázió után vezettek be.⁵⁸

Az olasz-szovjet kapcsolatokban a legfontosabb kérdés természetesen továbbra is a gázvezeték kérdése volt. A római magyar nagykövetség szerint ehhez a legkedvezőbb

53 "Prospects of resuming the FNI negotiations". 1983. december 5. ASILS AGA Archivio Andreotti's NATO Series. Telegram by Ambassador Rinaldo Petrignani. 2-5. (<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/telegram-ambassador-rinaldo-petrignani-prospects-resuming-fni-negotiations>. Legutóbbi megtekintés: 2023. március 23.)

54 A START [Strategic Arms Reduction Talks] egyezményt végül kilencévi tárgyalást követően, 1991. július 30-án írta alá George H. W. Bush amerikai elnök és Gorbacsov. Lásd Fischer: *A megosztott világ*, 347.

55 Feljegyzés. Róma, 1983. november 18. ASILS AGA 327.689.27.6. 1-2.

56 *La Nazione* 1984. december 29. ASILS AGA 327.689.27.7. 1984.

57 Feljegyzés. Róma, 1983. november 7. ASILS AGA 327.689.27.6.

58 *Stampa Sera* 1983. november 7. Uo.

pillanat 1982-ben volt, ezt azonban a nemzetközi helyzet miatt az olasz kormány elhasszította. Az olasz miniszterelnök a szovjet gáz vásárlása és a vezeték megépítése mellett foglalt állást, ugyanakkor 1984-ben már kisebb szükség volt a szovjet gázra, mint korábban. Ennek okai egyrészt az országban bekövetkezett gazdasági pangás, másrészt a kormány által bevezetett energiatakarékossági intézkedések voltak. Mindeközben Róma igyekezett növelni az olaj vásárlását Algériából és Líbiából, ami tovább csökkentette igényét a szovjet gázra, ezért a vezeték megépítésével egyelőre Craxiek nem is foglalkoztak.⁵⁹ Ez a tény szerepet játszhatott abban, hogy Olaszország 1984-ben folytatta a rakétatelepítési programot. Spadolini márciusban kijelentette, hogy a hó végére bevethetővé teszik a comisói rakéták egy részét. Bár a honvédelmi miniszter nem közölt számokat, a római magyar nagykövetség szerint egyelőre 16 rakétáról volt szó. Ugyanakkor Spadolini azt is hozzátette, hogy Olaszországnak további időre van szüksége ahhoz, hogy a kiegészítő struktúrákat és a kiképzést végre tudják hajtani.⁶⁰

Néhány hónappal később Spadolini egy parlamenti vita közben megerősítette, hogy Comisóban egyelőre 16 rakétát helyeztek üzembe. Kihangsúlyozta, hogy az adott pillanatban nincs szó mind a 112 rakéta telepítéséről, csak arról az első 16-ról, amit már üzembe is helyeztek, és bár még kell idő a begyakorláshoz és a bázis teljes befejezéséhez, ezek a rakéták gyakorlatilag már hadra foghatóak. Ugyanakkor bevetésükhöz kettős kulcs szükséges, vagyis mindenképpen kell az olasz kormány beleegyezése. A rakétatelepítést azzal indokolta, hogy így nőtt Olaszország szerepe és felelőssége a nemzetközi politikai színtéren. Szerinte az SS-20-ok miatt a Szovjetunió előnybe került a fegyverkezés területén, ezért az enyhítés békés útjához kell az atomfegyverek elrettentő ereje, és az európai fegyverzeti egyensúly megteremtése. A telepítés ellenére azonban Spadolini szerint van lehetőség a tárgyalásra a kiegyensúlyozott és ellenőrzött fegyverzetcsökkentésről, s Olaszország kész részt venni a Szovjetunióval folytatott tárgyalásokon a telepített rakéták számának korlátozásáról, csökkentéséről, vagy akár a teljes leszerelésről.⁶¹ Ezeket a tárgyalásokat azonban megnehezítette, hogy a két szuperhatalom és a két blokk egymást hibáztatta a feszült kapcsolatok miatt. Míg az Egyesült Államok és a NATO szerint a Kelet-Nyugat kapcsolatokban a feszültséget a Szovjetunió okozza azzal, hogy nem hajlandó változtatni álláspontján a lefegyverzésről, elutasítja a START és a közepes hatótávolságú nukleáris erőkről [Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty ; = INF] szóló szerződés fúzióját, és nem hajlandó a telepített eurorakétáit kivonni, addig Moszkva véleménye az volt, hogy a két fél közötti viszony romlásáért Washington a felelős, hiszen folytatja rakétáinak telepítését a nyugat-európai államokba. A két fél közötti feszültség eredménye egy újabb, ezúttal a Los Angeles-i olimpia bojkottja lett.⁶²

59 Jelentés. Róma, 1984. február 15. MNL OL XIX-J-1-j. KÜM TÜK. Olaszország. 1984/116. d. 1.

60 Jelentés. Róma, 1984. április 11. Uo. 1984/117. d. 1–2.

61 Jelentés. Róma, 1984. május 7. Uo. 1–3.

62 "Problems related to security and disarmament". 1984. május 29. ASILS AGA Andreotti's NATO Series. Memorandum by Ministry of Foreign Affairs. 1–4. (<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/memorandum-ministry-foreign-affairs-problems-related-security-and-disarmament>. Legutóbbi megtekintés: 2023. március 23.)

A Nyugat és Kelet közötti feszült viszony ellenére Olaszország továbbra is tárgyalta a Szovjetunióval. 1984. április 22–24. között Moszkvában folytattak politikai tárgyalásokat a kapcsolatokról, melyeken Migliulo és Gromiko megegyezett abban, hogy a párbeszédet újra kell kezdenie a két félnek, és hogy a nemzetközi életben az egyensúlyra és a biztonságra kell törekedni. Bár a Szovjetunió kifejezte szimpátiáját Olaszország és politikája iránt, Gromiko azt is kihangsúlyozta, hogy a problémák megoldása az Egyesült Államokon múlik, mert Moszkva nyitott a megegyezésre.⁶³

A moszkvai tárgyalás után alig egy héttel Gromiko levelet küldött Andreottinak, amire az olasz külügyminiszter a nyár folyamán válaszolt. Ebben Andreotti megerősítette, hogy Róma nyitott a problémák megoldására, amihez elengedhetetlen a párbeszéd és a tárgyalás, és sajnálatát fejezte ki az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország szovjetellenes politikája miatt. Mindemellett az olasz külügyminiszter vállalta, hogy aktív munkát fog folytatni a nemzetközi béke és együttműködés vonalán, illetve üdvözölte azt a szovjet döntést, hogy Moszkva nem akar konfrontálódni Washingtonnal a világtűr fel-fegyverzése kapcsán.⁶⁴

Andreotti ugyanakkor nem csak levelekkel fejezte ki, hogy aktív résztvevője kíván lenni a nyugat–keleti kapcsolatok rendezésének. 1984 áprilisában személyesen utazott a Szovjetunióba, hogy tárgyaljon a moszkvai vezetőkkel. Ezen a tárgyaláson Moszkva újfent kijelentette, hogy a növekvő háborús veszélyt az Egyesült Államok militarista, kalandor irányvonala okozza, amivel célja a katonai stratégiai egyensúly megbontása, és Olaszország ebben segít az Egyesült Államokkal, hogy a rakéták telepítésével a békét és a biztonságot fenyegeti. Andreotti a tárgyaláson nem próbálta megvédeni az Egyesült Államok politikáját, és a jelentések szerint érződött rajta, hogy aggódik az amerikai rakéták befogadása és a nemzetközi helyzet romlása miatt. Az olasz külügyminiszter kijelentette, hogy a cél az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti bizalom minimumának helyreállítása, és a bécsi tárgyalásokon a holtpontról való elmozdulás. Ezekre reagálva szovjet tárgyalópartnerei azt válaszolták, hogy a bizalmat Washington ásta alá, és csak akkor állítható helyre, ha visszaállítják az amerikai rakéták telepítése előtti állapotokat, illetve ha a nukleáris fegyverzetekbe beleszámítják Nagy-Britannia és Franciaország arzenálját is. Andreotti válaszul megemlítette, hogy ezekhez minden érintett fél erőfeszítésére szükség lenne. Bár a két szuperhatalom és a Nyugat–Kelet közötti viszonyban nem történt előrelépés Andreotti moszkvai útja során, Olaszország és a Szovjetunió kétoldali kapcsolatai erősödtek, elsősorban gazdasági és kulturális ügyekben. A résztvevők ugyanis ipari és technikai együttműködésről szóló hosszú lejáratú programot írtak alá.⁶⁵

Az áprilisi tanácskozás után néhány hónappal, 1984. július 23–24-én az olasz és a szovjet képviselők Rómában találkoztak ismét. Ezen a politikai konzultáción érintették a nyugat–keleti kapcsolatok, a lefegyverzés és a stockholmi konferencia kérdéseit. A svéd fővárosban ekkor már több mint fél éve zajlott az Európai Biztonság- és Bizalomépítési

63 Telegram. Róma, 1984. ASILS AGA 327.689.27.7. 1–2.

64 Telepresso. Moszkva, 1984. július 9. ASILS AGA 327.689.27.7. 2–3.

65 Jelentés. Bp., 1984. május 3. MNL OL XIX-J-1-j. KÜM TÜK. Olaszország. 1984/116. d. 1–5.

és Leszerelési Konferencia.⁶⁶ A jó és szívélyes hangulatúnak beállított római eseményen a résztvevők nézőpontot cseréltek az említett témákban, és kifejezték közös akaratukat a párbeszéd és az együttműködés kapcsán.⁶⁷ A júliusi római tanácskozás fordulópontot jelentett a két szuperhatalom és a két blokk közötti kapcsolatokban, ugyanis az INF-ről szóló tárgyaláson a szovjet nagykövet kijelentette, hogy Moszkva kész elfogadni azt a nyugati álláspontot, mely szerint az európai területekbe beletartoznak azok az ázsiai területek is, ahonnan az SS-20-okkal el lehet érni a NATO-tagállamokat, illetve hogy az egyezményeknek nemcsak a rakétákra, hanem a bombázókra is ki kell térnie. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió álláspontja 1982 óta nem változott, vagyis nem hajlandó elismerni az amerikai rakétatelepítést Európában, és az egyezményekbe nyugati oldalra a brit és a francia erőket is bele kell számolni.⁶⁸

A Szovjetunió nyitottsága a nyugati országok és elsősorban Olaszország irányába leginkább Andreotti érdeme volt. 1980-tól kezdve Olaszország a moszkvai vezetők szemében tradicionális barátból háborús uszító és az Egyesült Államok agressziójának előőrse lett, ez azonban Craxi hatalomra kerülésével megváltozott. Bár a szocialista miniszterelnököt nem nézték jó szemmel Moszkvában, mert úgy tekintettek rá, mint aki „támadást vezet a munkások ellen”, ám azt elismerték, hogy komoly lépéseket tett a Szovjetunió irányába, és Moszkva számára is elfogadható javaslattal állt elő az eurorakéták moratóriuma kapcsán. A moszkvai vezetők azonban mégis Andreotti külügyminisztériumba való visszatérését tekintették a legpozitívabb fejleménynek Olaszországban. A Kereszténydemokrata Párt vezetői amúgy is jó kapcsolatokat ápoltak a Szovjetunióval, Andreotti viszont még párttársainál is jobb megítélésben részesült Moszkvában, és örömmel fogadták az olasz külügyminiszter azon kijelentését, hogy abszurd dolog Európában európai stratégiai nukleáris erőre gondolni. Andreotti személyének köszönhetően a Szovjetunió érdeklődve figyelte az olasz politikai lépéseket az eurorakéták terén, a mediterráneumban és a kelet-európai országok irányába való nyitásban.⁶⁹ Talán az olasz külügyminiszternek köszönhető az is, hogy 1984. május 23-án Moszkvában Olaszország gázegyezményt írt alá a Szovjetunióval.⁷⁰ Pár hónappal később szintén Moszkvában, július 6-án egyezményt kötöttek a levéltárak kölcsönös megnyitásáról. Ez utóbbi azért is számított különlegesnek, mert a Szovjetunió először kötött ilyen egyezményt nyugati országgal.⁷¹

66 NATO kézikönyv. Szerk. Dr. Tólas Péter. Bp., 2001. 431.

67 Telegram. Róma, 1984. július 26. ASILS AGA 327.689.27.7. 1–2.

68 Feljegyzés. ASILS AGA 327.689.27.7. 1–2.

69 Az olasz Külügyminisztérium sajtóközleménye. Róma, 1984. november 18. ASILS AGA 327.689.27.7. 1–2.

70 *Il Giornale* Róma, 1984. május 22. ASILS AGA 327.689.27.7.

71 Feljegyzés. Róma, 1984. július 7. Uo. 1.

Az olasz–szovjet viszony az 1980-as évek közepén

A két ország közötti viszony fejlődésében egy kisebb törés következett be, amikor 1984. november 23-án a Szovjetunió megszakította a genfi tárgyalásokat. A szovjet lépést Róma természetesen elítélte, és a tárgyalások mielőbbi folytatására szólította fel Moszkvát. Az olasz vezetők úgy fogalmaztak, hogy ha maradnak is megválaszolatlan kérdések, a tárgyalásokat mindenképpen folytatni kell, mert csak az európai egyensúly teremtheti meg azt a biztonságot és stabilitást, amire mindkét félnek szüksége van, és ami a Szovjetunió-nak, az Egyesült Államoknak és az európai országoknak egyaránt az érdeke. Éppen ezért a genfi tárgyalásokat és a stockholmi konferenciát a kölcsönös bizalom jegyében folytatni kell, és fel kell számolni a váratlan támadás lehetőségét. Ennek értelmében a nyugati országok a zéró opció javaslatával álltak elő, vagyis szerintük a közép- és hosszú távú rakéták teljes felszámolására lenne szükség.⁷²

A novemberben bekövetkezett törés ellenére az 1984-es esztendő nagyon jó évnak számított az olasz–szovjet viszonylatban. Ezt Lunkov is megerősítette, aki hozzátette, hogy a „nemzetközi helyzet aggasztó, nyugtalanító és veszélyes”, amit az Egyesült Államok okoz a világűr felfegyverzésével. Lunkov szerint „szükséges lenne, hogy amint Margaret Thatcher már megtette, a többi európai kormány is fellépjen ez ellen a militarizáció ellen”, és bár nem várható, hogy Genfben minden egy csapásra megoldódjon, a tárgyalásokat mégis fel kell újítani. Ennek érdekében – tette hozzá – szervezés alatt áll Gromiko római útja, amit 1985. február 25–28-ig terveznek, és remélhetőleg az egyik legfontosabb találkozó lesz mind politikai, mind gazdasági és kereskedelmi, mind kulturális téren.⁷³

1984 végére a nemzetközi helyzetben is változás következett be. December 13–14-én Brüsszelben az Atlanti Tanács Miniszteri Szekcióján a közepes hatótávolságú nukleáris erők Olaszországba történő telepítéséről tárgyaltak, és a résztvevők szerint a telepítés, illetve Reagan újraválasztása miatt a Szovjetunióval szembeni magatartás revíziójára van szükség, hiszen esély van a két szuperhatalom közötti párbeszéd újrafelvételére a lefegyverzésről, amin érintenék mind a nukleáris fegyvereket, mind a világűr fegyverzet-ellenőrzését. Az itt elhangzott jelentés szerint a Szovjetunió az 1990-es évek közepére képes lesz arra, hogy olyan rakétákat fejlesszen ki, amelyek 2-3 méteres pontossággal rendelkeznek, ezekkel pedig hatékony meglepetésszerű támadást tudnának indítani a NATO katonai objektumai ellen. Erre az Egyesült Államok új stratégiai fegyverekkel kíván válaszolni. A brüsszeli tanácskozáson ismertették az FNI telepítésének aktuális állapotát. Ezek szerint már sikerült telepíteni Comisóba 16, Nagy-Britanniába pedig 32 cirkálórakétát, míg az NSZK területén már üzembe helyeztek 45 darab Pershing-II-t. Ezzel szemben azonban a Szovjetunió 387 SS-20-as rakétával rendelkezik, felépített 43 bázist, további 10 bázis építése előrehaladott állapotban van, és új bázisok felépítését is tervezi az SS-X-25-ös

⁷² Feljegyzés. Uo. 3–5.

⁷³ *La Nazione* Róma, 1984. december 29. Uo.

interkontinentális rakétái számára. Ezekből a számokból is jól látszik, hogy a Szovjetunió fölényben volt az európai rakéták szempontjából.⁷⁴

A brüsszeli tanácskozás után nem sokkal a moszkvai olasz nagykövet levelet küldött Andreottinak. A levélben kifejtette, hogy a Szovjetunió hozzáállása megváltozott a Stratégiai Védelmi Kezdeményezésről,⁷⁵ [Strategic Defense Initiative; = SDI] és az űrpajzs már nem akadálya többé a két szuperhatalom közötti párbeszédnek. Ennek ellenére a nagykövet szerint tévedés lenne azt hinni, hogy a Szovjetunió már nem fog harcolni az űrpajzs ellen, ugyanis Moszkvának az a meggyőződése, hogy az SDI katonai fölényt biztosítana az Egyesült Államok számára. Közben a levél arra is figyelmeztet, hogy a Szovjetunió propagandát fog indítani azok ellen az európai országok ellen, amelyek csatlakozni kívánnak az SDI-hez. Rádásul a propaganda nemcsak a kormányokra, hanem az érintett országokban található cégekre, vállalatokra is nyomást fog gyakorolni, ami kifejezetten negatív hatást válthat ki, ugyanis ezeknek a cégeknek és vállalatoknak gazdasági szempontból túlságosan fontosak a Szovjetunióval való kapcsolatok.⁷⁶

Az 1984-ben az olasz-szovjet kapcsolatokban bekövetkezett változás folytatódott a következő évben is. 1985 tavaszán a Szovjetunió úgy nyilatkozott, hogy erősödőben vannak a más NATO-tagállamoktól eltérő elemek az olasz külpolitikában, hiszen Róma nyilvánosan síkra szállt az enyhüléshez való visszatérés mellett, és Moszkva szerint az olasz kormány Nyugat-Európában a legfogékonyabb a szocialista országok javaslataira.⁷⁷ Ennek következtében Gorbacsov 1985. augusztus 26-án levelet küldött Rómába, melyben a nukleáris fegyverek problémáját érintette, és bejelentette, hogy a Szovjetunió egyoldalú moratóriumot hirdetett a rakéták ellen, és felszólítja az Egyesült Államokat, hogy folytassa ezt a példát. A szovjet pártfőtitkár levelére nem sokkal később megérkezett az olasz válasz, mely szerint a konzultációt nem lehet csak moratóriumokra korlátozni, hanem szorosabb párbeszéd kell Nyugat és Kelet között. A levélben az olasz kormány reményét fejezte ki, hogy a két szuperhatalom közötti közvetítésben hasznos szerepet fog tudni betölteni, de egy atlanti vagy európai ülésen kell megvitatni, hogy hogyan lehet az Egyesült Államok és a Szovjetunió viszonyát közelíteni, illetve a Nyugat és Kelet közötti párbeszédet erősíteni.⁷⁸

Brüsszelben azonban nem hittek a szovjet rakétamoratóriumnak. A NATO vezetői információkkal rendelkeztek arról, hogy a Szovjetunió nem állította le rakétáinak telepí-

74 "Ministerial session of the Atlantic Council (Bruxelles, 13th-14th December, 1984). Security problems". 1984. december 13. ASILS AGA Andreotti's NATO Series. Memorandum by Ministry of Foreign Affairs. 2-11. (<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/memorandum-ministry-foreign-affairs-ministerial-session-atlantic-council-bruxelles-13th>). Legutóbbi megtekintés: 2023. március 23.)

75 A Stratégiai Védelmi Kezdeményezést [Strategic Defense Initiative] 1983 márciusában hirdette meg Reagan amerikai elnök, melynek az volt a lényege, hogy egy bonyolult, főleg a lézertechnológián alapuló védelmi pajzsot hoznak létre, amelynek egyes elemeit a világűrben helyeznék el. Lásd Magyarics Tamás: *Az Amerikai Egyesült Államok története 1914-1991*. H. n. [Bp.,] 2008. (A Rövid XX. Század) 173-174.

76 Letter by Ambassador in Moscow Sergio Romano to Minister of Foreign Affairs Andreotti. 1985. január 1. ASILS AGA Andreotti's NATO Series. 1-2. (<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/letter-ambassador-moscow-sergio-romano-minister-foreign-affairs-andreotti>). Legutóbbi megtekintés: 2023. március 23.)

77 Jelentés. Bp., 1985. május 16. MNL OL XIX-J-1-j. KÚM TÜK. Olaszország. 1985/118. d. 2.

78 Feljegyzés. Róma, 1985. augusztus 29. ASILS AGA 327.689.27.8. 1985. 1-2.

tését sem saját területén, sem Kelet-Európában, és hogy az utóbbi időben SS-20-okat telepítettek a szatellitállamokba, így összesen 414 egységgel rendelkeznek 41 bázison. Ráadásul további 9 bázis áll építés alatt, amiből 7 nyugaton található, és fejlesztik az SS-X-25-ös rakétáikat is.⁷⁹ A szovjet rakétatelepítések és -fejlesztések miatt a NATO-ban úgy gondolták, hogy a Szovjetunió fölényét nem lehet csak földi stratégiai fegyverek modernizációjával kiegyenlíteni, már csak azért sem, mert ez a rendszer a Minuteman rakétákon alapul, amit az 1960-as években alkalmaztak az 1950-es évek technológiájával, vagyis meglehetősen elavult.⁸⁰ A szovjet fölény jelentősnek számított, mivel a 2000 amerikai nukleáris fejjel szemben a Szovjetunió több mint 6000 ilyen fejjel rendelkezett, és folyamatosan ballisztikus rakétákkal fejlesztette védelmi programját, illetve nagy erejű lézer kifejlesztésével technológiai erőfeszítéseket tett a fejlesztés érdekében. Mindeközben bár a Szovjetunió a rakéták végső fázisban való elfogására koncentrált, de fejlesztés alatt áll egy az űrben működő rendszer is. A NATO értesülései szerint Moszkva az utóbbi időben nagy precizitású rendszert épített ki, amivel képes lehet első csapást mérni az amerikai és európai katonai installációk ellen, míg védelmi képességeit csak a megmaradt nyugati rakétapotenciál ellen fejleszti. Brüsszelben arra számítottak, hogy a következő években kemény szovjet reakciók várhatók, amivel igyekeznek majd hátráltatni az amerikai erőfeszítéseket, és próbálják megosztani az Atlanti Szövetséget. Eközben az Egyesült Államok a szovjet első csapás elleni védelmi rendszert modernizálja, és cáfolta azokat a vádakokat, melyek szerint az űrpajzs a szovjet támadó rakétapotenciál növelését fogja eredményezni, hiszen ez elviselhetetlen költségeket okozna Moszkva számára. Az űrpajzs fejlesztésébe Washington Rómát is meghívta, és kisebb kutatási terveket bíztak volna olasz vállalatokra, illetve kutatóközpontokra. Az amerikai kormány szerint már októberben alá is lehetne írni az első szerződéseket, azonban az olasz kormány még nem nyilvánított véleményt a csatlakozásról.⁸¹ Az űrpajzs fejlesztését Washingtonban azért is tartották fontosnak, mert bár a Szovjetunió ígéretet tett a támadó nukleáris fegyvereinek drasztikus csökkentésére, ezt az amerikai kormány csak a politikai nyomás eszközének tekintette, amivel Moszkva azt akarja elérni, hogy vizsgálják felül az SDI érinthetetlenségét.⁸²

A magyar hírszerzéshez időközben olyan információ jutott el, hogy az Egyesült Államok nem kíván új fegyverrendszereket beiktatni, ugyanakkor a teszteléseket, kutatásokat

79 "State of the Alliance". 1985. június 6. ASILS AGA Andreotti's NATO Series. Ministry of Foreign Affairs. 8. (<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/ministry-foreign-affairs-state-alliance>. Legutóbbi megtekintés: 2023. március 23.)

80 "Cooperation in the field of production of armaments (CNAD and IEPG)". 1985. június 6. ASILS AGA Andreotti's NATO Series. Memorandum by Ministry of Foreign Affairs. 2-3. (<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/memorandum-ministry-foreign-affairs-cooperation-field-production-armaments-cnad-and-iepg>. Legutóbbi megtekintés: 2023. március 23.)

81 "Meeting at the Ministry of Defense with General Abrahamson". 1985. augusztus 27. ASILS AGA Andreotti's NATO Series. Memorandum by the Ministry of Foreign Affairs to Minister Andreotti. 1-6. (<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/memorandum-ministry-foreign-affairs-minister-andreotti-meeting-ministry-defense-general>. Legutóbbi megtekintés: 2023. március 23.)

82 "Cooperation in the field of production of armaments (CNAD and IEPG)". 1985. június 6. ASILS AGA Andreotti's NATO Series. Memorandum by Ministry of Foreign Affairs. 5. (<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/memorandum-ministry-foreign-affairs-cooperation-field-production-armaments-cnad-and-iepg>. Legutóbbi megtekintés: 2023. március 23.)

és a termelést folytatni fogja. Ebben Spadolini szerint Olaszország is részt akar venni, többször is ígéretet tett arra olasz cégeknek és vállalatoknak, hogy olasz technológiák, illetve ipari eljárások bekerülhetnek majd az amerikai tervekbe, még akkor is, ha egyébként Rómát nem érdekli az űrfegyverek inklúziója. Az SDI további fejlesztésére azért is volt szükség, mert bár zajlottak a két szuperhatalom közötti genfi tárgyalások, ezek csak felületes eredményre vezettek, és a tárgyalásokkal párhuzamosan komoly védelmi és támadó rendszerek felállításába kezdtek mindkét oldalon. A tárgyalásokat egyébként az olasz kormány alapvetően pozitívnak értékelte, de hangsúlyozta, hogy az első kisebb eredményeknek annyi az érdeme, hogy újabb tárgyalásokat vetítenek előre, míg a komoly áttörés elérésére legalább 3–5 év kell majd. Ezzel kapcsolatban egy Egyesült Államokban élő diplomata így fogalmazott: „Aminek mi itt különösen örülünk, az az, hogy az elnök el van szánva arra, hogy második mandátumának lejárta előtt (1988-ban) felszámolja Kuba és a Szovjetunió problémáját.”⁸³ Kubával ugyanis az Egyesült Államoknak az 1970-es években bekövetkezett enyhülést követően az 1980-as évekre megint megromlott a kapcsolata. Ennek oka az volt, hogy Kuba támogatta a közép-amerikai gerillamozgalmakat, és jó viszonyt ápolt Líbiával és Algériával. 1980 nyarán az Egyesült Államok hadmozdulatokat hajtott végre a Karib-tengeren, majd 1981-ben kongresszusi támogatással létrejött a Kubai–Amerikai Nemzeti Alapítvány a kubai rendszer megbuktatására. Erre válaszul Kuba területvédő milíciák felállításába kezdett. A feszült viszony miatt 1984-ig szünetelt a két ország közötti párbeszéd.⁸⁴

A Szovjetunióval fennálló problémák megoldása érdekében 1985 nyarán a magyar hírszerzés úgy értesült, hogy Reagan találkozni kíván Gorbacsovval, amelyen egy látványos gesztusként felajánlja majd a Varsói Szerződés országainak az SDI-ben való részvétel lehetőségét. Bár az Egyesült Államokban úgy gondolták, hogy Moszkva visszautasítja majd az amerikai ajánlatot, ez azonban jelentős presztízsnövekedést okozhatna Washingtonnak, és a felajánlásért cserébe Reagan azzal a követeléssel állna elő, hogy drasztikusan csökkentsék a középhatótávú rakéták mennyiségét, és kezdjenek el tárgyalni egy új SALT-egyezményről. Ez azért lett volna fontos az Egyesült Államoknak, mert egy katonai jelentés szerint az 1980-as évek végére a Szovjetunió elsőprő katonai fölényt alakíthat ki Európában a NATO-val szemben, és a szovjet rakéták képesek lesznek arra, hogy az amerikai nukleáris erőket megsemmisítsék. A jelentés kitért arra is, hogy pár éven belül a Szovjetunió elsőgenerációs lézerrendszert fog kifejleszteni, ami minimalizálná veszteségeit egy esetleges nukleáris háborúban, miközben Moszkva hagyományos és nukleáris fegyverekkel folyamatosan erősíti az európai hadszínteret.⁸⁵ Reagan szimbolikus ajánlata ellenére az amerikai és szövetségeseik viszont nem vártak jelentős javulást a Nyugat–Kelet kapcsolatokban addig, amíg az SDI nincs kész.⁸⁶

A magyar hírszerzés információival szemben Nitze a genfi tárgyalások fejlődéséről számolt be Brüsszelben. Elmondta, hogy a Szovjetunió kész elfogadni a stratégiai fegy-

83 1985. március 5-i jelentés fordítása. ÁBTL 3.2.3. Mt. 867/17. 32–33.

84 Anderle Ádám: *Kuba története*. Bp., 2004. 155–157.

85 Rejtjelezett okmány. Bp., 1985. június 13. ÁBTL 3.2.3. Mt. 867/17. 74–76.

86 Fordítás. Bp., 1985. augusztus 26. Uo. 83.

verek csökkentését, így sikerülne 1250 rakétára redukálni ezt a fegyverrendszert, és Moszkva pozitívan reagált arra a javaslatra is, hogy a nukleáris erők maximumát 6000-ben korlátozzák a korábbi 10 000-12 000 helyett. Nitze továbbá nem zárta ki annak lehetőségét sem, hogy Nyugat-Európában maradhatna az FNI, sőt, véleménye szerint Gorbacsov nyitottá vált arra, hogy elfogadja az úrfegyverkezést.⁸⁷

Azt, hogy Olaszországnak mekkora szerepe volt a genfi tárgyalások fejlődésében, nehéz megmondani, mindenesetre Gorbacsov élénken érdeklődött az ország iránt, és úgy tekintett az olasz kormányra, mint amelynek lehet szerepe a tárgyalások előmozdításában. A két ország közötti jó viszony bizonyítékeként szóba került Craxi esetleges moszkvai útja, igaz, egyelőre időpontot nem határoztak meg. Nem véletlenül került szóba Craxi útja a Szovjetunióba, ugyanis az olasz miniszterelnökre Gorbacsov úgy tekintett, mint aki a legmegértőbb és legjózanabb a bonni értekezlet résztvevői közül.⁸⁸ A nyugatnémet fővárosban 1981 júniusában ült össze az Észak-atlanti Tanács ülése, melyen az állam- és kormányfők elfogadták a „Szabadságban a békéért” nevű szövetségi programot.⁸⁹

Az olasz kormányfő moszkvai útja nem sokkal később meg is valósult. 1985. május 28–30-án Craxi és Andreotti a szovjet fővárosban folytatott tárgyalásokat. Ezeket a szovjet politikusok hangoztatták, hogy országuk nagyobb hangsúlyt fog helyezni az úrfegyverek megfékezésére, és ragaszkodnak ahhoz, hogy a rakéták számának megállapításakor az angol és francia rakétákat is számítsák bele a szerződésbe. A szerződéssel kapcsolatban azonban jelentős előrelépésnek tekinthető, hogy legalább már kezdett körvonalazódni egy platform. A tárgyaláson Gorbacsov nagyobb érdeklődést mutatott és nagyobb jelentőséget tulajdonított az olasz álláspontnak, mint elődei, aminek köszönhetően határozott lépéseket tettek az olasz–szovjet kétoldalú kapcsolatok fejlődéséért, ami magában foglalta azt is, hogy Moszkva növelni fogja az Olaszországból érkező importját.⁹⁰ A moszkvai tárgyalásokat Craxi később úgy értékelte, hogy tartalmasak és tárgyszerűek voltak, amelyeken sikerült konstruktívan megközelíteni a nemzetközi helyzet legjelentősebb kérdéseit, mint például a hadászati erőegyensúly megőrzését, vagy a SALT betartását. Az olasz kormányfő szerint azonban a nyugati országoknak alaposabban meg kellene vitatni a nukleáris fegyverek korlátozásának kérdését, az Egyesült Államok SDI-programját, továbbá az angol és a francia rakéták beszámításának elvi lehetőségét annak érdekében, hogy a tárgyalások eredményre vezethessenek.⁹¹

Az olasz–szovjet kapcsolatok 1985 nyarán tovább erősödtek. Gromikót 1985-ben megválasztották a szovjet államtanács elnökének, amihez Cossiga és Andreotti levélben gratulált a korábbi szovjet külügyminiszternek, akinek elismerték a nemzetközi politikában kifejtett évtizedes munkáját, és hangsúlyozták, hogy a két ország között töretlen az együtt-

87 “Statement by Ambassador Nitze to the Atlantic Council about recent developments of the Geneva negotiation”. 1985. október 15. ASILS AGA Andreotti’s NATO Series. Memorandum by Ministry of Foreign Affairs. 1–2. (<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/memorandum-ministry-foreign-affairs-statement-ambassador-nitze-atlantic-council-about>. Legutóbbi megtekintés: 2023. március 23.)

88 Jelentés [rejtjeltávirat]. Róma, 1985. május 6. MNL OL XIX-J-1-j. KÜM TÜK. Olaszország. 1985/118. d. 1.

89 NATO kézikönyv, 430.

90 Jelentés. Róma, 1985. május 31. MNL OL XIX-J-1-j. KÜM TÜK. Olaszország. 1985/118. d. 1.

91 Jelentés. Bp., 1985. június 20. Uo. 1–2.

működés, amit bizonyítanak az elmúlt hónapokban lefolytatott gyakori és szívélyes találkozások és beszélgetések Bécsben, Moszkvában és Rómában.⁹² Nem sokkal a gratulálólevél küldése után, 1985. július 9-én Andreotti a Farnesinában fogadta Nyikolaj Komarovot, a szovjet külkereskedelmi miniszterhelyetttest, hogy az Olaszország és a Szovjetunió közötti kereskedelmi kapcsolatokról tárgyaljanak egy nappal azután, hogy az Olasz–Szovjet Vegyes Bizottság megtartotta ülését. A tárgyaláson szóba került, hogy míg az 1984-es esztendő rekord deficitet eredményezett a két ország közötti kereskedelmi kapcsolatokban a maga 4300 milliárd lírájával, addig 1985-ben a Szovjetunió növelte olasz importját, így a mérleg már csak 483 milliárd lírás passzívumot mutat, ami a harmada az előző év ugyanezen időszakának. Corti államtitkár megjegyezte, hogy biztos abban, hogy Moszkva ki fogja majd egyenlíteni kereskedelmi mérlegét, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a Szovjetunióba irányuló export csak 2%-át teszi ki a teljes olasz exportnak, míg Rómának a legnagyobb szüksége a szovjet gázra és olajra van.⁹³ A kereskedelmi tárgyalások után néhány hónappal jelentős diplomáciai sikert is elkönnyvelhettek a felek, ugyanis Andreotti az új szovjet külügyminiszterrel, Sevardnadzéval találkozott, és a Torino közelében elesett szovjet partizánok sírjának témájáról folytattak tanácskozást.⁹⁴ Ezzel nagyjából egy időben Lunkov átadta Craxinak Gorbacsov válaszlevelét, melyben az FNI és az SDI volt a fő téma. Ebben Gorbacsov felhívást tett közzé a nyugati országok számára, melyben hangsúlyozta, hogy a valódi előrelépés a nukleáris fegyverek radikális leépítése lenne.⁹⁵

1985. november 19–20-án Genfben találkozott egymással a két szuperhatalom vezetője. Az esemény már csak azért is különlegesnek számított, mert 1979 óta nem rendeztek csúcstalálkozót az Egyesült Államok és a Szovjetunió között. Genfben a Szovjet Kommunista Párt főtitkára kifejezte szándékát az afganisztáni kérdés lezárására, bár még nem említette a szovjet csapatok kivonulását, míg Reagan az SDI kapcsán megjegyezte, hogy az szerinte összeegyeztethető az 1972-es ABM-szerződés [Anti-Ballistic Missile] korlátozásaival, amely szerint mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió kötelezettséget vállalt arra, hogy csak két olyan 150 km átmérőjű körzetet hoz létre, ahova rakétaelhárító rendszereket telepít.⁹⁶ Reagan elnök kijelentésével azonban a szovjet vezető nem értett egyet. A nézeteltérések ellenére a találkozó végén közös nyilatkozatban erősítették meg, hogy a stratégiai fegyverek mennyiségét jelentősen csökkenteni kívánják, melynek részleteiről későbbi alkalmakon fognak egyeztetni. A genfi találkozó a kezdete volt annak a tárgyalássorozatnak, amelyet a két szuperhatalom vezetői folytattak egymással az 1980-as évek második felében, és elvezetett a hidegháború végéhez.⁹⁷

A stratégiai fegyverek mennyiségének csökkentése nem először merült fel témaként a Szovjetunió és egy NATO-tagállam között. Abban az időszakban, amikor a nemzetközi konfliktusok miatt a szuperhatalmak vezetői nem tárgyaltak egymással, Olaszország folytatott egyeztetéseket a moszkvai vezetőkkel. Ezeken az egyeztetéseken, melyek vagy sze-

92 Telegram. Róma, 1985. július 3. ASILS AGA 327.689.27.8. 1–3.

93 *Il Tempo* 1985. július 9. Uo.

94 Telegram. Róma, 1985. december 11. Uo. 1.

95 Feljegyzés. Róma, 1985. december 19. Uo. 1–3.

96 Fischer: *A megosztott világ*, 280.

97 Horváth–Paragi–Csicsmann: *Nemzetközi kapcsolatok*, 287.

mélyesen, vagy levélben történtek, Róma továbbította Moszkvába az amerikai kormányok álláspontját a különböző kérdésekben, és igyekezett közelíteni egymáshoz a két szuperhatalom elképzeléseit a fegyverkezést, illetve annak korlátozását illetően. Vagyis kijelenthetjük, hogy Róma a kis hidegháború éveiben közvetítő szerepet töltött be az Egyesült Államok és a Szovjetunió között, amit Gorbacsov meg is köszönt az olasz kormányfőnek az 1985 decemberében küldött levelében.⁹⁸ Mindeközben azonban Róma igyekezett megerősíteni helyzetét a nyugati szövetségi rendszeren belül, és amerikai rakétákat telepített Comisóba, illetve aktív szerepet vállalt a Nyugat-európai Unió újjáélesztésében is.⁹⁹

A közvetítő szerep felvállalásának természetesen nem csak és kizárólag etikai okai voltak. Olaszország szoros gazdasági kapcsolatokat ápolt a Szovjetunióval, és bár a teljes olasz exportnak és importnak csak csekély részét tette ki a Szovjetunióval való kereskedelem, mégis fontos volt az olasz termékek számára a szovjet piac. Ami azonban még a piacnál is fontosabb volt az olasz kormányoknak, az a szovjet gáz és kőolaj. Olaszország mindig is hiánnyal küszködött az energiahordozók tekintetében, és már az 1950-es években is igyekezett olyan országokkal jó kapcsolatot kialakítani, ahonnan ilyen jellegű termékeket importálhatott. Az 1960-as években a két szuperhatalom viszonyában bekövetkezett enyhülés kapóra jött Rómának, hiszen ezzel megnyílt a lehetőség a Szovjetunióval való kereskedelem előtt. Az 1980-as évek elején az amerikai szankciók miatt ez a kereskedelem azonban veszélybe került, vagyis Olaszországnak az volt az érdeke, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió rendezze egymással a viszonyát, és ismét tárgyalóasztalhoz üljenek a szuperhatalmak vezetői. Ennek érdekében vállalta Róma a közvetítő szerepet a kis hidegháború alatt. Ez az olasz közvetítés pedig, ha nem is kizárólagosan, de el is vezetett a tárgyalások újrafelvételéhez, és ezzel a hidegháború végéhez.

98 Feljegyzés. Róma, 1985. december 19. ASILS AGA 327.689.27.8. 1–3.

99 Láng Péter: Egy szervezet négy évtizede. A WEU rövid története (1954–1993). In: *Nyugat-Európai Unió. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk. Dunay Pál – Gazdag Ferenc. Bp., 1994. 67.

MEGEMLEKEZÉS

OROSZ ISTVÁN (1935–2024)

Ismét kevesebben lettünk. Nyolcvankilenc éves korában elhunyt Orosz István akadémikus, professor emeritus, a hazai gazdaságtörténet-írás kiemelkedő és meghatározó személye, a magyarországi egyetemi szakemberképzés kiválósága.

Orosz István 1935-ben született a Hegyalján, Mádon. A gimnáziumi évek után, 1957-ben a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen (= KLTE) szerzett magyar-történelem szakos egyetemi diplomát. Ahogy később fogalmazott, mélyről indult, és első generációs értelmiségi lett. A debreceni egyetem különleges világ volt akkoriban, ahol a hazai társadalom- és agrártörténet kivételesen nagy tudósa, Szabó István óriási hatást gyakorolt a tanítványaira. Orosz Istvánt egy rövid ideig tartó, karcagi gimnáziumban eltöltött tanári munka után visszahívták az egyetemre, ahol Szabó István mellett előbb gyakornoki, majd tanársegédi állást kapott. Ebben az időben már formálódott Szabó István körül a második generáció, ennek lett tagja ő is. Elmélyült kutatásainak első eredménye 1958-ban az egyetemi doktori cím megszerzése volt. Disszertációját a hegyaljai mezővárosok 17. századi társadalmi változásairól írta. Az első kutatások sokáig elkísérik az embert: Orosz professzor a későbbiekben is több alkalommal fordult a hegyaljai térség felé. Nagy szakmai siker volt, hogy az értekezés (A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században, különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira) 1960-ban megjelent a Szabó István által szerkesztett *Agrártörténeti tanulmányok* című kötetben, amelyben számos fiatal pályatársa (Für Lajos, Oláh József, Simonffy Emil és mások) munkáival együtt olyan írások láttak napvilágot, amelyek ma is jelentős szakmai háttérrel adnak egyes térségek vagy témák vizsgálatához. Oktatási tevékenységét a KLTE Bölcsészettudományi Kar Egyetemes Történeti Tanszékén végezte. Szabó Dezső nyugdíjazása után, mint a legfiatalabb oktató kapta az egyetemes középkor oktatását, s ahogyan később említette, ez kiváló lehetőség volt arra, hogy a magyar történeti folyamatokat szélesebb horizonton lássa, értelmezze. Stabilitást biztosított a szakmai karrierhez, hogy 1962-től egyetemi adjunktusként dolgozhatott az egyetemen. Interdiszciplináris látásmódját, amelyben az egyház szerepe éppúgy helyet kapott, mint a gazdasági ágazatok, a társadalmi folyamatok, vagy a rendiség, sokan csodálták.

A hatvanas években kutatásai mind tematikában, mind időtávban szélesebbé váltak. Orosz Istvánt a hazai mezőgazdaság és az agrártársadalom változásai egyaránt érdekelték. Második jelentős publikációja Szabó István javaslatára Széchenyi és a jobbágykérdés címmel készült el, amely az *Agrártörténeti Szemlé*ben 1962-ben jelent meg. Szakmai munkája kezdett kiteljesedni: a hazai gazdaság- és társadalomtörténet egyre több kérdése került be érdeklődési rádiuszába. Sokat publikált az *Agrártörténeti Szemlé*ben, amely messze szélesebb horizontú volt a szűk értelemben vett agráriumnál. Publikációi jelentek meg a reformkorról, a szabadságharcról, egyes falvak átalakulásáról, birtokviszonyairól, a tanyavilágról, az állami adóösszeírásokról, néprajzi ihletettséggű szakmai kérdésekről

– ez utóbbiak iránt mindig különös vonzalmat érzett. A szélesedő látásmód és az egyre nagyobb tudás jegyében készült kandidátusi értekezése, amely *A mezőgazdasági termelés Magyarországon 1790–1848* címen átfogó jelleggel mutatta be a hazai átalakulás folyamatát. A munka rövidített változata az *Agrártörténeti Szemle* supplementumaként német nyelven jelent meg: *Die landwirtschaftliche Produktion in Ungarn 1790–1848* címmel, ami máig nagyon fontos hozzájárulás a gyorsan változó agrárvilág bemutatásához. Az értekezés anyaga Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán címmel fontos része lett az 1989-ben főszerkesztésével megjelent *Magyarország agrártörténete* című kötetnek.

Az 1970–1980-as években az egyetemi ranglétrán való előrehaladás általában jóval lassabban történt, mint a mai időkben, de Orosz István 1975-től már egyetemi docensként dolgozott a debreceni egyetemen, majd egy évtizeddel később, 1985-ben egyetemi tanár címet kapott. Dékáni pozícióján kívül egyéb egyetemirányítási munkát is végzett: 1975–1980 között az egyetemi szakszervezet titkáraként, a Pedagógus Szakszervezet országos elnökségi tagjaként, s 1980-tól 1990-ig az országos Felsőoktatási Tanács tagjaként, majd 1998-ig a Tanács elnökeként is megbecsülést szerzett magának. 1986–1993 között a KLTE tanárképzési, majd oktatási rektorhelyetteseként dolgozott, illetve Rác István lemondása után 1988–1994 között a Történelmi Intézet igazgatói tisztét is ellátta.

Szakmai kutatásaival és írásaival a hazai gazdaság- és társadalomtörténet egyre nagyobb részét fogta át. Fontos területté vált számára a várostörténet-írás: az 1980–1990-es években, a hazai városmonográfia-írás fellendülésének korszakában, egyre több hazai nagy-, közép- és kisvárosról jelentek meg monográfiák. Orosz István professzor is számos ilyen vállalkozás munkálataiba kapcsolódott be. Kiemelkedik ezek közül szeretett városának, Debrecennek a története. A Földbirtoklás, mezőgazdasági termelés és agrártársadalom Debrecenben 1850–1918 között című, több mint másfél száz oldalas írása 1997-ben a Gunst Péter szerkesztette *Debrecen története* III. kötetben látott napvilágot. Debrecen mellett több kelet-magyarországi városról jelentek meg tanulmányai, így például Mátészalka, Berettyóújfalu, Hajdúnánás, valamint több bihari település történetének megírásában vállalt szerepet. Mellette egyre többet foglalkozott az Alföld agrártörténetével, a szőlő- és borkereskedelemmel, fontos törvények értelmezésével és hatásainak vizsgálatával, egyes személyek gazdaságpolitikai elképzeléseinek elemzésével. A sok eset és elemzés után már arra is volt lehetősége, hogy hatalmas tudása birtokában összehasonlítsa az Alföldet a Dunántúllal. Az eltérő tájak, régiók különbözősége mindig érdekelte. A 2020-ban megjelent, *Tanulmányok az Alföld mezőgazdaságáról* című kötetében írta: „... meggyőződésem volt, hogy az ország gazdasági, társadalmi története csak a tájak történetének együtteséből ismerhető meg...”

Szakmai kiteljesedésének újabb előrelépését jelentette, amikor 1998-ban az említett, Debrecen agrárváltozásait bemutató értekezésével megszerezte a Magyar Tudományos Akadémia (= MTA) doktora címet. Ez azonban csak egy állomás volt, munkássága töretlen maradt. Ennek eredményeként 2004 májusában az országos és nemzetközi ismertségű tudóst az MTA közgyűlése az Akadémia levelező, majd 2013-ban rendes tagjává választotta. Akadémiai székfoglalóját 2014. április 10-én, *Parlagoló földművelés az Alföldön* címmel tartotta.

Mindemellett számos tudományos folyóirat, szervezet irányításában, menedzselésében is meghatározó szerepet játszott. Több tudományos és ismeretterjesztő folyóiratnak (*Agrártörténeti Szemle, Történelmi Szemle, Századok, Rubicon, Debreceni Szemle, Debreceni Disputa*) szerkesztőbizottsági tagja, a *KLTE Egyetemes Történeti Tanulmányok*, majd a *Történeti Tanulmányok* évkönyvnek pedig szerkesztője volt. Gunst Péter halála után vette át az *Agrártörténeti Szemle* főszerkesztői pozícióját, amit nagy sikerrel sok éven át vezetett. Számos monográfiának volt főszerkesztője (*Debrecen története, Tokaj várostörténeti tanulmányok, Magyarország agrártörténete*). Munkatársaival 1997–2006 között három egyetemes történeti tankönyv megszületéséhez járult hozzá íróként és szerkesztőként: *Európa a korai középkorban 3–11. század* [Debrecen, 1997.]; *Európa az érett és a kései középkorban 11–15. század* [Debrecen, 2001.]; *Európa az újkorban* [Debrecen, 2006.].

Több kutatócsoportot irányított vagy vett részt annak munkájában. 2010-ben az Orosz István akadémikus és az általa vezetett kutatócsoport a *Szőlőtermelés és borkereskedelem* című kötetért megkapta a Tudományegyetemi Karok által alapított „Év Tudományos Publikációja Aranyérem” díjat, két évvel később pedig tagja volt annak a szerzői kollektívának, amely a *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok* című kötetért ismét megkapta a publikációs díjat. A debreceni egyetem megalapításának 100. évfordulóján, 2012-ben főszerkesztésében jelent meg *A Debreceni Egyetem története 1912–2012* című kötet.

Orosz István professzor oktatási tevékenysége az idők során tovább szélesedett. 1990–1994 között, majd 1998-tól az Eötvös Loránd Tudományegyetem (= ELTE) Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékének is tudományos tanácsadója, oktatója volt. Egyik nyilatkozatában említette, hogy az ELTE-n volt először lehetősége kedvenc korszakának, a reformkornak, és egyben az egész 19. századnak az oktatására. Éveken keresztül tanította a magyar gazdaságtörténetet az időközben szervezileg átalakult Debreceni Egyetem közgazdász hallgatóinak is. 2004-től a Debreceni Egyetem professor emeritusa lett. Sok évtizedes oktatói tevékenységét mindenhol a legmagasabb minőségű jelzőkkel szokták említeni. Mindkét felsőoktatási intézményben magas szintű megbecsülést vívott ki oktatói és tudományos tevékenységével. Számos OTKA-pályázatnak (= Országos Tudományos Kutatási Alapprogram) volt témavezetője (1996: *A paraszti társadalom Magyarországon és Európában a 18–20. században*; 1999: *Nagyvárad történeti fejlődése a 18. századtól a 20. század közepéig* stb.). Mindkét egyetemen több doktori hallgató munkáját irányította, opponált, nagyszámú MTA-doktori védés bizottsági tagjaként, elnökeként működött közre. Hosszú időn át tagja és elnöke is volt az MTA II. és IV. Osztály Agrártörténeti és Faluszociológiai Osztályközi Állandó Bizottságának. Elnöke volt a Debreceni Akadémiai Bizottság Társadalomtudományi és Történelmi Szakbizottságának. Nagy szerepet vitt a debreceni egyetem határokon túli tudományos kapcsolatainak kiépítésében, 15 éven át elnöke volt a határon túli tanárok, zenészek, orvosok nyári továbbképzését biztosító Ady Akadémiának. Beválasztották az MTA elnökségi tagjainak soraiba és az MTA Doktori Tanácsában is szerepet vállalt. Tagja volt az MTA II. Osztály Történettudományi Bizottságának, amelynek egy cikluson át az elnöki pozícióját is betöltötte. Nagy jelentősége és máig szóló hatása van, hogy 2007–2015 között elnöke volt a Magyar Történelmi Társulatnak (= MTT). E funkcióban nagy segítséget nyújtott a vidéki csoportoknak, szervezeteknek, személyes tapasztal-

latom alapján mondhatom, az MTT Dél-dunántúli Csoportjának is. Pályafutása során több kuratóriumnak is szakértője vagy tagja volt, többek között a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj kuratóriumának, amely közismerten a fiatalabb kutatókat, egyetemi oktatókat tudja segíteni, de említhetjük az OTKA Társadalomtudományi Kuratóriumában végzett munkáját is.

Ha a ma megszokottaknak megfelelően tudományos teljesítményét számokban akarjuk érzékeltetni, akkor is óriási teljesítményt láthatunk. Orosz István pályafutása során jóval több, mint 300 szaktudományos munkát írt. Az Magyar Tudományos Művek Tára adatbázisát felhasználva, de annak sajátos besorolását korrigálva 5 önálló könyvet, ezenkívül mintegy 120 könyvrészletet, s 140-nél is több egyéb tanulmányt találunk, amelyekből jó néhány idegen nyelven jelent meg. Német nyelvű munkái a magyar mezőgazdaság változásairól, a földhasználatról fontos adalékot jelentettek a közép-európai térség szakembereinek a történeti Magyarország viszonyainak megismerésére. Ezeken kívül felsőoktatási művek és ismeretterjesztő munkák kerültek ki kezei közül. Fontos részét jelentette munkásságának a nemzetközi konferenciákon való részvétel. Orosz István munkái máig igen népszerűek, hiszen aki Magyarország 19. századi gazdasági vagy társadalmi viszonyairól akar tájékozódni – legyen akár gazdaság- és társadalomtörténész, az agrárium múltjával foglalkozó szakember, egyetemi hallgató, vagy egyszerű érdeklődő – természetesen találgat Orosz professzor írásaival.

A rendszerváltás idején megérintette a társadalmi szabadság szélesítésének lehetősége is. Egy vele készült riportban mondta, hogy „A mai napig hangoztatom az értelmiségi felelősség súlyát, különösen, ha a politikáról van szó. A rendszerváltás idején úgy véltem, hogy minden értelmiséginek meg kell találnia a maga szerepét a demokratikus változásban.” Közéleti tevékenysége folyamatosan szélesedett: előbb önkormányzati képviselő, majd 1994–1998 között Debrecen egyik országgyűlési képviselője lett, az országgyűlésben pedig 1994–1995-ben az Oktatási Bizottság elnöke, majd súlyos betegsége után annak alelnöke. Nagy szerepe volt a felsőoktatási törvény szövegének kialakításában. Szakmai, tudományszervezési, oktatói és közéleti tevékenységét számos díjjal, kitüntetéssel ismerték el. 1994-ben kapott Pázmány Péter-díjat, Debrecen város önkormányzata 1995-ben Csokonai Díjjal, a Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat Bocskai István-díjjal (1997) jutalmazta. 1970-ben megkapta a Felsőoktatás Kiváló Dolgozója kitüntetését, 1985-ben a Munka Érdemrend ezüsti fokozatát. 2005-ben a Magyar Köztársaság Érdemrend tisztikeresztje, 2015-ben a Magyar Érdemrend középkeresztje kitüntetésben részesült. 2008-ban lett Debrecen Megyei Jogú Város díszpolgára. A felsőoktatási együttműködésért az Eperjesi Egyetem kétszer tüntette ki. 2022-ben munkásságát Kosáry Domokos-díjjal ismerték el.

Végül néhány személyes mondat a volt tanítványtól. Orosz professzor munkásságát még hosszan lehetne méltatni, de arról művei, eredményei önmagukban is eleget mondanak. Pályáivének szakmai mérföldkövei világosan jelzik egy nem mindennapi személyiség sokoldalúságát. Ám legalább ennyire fontos, hogy Orosz Istvánban igazi Embert lehetett megismerni. Személyiségével, megnyerő modorával, szellemességével, élettapasztalatával, fantasztikusan nagy tudásával könnyen tudta a hallgatókat, pályakezdőket, s később a felnőtt szakembereket is inspirálni, a tudományos kutatás felé terelni. Min-

denben lehetett rá számítani, kérni sem kellett a segítségét, támogatását, tette azt magától, amikor úgy érezte, szükség van rá. Példát mutatott emberségből, s mellette szerénységből is. Máig nagyon becses és sokszor elővett előadásjegyzetek emlékeztetnek a széles horizonton értelmezett középkori témákra, előadásokra. Örökké emlékezetesek maradnak azok a beszélgetések, amelyeket a debreceni egyetem főépületének harmadik emeleti irodájában egyetemi hallgató koromban folytathattam vele, amelyek eleinte persze a szakmai kérdésekről, később már az életről, a pályáról, a tudományos élet bonyolult világáról, az emberek közötti kapcsolatokról és egyebekről szóltak. Országos Tudományos Diákköri Konferencia-eredményeim professzor úr szakmai támogatása nélkül nem születhettek volna meg. Példaértékű volt, ahogyan kezelni tudta az embert, a hallgatót. Volt, hogy a debreceni levéltár kutatójában találkozhattam vele, ahol bevezetett az olyan iratokkal kapcsolatos problémákba, amikre az oktatási rendszerben nem kerülhetett sor. Tanúja lehettem annak is, hogy életre szóló barátság kötötte össze a pécsi Tóth Tibor gazdaságtörténésszel, aki tanítványa volt, s aki már tizenhárom éve nincs közöttünk. Mindenkiben tisztelte a tudást, az elkötelezettséget, a kitartást, a humanizmust, a szilárd jellemet.

Azt szokták mondani, hogy nincsenek pótolhatatlan emberek. De vannak.

Kaposi Zoltán

CONTENTS

STUDIES

József Csermelyi The False Charter of Bishop János Gosztonyi?	189
Miklós Fóti The Danube Captaincy of the <i>Vilayet</i> of Buda in the 16th Century	201
Éva Sz. Simon The Birth of a Borders <i>Sancak</i> – Szigetvár. The Logic of the Development of the Ottoman Civil and Military Administration through the Example of the Donations of the Szigetvár <i>Sancak</i>	221
Sándor Gebei The Enactment of the <i>Pragmatica Sanctio</i> in the Principality of Transylvania	243
Ana Biočić Church and State in 19 th Century Croatia	261
Vilmos Erős History, Philosophy and Anti-Semitism. The 19 th Century's Intellectual History of Elemér Mályusz. Source Publication and Interpretation	273
Ferenc Neuspiller Natural Gas or Sanctions? Italian–Soviet Relations during the Little Cold War	293

IN MEMORIAM

Zoltán Kaposi István Orosz (1935–2024)	315
---	-----

E számunk szerzői

Ana Biočić, segédprofesszor, Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet [Zágrábi Egyetem, Katolikus Teológiai Kar] ● Csermelyi József, levéltáros, Evangélikus Országos Levéltár ● Erős Vilmos, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Középkori, Kora újkori Magyar Történelmi és Segédtudományi nem önálló Tanszék ● Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Turkológiai osztály ● Kaposi Zoltán, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar ● Gebei Sándor, professor emeritus, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Ókori, Középkori és Kora Újkori Történelmi Tanszék ● Neuspiller Ferenc, történész ● Sz. Simon Éva, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

(HUN-REN BTK TTI = HUN-REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

**HUN
REN**

**BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET**

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

